1939

JAARBERICHT N° 6

VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP

EX ORIENTE LUX

HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP **„EX ORIENTE LUX"**, opgericht 22 Mei 1933, gevestigd te Leiden, stelt zich ten doel de studiën van het oude Voor Azië en Egypte op het gebied der geschiedenis, archæologie, philologie, geographie en exacte wetenschappen te bevorderen en een band te vormen tusschen hen, die den kring van hun belangstelling tot de beschavingen van de oude landen van het Nabije Oosten uitstrekken. Het tracht dit doel te bereiken door het uitgeven van een aantal publicaties, waarvan het Jaarbericht de meest omvattende is.

Het „Jaarbericht" bevat een overzicht van den stand der wetenschap omtrent de landen in het oude Voor Azië en Egypte, zoowel in archæologisch-historisch als in philologisch opzicht. Het onderscheidt zich van een tijdschrift, doordat het karakter in de eerste plaats informeerend is; het beoogt een recapitulatie te geven van de vele tijdschriftartikelen en opgravingsberichten, die over het Nabije Oosten verschijnen. Polemiek wordt zooveel mogelijk vermeden; behandeling van details is beperkt. In het Oosten gaat het terrein tot den Indus, in het Westen via Klein Azië en de Aegeische beschaving tot de klassieke archæologie. Ieder jaar worden ook tekstvertalingen, alsmede capita selecta opgenomen uit de geschiedenis van de beschavingen der volken om het Middellandsche Zeebekken.

Het Gezelschap geeft verder een serie Mededeelingen en Verhandelingen uit, waarin kleine monographiën verschijnen, benevens een serie grootere wetenschappelijke Uitgaven. Voorts stelt de administratie op geregelde tijden publicaties op het gebied van het Oude Oosten tegen gereduceerde prijzen aan contribuanten ter beschikking. — In vele plaatsen des lands zijn studiekringen van „Ex Oriente Lux" gevestigd, die des winters bijeenkomsten organiseeren, waar sprekers uit binnen- en buitenland lezingen en causeriën houden. Alle contribuanten hebben gratis toegang tot deze lezingen en het recht van introductie.

Leden (*ƒ* 7.50), leden-begunstigers (id.) en donateurs (*ƒ* 10.— p. j. min.) ontvangen het Jaarbericht, de Mededeelingen en Verhandelingen en de Overzichten der geschiedenis en archæologie gratis, en zoo mogelijk, de Publicaties. Begunstigers (min. *ƒ* 3.— p. j., buitenland *ƒ* 3.50) krijgen het Jaarbericht en de Overzichten gratis en de andere uitgaven tegen gereduceerden prijs. Het vereenigingsjaar loopt van 1 September tot 1 September. Opzegging als contribuant moet uiterlijk vóór 1 Augustus geschieden. Voor een uitnoodiging tot het lidmaatschap en opgave als donateur of begunstiger wende men zich tot den secretaris, den heer A. A. Kampman, Roodenburgerstraat 41, Leiden, postgironummer 229501, of tot de studiekringleiders en correspondenten (zie pag. 276). Alle bestellingen van publicaties moeten per giro 229501 ten name van A. A. Kampman, Leiden aan het secretariaat worden gedaan.

UITGAVEN VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP ‚EX ORIENTE LUX':

A. **Jaarbericht,** Deel I (nos 1—5 en Supplement) 1933—1938. XXXII en 500 blz., XL platen, 26 tekst-ill., 4 tabellen en 1 kaart in den tekst, 3 kaarten en 4 synchronistische tabellen, 4to. Prijs gebonden in een buckramstempelband *ƒ* 32.50, voor contribuanten *ƒ* 20. —. (De Jaarberichten 1—5 zijn ook los verkrijgbaar, resp. voor *ƒ* 1.50, *ƒ* 1.75, *ƒ* 10.—, *ƒ* 2.25 en *ƒ* 3.—; Supplement en band te zamen *ƒ* 3.50).

Uit den inhoud: A. Roes — Het symbool der gevleugelde zon in Voor Azië; B. A. van Proosdij — De eenheid van *waarheid* en *recht* als wortel (*uṣul*) der beschavingen van het Nabije Oosten; Aegyptische philologie door A. de Buck en J. Janssen; A. de Buck — Documenten betreffende een samenzwering in den Harem van Ramses III; Aegyptische archæologie door H. Asselberghs; Literatuurgeschiedenis van het Oude Testament door P. A. H. de Boer, P. J. Cools, I. L. Seeligmann, A. van Selms en Th. C. Vriezen; J. Friedrich — Ras Schamra, Funde und Forschungen; Assyriologie door B. A. van Proosdij; G. Dossin — La correspondance de Zimrilim; B. Landsberger — Die babylonische Theodizee; F. M. Th. Böhl — Oudbabylonische Mythen, Religieuze teksten uit Assur, De Dochter van Koning Nabonidus; Archæologie van Syrië en Palestina door A. van Selms en J. Simons; A. A. Kampman — Schets der Hethietische Geschiedenis en Beschaving; Archæologie van Mesopotamië door B. A. van Proosdij; Th. A. Busink — Tempelbouw in oud-Mesopotamië; Archæologie van Iran door E. van der Meer; J. H. Kramers — De historische rol van Elam; R. J. Forbes — Metalen in de Oudheid, Antieke Mijnbouw, Bevloeiing in de Oudheid; Aanwinsten van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden door F. M. Th. Böhl en W. D. van Wijngaarden; Aanwinsten van de collectie F. M. Th. Böhl; H. Frankfort — De Cylinder-Zegels in het Allard Pierson Museum in Amsterdam.

1939

JAARBERICHT N° 6

VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP EX ORIENTE LUX

GEVESTIGD TE LEIDEN — OPGERICHT 22 MEI 1933
AANGESLOTEN BIJ HET „OOSTERSCH GENOOTSCHAP IN NEDERLAND"
ANNUAIRE DE LA SOCIÉTÉ ORIENTALE EX ORIENTE LUX FONDÉE A LEYDE, N° 6

Commissie van advies: Prof. Dr F. M. Th. Böhl, Dr A. de Buck
Redactie-adres: Roodborststraat 16, Leiden
Administratie: Roodenburgerstraat 41, Leiden

TER INLEIDING

Wel bezitten wij degelijke en ver boven mijn lof verheven geschiedboeken en levensbeschrijvingen voor het tijdvak, dat ik op het oog heb, maar wij schieten, naar mijn meening, in dit ééne opzicht te kort, dat wij historie al te zeer beschouwen als een onderzoek naar gebeurtenissen van een afgesloten verleden. En geschiedenis is voor mij, niet een zaak van het verleden. Het is onze zaak en onze geschiedenis. Niet dat wat opgehouden heeft te gebeuren is, naar mijn opvatting, de stof der geschiedenis, maar dat wat voortgaat te geschieden, heden en morgen, evenals het in het verleden geschied is.

W. G. C. Byvanck

Opdracht aan mevr. E. Kluit, geb. de Clerq in *De jeugd van Isaäc da Costa*, Leiden, 1894, blz. XII.

INHOUD

BELANGSTELLING VOOR HET OUDE NABIJE OOSTEN IN NEDERLAND

Wanneer wij de pericope van den voormaligen Bibliothecaris der Koninklijke Bibliotheek als woord ter inleiding aan dit Jaarbericht toevoegen, dan zijn wij ons wel bewust, dat wij ons daarmede het odium van citeeren van een uit zijn verband gerukte passage op ons zouden kunnen laden, ja zelfs dat men deze belijdenis — want als zoodanig klinkt zij — veel eerder als veroordeeling tegen het werken van *Ex Oriente Lux* zou kunnen aanvoeren, dan als een woord van rechtvaardiging. Want Byvanck gaf zijn *Jeugd van Isaäc da Costa* uit in een serie, getiteld: *Hoofdstukken onzer geschiedenis*, waarbij de nadruk op het bezittelijk voornaamwoord viel (*nostra res* is het motto op het titelblad), het werk bevatte een geschiedenis van een leven en een tijdperk, die een groot deel zijner lezers zelf gekend hadden, maar wij vragen juist de aandacht voor een tijdperk, dat eenige tientallen van eeuwen achter ons ligt en afgesloten schijnt, en voor personen, die wij slechts schematisch kennen en wier persoonlijk leven schier altoos voor ons verborgen is. Dan nog van ‘onze’ zaak en ‘onze’ geschiedenis te schrijven lijkt misschien vrijmoedig.

Zeker, wij zouden ‘onze zaak staat op het spel’ kunnen schrijven, wanneer wij, over de grenzen van ons land kijkend en een soort van achteraankomen constateerend, uit liefde voor ons land en zijn beschaving, een gevoel kregen van mede te willen werken, vrij van belangstelling uit het oogpunt van moderne politiek, aan het weer in het leven roepen van een geschiedenis waarover de vergetelheid heenvaagde, toen haar monumenten verwoest en bedolven werden. Wij hebben zeker een gevoel van trots, als wij zien dat Dr De Buck's uitgave van de *Coffin texts* in opdracht van het *Oriental Institute* in Chicago (in 1938 verscheen het tweede deel) roem aan de Nederlandsche philologie toevoegde (zie blz. 15), ook voelen wij het als een onderscheiding, dat de Nederlanders Frankfort en Simons resp. *Research Professor of Oriental Archæology* in Chicago en Professor in de Archæologie aan het *Pontifico Instituto Biblico* werden; maar is het niet een verlies voor onze zaak en onze beschaving, dat mannen van hun qualiteiten en energie te onzent geen emplooi voor hun werk kunnen vinden? Getuigt het niet van gebrek en een tekort aan inzicht en contact met de auteurs bij de Nederlandsche uitgevers als een standaardwerk als dat van Frankfort, *Cylinder Seals* (zie blz. 221), bij een buitenlandschen uitgever moest verschijnen? Prof. Böhl mag als Nederlandsch Assyrioloog op zijn *Orientfahrt* (voorjaar 1939) de opgravingsvelden slechts ‘bezoeken’, *field experience* kan hij niet krijgen, omdat de buitenlandsche comité's dit als ‘hun zaak’ beschouwen. Zeker is dit alles ‘onze’, d.w.z. een Nederlandsche zaak. En nu mag men zich beroepen op de eischen door de landsverdediging gesteld, die zoo vele nuttige dingen beletten, maar men moet niet enkel een land te verdedigen hebben, maar ook een beschaving, en zooals ons menschelijk lichaam niet een stilstaand samenstel is, maar een steeds zich vernieuwend geheel, zoo is de beschaving niet alleen iets traditioneels, maar iets dat door ieder geslacht opnieuw gevormd en gebouwd moet worden. Zoo is dus het voortdurend steunen op en werken voor buitenlandsche instituten door onze Nederlandsche geleerden op den duur een verlies voor ‘onze zaak’.

Maar ook nog in een anderen zin is de studie van de geschiedenis van de beschaving van het Nabije Oosten ‘onze zaak’ en ‘onze geschiedenis’. Dan denken wij in de eerste plaats aan het volk waaraan Europa zoo onnoemelijk veel te danken heeft voor de ontwikkeling van zijn godsdienstig leven en wiens heilige geschriften en de warmte, die daarvan uitgaat, nog steeds een bron voor religieuzen en zedelijken opbouw is. Het is, van oud-oostersche

studies gesproken, in de eerste plaats het Oude Testament, dat nog steeds in veler belangstelling staat, ook van de promovendi onzer Universiteiten; een zevental Oudtestamentische dissertaties van de doctoren Bergema (V.U., zie blz. 78), De Boer (Leiden, zie blz. 66) die kort na zijn promotie geroepen werd tot opvolger van den heer Eerdmans als professor in de Exegese van het O.T. te Leiden, De Bondt (V.U., zie blz. 81), Hulst (Groningen, zie blz. 78), Koole (V.U., zie blz. 82), Ridderbos (V.U., zie blz. 83), Schooneveld (Leiden, zie blz. 68) leggen daarvan getuigenis af. Wel is het doel en uitgangspunt door een ieder van hen gesteld verschillend, maar toch is kennis van taal of beschaving ook van de andere niet Oostersche volken bij den een in grootere mate dan bij den ander een van de middelen waarmede zij werken. In het bijzonder valt in dit opzicht het werk van Dr Bergema te vermelden, omdat dit niet alleen het verband met de Bijbelsche gegevens in folkloristisch oogpunt naar het Europeesche Westen legt, maar ook met het Indische Oosten. Als niet-kenner dezer beschavingen ligt het niet op den weg van schrijver dezes de al of niet juistheid dezer beschouwingen te constateeren, maar een opvatting als die van Dr Bergema maakt zijn onderwerp niet alleen tot ‘onze zaak’, maar tot zaak van de geheele wereld. En toch klagen de Oudtestamentici, dat de Nederlandsche theologische tijdschriften hun zoo weinig brengen en hun zoo weinig ruimte afstaan.

Maar niet alleen als hulpwetenschappen voor de theologie hebben Egyptologie of Assyriologie waarde, ook voor kunsten en wetenschappen in het algemeen. De invloed en inspiratie van de Egyptische kunst uitgaande op vele uitingen der hedendaagsche kunst zal niemand die deze bestudeert, ontgaan. De invloed van Oostersche symboliek en Sumerische conceptie op onze beeldende kunst wordt overduidelijk aangetoond door de studies van Mej. Roes (o.a. *L'animal du signe solaire;* Rev. Archéol. VIe série, 12, 153—192) en de lezing van Prof. Frankfort, *Oudbabylonische Monsters* (zie blz. 281). Op onze schuld aan de Babylonische wiskunde viel dit jaar bijzonder de aandacht, doordat de heer Thureau-Dangin in de serie Uitgaven van ons gezelschap zijn *Textes mathématiques babyloniens* (zie blz. 96) ter publicatie afstond. Dat wij met het verzorgen van deze uitgave een gedeelte van de Nederlandsche schuld aan de buitenlandsche geleerden konden vereffenen, was niet alleen een genoegdoening, maar ook een eer. Het betalen van schulden is ook ‘onze’ zaak.

Horatius zeide dat dan Uw zaak op het spel staat, als het huis Uws buurmans brandt. Iets te laat, zal men allicht zeggen, komt dit inzicht eerst bij een catastrophe. En nu is het misschien geen catastrophale ramp te noemen, als men bedenkt, dat er nog tal van takken van Oudoostersche wetenschappen zijn, die hier te lande geen beoefenaar vinden (ik denk o.a. aan de Hethietische Philologie en in zekere opzicht aan het Hellenisme), dat alle medewerkers aan dit Jaarbericht er over klagen, dat zij soms belangrijke werken op hun gebied niet in Nederlandsche openbare bibliotheken vinden of eerst soms jaren na verschijning — om aan deze bezwaren der samenstellers tegemoet te komen, zal in het vervolg het Jaarbericht eerst in September na het te behandelen kalenderjaar verschijnen —, toch zal naar wij hopen, bij hen, die daartoe bij machte zijn, het bewustzijn leven, dat het om hun en onze zaak, of samengevat om de zaak van den opbouw der Nederlandsche beschaving, gaat, als op hen een beroep zal worden gedaan, naar wij hopen binnen niet al te langen tijd, het tot stand komen van een Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten mogelijk te maken.

LIJST VAN GESCHRIFTEN VAN PROF. DR B. D. EERDMANS

BETREKKING HEBBENDE OP HET OUDE NABIJE OOSTEN

1 — *Melekdienst en Vereering van hemellichamen in Israëls Assyrische Periode.*
Proefschrift aan de Rijks-Universiteit te Leiden, 20 November 1891 (Leiden. Eduard IJdo).
De strekking van het onderzoek was aan te toonen, dat de vereering der hemellichamen aan den invloed der Assyriërs was toe te schrijven, doch dat de Kinderoffers behoorden tot oude bestanddeelen van den dienst van Jahu.

2 — *De beteekenis van Elohim in het Bondsboek.*
Theologisch Tijdschrift 1894, XXVIII, blz. 272—287.
De Elohim worden verklaard als de huisgoden, terwijl Jahu de god des volks is.

3 — *De oorsprong van de uitdrukking „Zoon des Menschen" als Evangelische Messiastitel.*
o.c., blz. 153—176.
De opvatting, dat *Zoon des Menschen* een titel is, wordt geacht te zijn ontstaan, doordat Grieksche schrijvers niet beseften, dat in het Arameesch *Zoon des menschen* gebruikt wordt voor *mensch.*

4 — *Der Ursprung der Ceremonien des Hosein-Festes.*
Zeitschrift für Assyriologie 5, 1894, blz. 280—307.
Aanwijzing van sporen van Tammuz-dienst in dit Scheiïtische feest.

5 — *De uitdrukking „Zoon des Menschen" in het boek „Henoch".*
Theologisch Tijdschrift XXIX, 1895, blz. 49—71.
Ontkend wordt, dat het boek *Henoch* in zijn oudste bestanddeelen (hoofdst. 37—71) afwijkt van het gewone Arameesche spraakgebruik, zoodat dit boek niet mag worden gebruikt als bewijs voor een Messiastitel *mensch.*

6 — *De historische achtergrond van Zacharia I—VIII.*
o.c., blz. 152—188.
De achtergrond van de gezichten heeft geen betrekking op de regeering van Darius, doch op den overval door Cyrus, op diens oorlogen en op de eerste jaren, nadat verlof tot terugkeer aan de Joden was gegeven.

7 — *Assyrisch.*
Gids LXI, Febr. 1897, blz. 324—335.
Een met voorbeelden gestaafd betoog over de beteekenis van de studie van het spijker-schrift en een schets van de bereikte resultaten.

8 — *The religion of Babylonia and Assyria.*
Progress, New York, 1896.
Een populaire schets van den aard der goden en hunne bezwering.

9 — *Het verband tusschen de beoefening van het O. T. en de Semietische studiën in het algemeen.*
Rede bij het aanvaarden van het hoogleeraarschap in de Faculteit der Godgeleerdheid te Leiden, 11 Mei 1898.

10 — *Assyriology and Old Testament Studies.* (Bable and Bible).
Museum X, 1903 Nov.
Critiek op de *Babel-Bibel*-Koorts, die toen in Duitschland heerschte.

11 — *Oorsprong en beteekenis der tien woorden.*
Theologisch Tijdschrift XXXVI, 1903 blz. 19—35.
Verdediging van den Mozaïschen oorsprong van den oorspronkelijken Dekaloog en verklaring van het begrip *begeeren.*

12 — *De groote Verzoendag.*
Theologisch Tijdschrift XXXVII, 1904, blz. 17—41.
Aanwijzing van het verband tusschen het Nieuwjaars-gericht en den grooten Verzoendag. Niet aan de theorie van priester-theologen, maar aan levend volksgeloof heeft deze dag zijn ontstaan te danken.

13 — *Een gereformeerd pleidooi voor de Openbaring.*
o.c., XXXVIII, 1904, blz. 293—308.
Een critiek op H.H. Kuyper's *Evolutie of Revolutie.* De wijze waarop Babylonische teksten worden besproken en aangehaald wordt beoordeeld. De poging om op deze wijze het minderwaardige der Babylonische zedelijkheid aan te toonen wordt afgewezen. 'Het wapen, dat hier gebruikt wordt heeft den vijand niet geraakt, maar keert zich tegen hem, die het hanteert.'

14 — *De beteekenis van het Paradijsverhaal.*
o.c., XXXIX, 1905, blz. 481—511.
Het verhaal is te beschouwen als een verklaring van levensraadselen, als de begeerte naar en kracht tot voortplanting, de barensweeën, de moeizame cultuur van den bodem, de vrees voor de slang. 'Terwijl het ter eener zijde vaststaat, dat kinderen een zegen zijn, staat het ter andere zijde vast, dat de barenssmarten een vloek zijn, die een bepaalde oorzaak moet hebben'. Het is geen oud nomaden-verhaal, doch onderstelt een bestaan door landbouw.

15 — *De gedachtezonde in het O. T.*
o.c., blz. 307—324.
'De vraag of de gedachtezonde in het O.T. voorkomt, moet ontkennend worden beantwoord. Het verband tusschen gezindheid en handeling is aan de oude Israëlieten niet ontgaan evenmin als aan Assyriërs, Egyptenaren, Perzen en alle andere volken en stammen. Doch evenmin als deze hebben zij geconcludeerd tot het beginsel, dat in de Bergrede door Jezus wordt uitgesproken (Matth. 5 : 20)'.

16 — *Das Mazzoth-Fest.*
Orientalische Studien Theodor Nöldeke zum siebzigsten Geburtstag (2 März 1906) gewidmet von Freunden und Schülern. Töpelmann, Giessen 1906. Erster Band. S 671—S 679.
Het wegdoen van het gezuurde wordt verklaard als oogstgebruik naar analogie van den rijst-oogst in Indië en de opvattingen over de korenmoeder en rijstmoeder. Het Paaschfeest is een zelfstandig feest, dat naar zijn oorsprong van Mazzoth moet worden gescheiden.

17 — *De Kenieten en het Jahwisme.*
Theologisch Tijdschrift XLI, 1907, blz. 492—507.
Kaïn en de Kenieten zijn reizende woestijn-smeden, die als handwerklieden onmisbaar zijn voor Bedoeïnen, doch veracht zijn. Zij vereerden den vuurgod. Hun verhouding tot en hun band met Mozes wordt uiteengezet. 'De invloed van het Jahwisme der Kenieten blijkt niet tot den grauwen voortijd beperkt, maar doet zich nog in veel later tijd gevoelen'.

18 — *Een nieuwe Jahwe-tempel.*
o.c., XLII, 1908, blz. 72—81.
Bericht over de vondst der Joodsche papyri in Elefantine in het Jahuheiligdom aldaar.

19 — *Het wijwater.*
o.c., blz. 234—249.
'Wanneer wij Num. 19 zien in het licht van parallele godsdienstige gebruiken, dringt zich de onderstelling op, dat de Israëlieten twee soorten wijwater hebben gekend. Het eerste heeft het aanzijn gegeven aan den in Num. 19 gebruikelijken naam *me*

nidda. Het was een mengsel van water met mestruum ... Zeker is dat het gecodificeerde volksgebruik dezen naam heeft toegekend aan een tweede soort, die van gelijke kracht was en die bereid werd door asch van een aan Astarte gewijd dier met water en andere reinigende stoffen te vermengen'.

20 — *ALTTESTAMENTLICHE STUDIEN: I. Die Komposition der Genesis.*
A. Töpelmann, Giessen 1908.
'Ein erneutes Studium der Hexateuch Frage hat mir den Beweiss geliefert, dass die Kritik durch Astruc auf falsche Fährte kam. Die Gottesnamen Elohim und Jahve sind keine zuverlässigen Führer bei der kritischen Analyse'.

21 — *ALTTESTAMENTLICHE STUDIEN: II. Die Vorgeschichte Israëls.*
Giessen 1908.
'Man wird bei der Hexateuch Kritik damit zu rechnen haben, dass der Ackerbau den Israeliten von jeher bekannt gewesen ist, dass sie, was ihre Lebensweise anbetrifft, niemals umgesattelt, sondern nach wie vor das sesshafte Leben gekannt haben'.
'Der Einzug der ersten Hebräer muss vor Thutmes III angesetzt werden. Der Einzug der eigentlichen Israeliten unter Eeptah fällt um 1210 v. Chr. Der Auszug muss also um 1130 v. Chr. stattgefunden haben'.

22 — *Have the Hebrew been Nomads?*
The Expositor Seventh series, vol. VI, Aug. 1908, pp. 118—131.
De vraag wordt ontkennend beantwoord, met het oog op den landbouw, die in Genesis aan de Patriarchen wordt toegeschreven en de scherpe tegenstelling, die tot heden tusschen Bedoewien en akkerbouwers bestaat. Zij waren halfnomaden.

23 — *The Nomads again: a Reply to Prof. G. A. Smith.*
The Expositor, Seventh series, vol. VI, Oct. 1908, pp. 345—358.
Onder verwijzing naar J. Euting, A. Musil en Burckhardts, Notes on the Bedouins, wordt de tegenspraak van Prof. Smith afgewezen.

24 — *Reactie of Vooruitgang* (door Ignotus en Agnotos).
Theologisch Tijdschrift XLIII, 1909, blz. 1—16. 146—180.
Het wezen van den godsdienst ligt in het zoeken en vinden van redding uit den levensnood (soteriologie) en niet in het vertrouwen op den voortdurend toenemenden adeldom van de menschelijke persoonlijkheid (evolutie).

25 — *A new development in Old Testament Criticism.*
The Hibbert Journal, vol. VII, N° 4, July 1909, pp. 813—826.
Een korte uiteenzetting van het in de Alt. Stud. I en II verdedigde standpunt.

26 — *The book of the Covenant and the Decalogue.*
The Expositor, Seventh series, vol. VIII, 1909 July pp. 21—33, Aug. pp. 158—167, Sept. pp. 223—230.
Verdediging van den Mozaïschen oorsprong van den Decaloog. 'So the critical inquiry into the narrative about the events at the Sinai seems me to prove that also this part of the early history of Israel is to be revised and that the original form of the Decalogue and the Book of the Covenant are to be assigned to the Mosaic period.'

27 — *The Passover and the Days of the unleavened Bread.*
The Expositor, Seventh series, vol. VIII, Nov. 1909, pp. 448—462.
Het Paaschfeest hangt samen met de eerste volle maan na de lente-dag en nachtevening. De ongezuurde brooden worden door de oogstgebruiken verklaard en hebben met het Paaschfeest oorspronkelijk niets te maken.

28 — *Ezra and the Priestly Code.*
The Expositor, Seventh series, vol. X, Oct. 1910, pp. 306—326.
'It is very remarkable that our canon does not contain the Book of the Law that Ezra is said to have brought with him. I think that this is an argument for the thesis, that the greater part of the laws contained in the Pentateuch are older than Ezra.'

29 — *ALTTESTAMENTLICHE STUDIEN: III. Das Buch Exodus.*
Töpelmann, Giessen 1910.
Verdediging van den ouden oorsprong van den Dekaloog en van de wetten in Exod. 21—23 (het Bondsboek); en van de stelling dat deze wetten, volgens de oudste overlevering, op de steenen tafelen stonden.

30 — *De Theologie van Dr A. Kuyper.*
Theologisch Tijdschrift XLIII, 1909, blz. 209—237. Ook als brochure verschenen. Een vergelijking tusschen het oude Calvinisme en de denkbeelden door Dr A. Kuyper verbreid in de *Encyclopedie der Heilige Godgeleerdheid* en in de talrijke samenvattingen van zijn *Heraut*-artikelen.

31 — *Exegese.*
Theologisch Tijdschrift XLIV, 1910, blz. 289—304.
Exegese kan niet anders zijn dan uitlegging van de bedoeling van den schrijver. Beschrijving van den meervoudigen schriftzin, die gevolgtrekkingen van lezers verwart met 'uitleggen'.

32 — *Naschrift bij Exegese.*
o.c., blz. 443—445.
Naar aanleiding van Prof. Dr G. Wildeboer: Iets over Exegese (o.c. blz. 437—442).

33 — *De godsdienst der Babyloniërs en Assyriërs.*
De serie 'Groote godsdiensten' Hollandia-Drukkerij. Baarn Serie I N° 5.

34 — *The day of Atonement.*
The Expositor, Eighth series, vol. I, June 1911, pp. 493—504.
'If we study Lev. XVI not only from a critical but also from an archæological point of view we are compelled to assume, that the day of atonement originated in the old Israelitic belief that the Lord rules mankind and that destines the fate of men according to His severe righteousness.'

35 — *The Sepulchral Monument Maṣṣebah.*
The Journal of Biblical Literature Vol. XXX, part II, 1911, pp. 109—113.
De opgerichte steen is bedoeld als een afbeelding van het mannelijke en vrouwelijke sexueele leven als zetel voor de ziel. 'In the curious shapes of these tablets there is now very seldom anything which recalls the original meaning, but the names *maṣṣebah* and *nephesh* show, that the tombstone of the present Jewish cemeteries has a story to tell which is connected with the most primitive religious ideas of mankind.'

36 — *Die Našim haṣṣobeoth.*
Zeitschrift für Assyriologie, XXVI, 1911, s. 33—36.
De vrouwen bij den ingang van het heiligdom, met haar koperen spiegels wijzen op heilige prostitutie.

37 — *The ark of the covenant.*
The Expositor, Eighth series, vol. III, May 1912, pp. 408—420.
'Thus we need not accept the view that the ark was a sanctuary to be used in the holy war, nor that it was an old Josephitic fetish; we have only to interpret the text of Exodus in the light of the history of religion.'

38 — *The Hebrew Feasts in Leviticus XXIII.*
The Expositor, Eighth series, vol. IV, July 1912, pp. 43—56.
'The list of feasts in Lev. XXIII is to be assigned to the pre-exilic period and is to be regarded as the festal calendar of the priests of the temple in Jerusalem.'

39 — *ALTTESTAMENTLICHE STUDIEN: IV. Das Buch Leviticus.*
Giessen 1912.
Betoogt den voor-exilischen oorsprong van de wetten over de offers, enz.

'Die Meinung, dass der Inhalt dieser Gesetze in materieller Hinsicht viel altes Gut enthalten mag, dass jedoch die Gesetzeskörper in literarischer Hinsicht alle jung seien, hat sich öfters als unhaltbar erwiesen' (zie Nos 21, 22, 30).

40 — *De beteekenis van het O. T. voor onze kennis van de gedachtenwereld der Oudheid.*
Rede uitgesproken op de 338sten verjaardag der Leidsche Universiteit, 8 Febr. 1913. Jaarboek der Rijks-Universiteit te Leiden 1912—1913. E. J. Brill 1913. Theologisch Tijdschrift XLVII, 1913, blz. 112—134.

41 — *Primitive Religious Thought in the Old Testament.*
The Expositor, Eigth series, vol. VI, Nov. 1913, pp. 385—405.
'It seems worth while to collect the scattered survivals of primitive religious thought in the O.T. They are of importance not only for the O.T. scholar, but also for the ethnologist, who will easily recognise that the solution of some ethnological questions may be gathered from the study of old Israelitic customs.'

42 — a. *Farizeën en Sadduceën.*
Theologisch Tijdschrift XLVIII, 1914, blz. 1—26. Vgl. The Expositor Oct. 1914 pp. 299—315.

43 — b. *Nog eens: Farizeën en Sadduceën.*
o.c., blz. 223—230.
De stelling door Geiger von Wellhausen verdedigd, dat de Farizeën en Sadduceën geen secten waren, doch richtingen onder de Joden, wordt getoetst aan de gegevens in de Mischna en bij Josefus en onhoudbaar geacht. Ook na de verdediging daarvan door H. Oort in *o.c.*, blz. 214—222.

44 — *Der Sabbath.*
Festschrift für Karl Marti, 1925, S. 79—83.
De Sabbath hangt niet samen met den omloop van de maan, doch met de vereering van Kewan-Saturnus door de Kenieten. Hij werd door de Israëlieten van hen overgenomen als rustdag voor beroepsarbeid.

45 — *Deuteronomy.*
Old Testament Essays. London Ch. Griffin, 1927.
'The text of Deuteronomy must have a rather long history. It took at least about 200 years to shape it into its present form.' 'Its aim was to give a revision of current historical tradition ... The authors lived in Jerusalem in the seventh century B.C.'

46 — *De Godsdienst van Israël, I—II.*
Van Gorkum, Assen. 1930.

47 — *Psalm 68.*
The Expository Times XLIV, Tenth series, vol. IX, January 1935, pp. 169—172.
Vertaling en korte commentaar. De Psalm is een lied van overwinning behaald op roover-koningen in den Hauran. Postduiven werden gebruikt om de zege te berichten. De gebeurtenis moet hebben plaats gehad voor de splitsing des Rijks in twee deelen, daar naast Juda en Benjamin slechts de Noordelijke stammen Zebulon en Naftali aan den tocht deelnamen.

48 — *Reflections on a Synagogue Inscription. (Isah. 66).*
Quantulacumque, New York, 1937.
'The new religious community of Isah. 65. 66 will be a totally new one'. 'It objects to the sacrifice of oxen and sheep'. 'He that sacrifices a lamb is as he that breaketh a dog's neck. These last words are proof of the great influence of Persian opinions (Targ. 13, 14, 15 of the Vendidad).'

EGYPTISCHE PHILOLOGIE

EEN SPORTIEF EGYPTISCH KONING

Geen klacht zal men in werken over de Egyptische geschiedenis zoo dikwijls tegenkomen, als die over het bijna volslagen gebrek aan individueele trekken in de koningsfiguren. Een onafzienbare reeks koningen, te zamen enkele duizendtallen van jaren vullende, trekt aan ons voorbij, doch veel meer dan de naam onderscheidt hen meestal niet van elkaar: allen zijn zonen van den zonnegod, godheden op aarde, vroom en wijs, dapper en groot, uitverkorenen der goden, bemind bij hun volk en de schrik der vijanden, zooals ook hun gestalten in reliëf of standbeeld alle naar denzelfden strengen, onveranderlijken canon zijn gebouwd. Zoo zorgvuldig is dit kleed van dogmatische formuleeringen, die het Egyptische ideaal van het koningschap omschrijven, om de individueele figuren geplooid, dat slechts uiterst zelden iets eigens en menschelijks door het statige omhulsel heen gluurt. En wantrouwig geworden door het cliché-achtige van de groote massa der koningsinschriften zal men zelfs neiging gevoelen sceptisch te staan tegenover wat zich schijnbaar als iets individueels komt aandienen.

In een inscriptie van Amenhotep II (± 1430 v. Chr.) was reeds lang temidden van allerlei stereotiepe lofprijzingen de volgende uiting opgevallen:

hij is een koning krachtig van arm; in zijn leger en onder de vorsten der vreemde landen en de hoofden van Palestina is er geen, die zijn boog kan spannen.

Mocht men hieruit opmaken, dat Amenhotep bijzondere lichaamskracht had bezeten? Of was het een algemeene phrase als de rest? Allerlei scheen voor dit laatste te pleiten. Eenerzijds komt dezelfde trek reeds vele eeuwen vroeger voor: in het bekende verhaal van Sinoehe figureert in diens lofzang op Sesostris ook: er is niemand, die zijn boog spant. *Anderzijds herinnert onze phrase levendig aan een beroemd verhaal bij Herodotus: de koning der Aethiopen zou aan Cambyses zijn boog hebben toegezonden met de uitdaging, dat hij pas aan een veldtocht tegen de Aethiopen mocht denken, wanneer de Perzen zulke groote bogen spannen konden* [1]). *Was het niet waarschijnlijk, dat ook deze uitdrukking behoorde tot den pompeuzen tooi van den idealen koning, waarachter zich zeer wel een zwak of ziekelijk menschje verschuilen kon? Zoo had het voor altijd onzeker kunnen blijven, of Amenhotep een matig, dan wel een uitmuntend leerling was geweest van dien Mini, die zich in zijn graf* [2]) *heeft laten afbeelden als leermeester in de boogschietkunst van den toekomstigen koning.*

Toen kwamen een tiental jaren geleden ongeveer gelijktijdige vondsten in Medamoet en Karnak [3]) *nieuw licht verspreiden over 's konings sportieve kwaliteiten. Die van Karnak zijn het belangrijkst: daar lieten de gevonden fragmenten zich tot een volledige voorstelling vereenigen (Fig. 1). Men ziet den koning op zijn wagen met gespannen boog toespringen op een schijf, waarin reeds 17 pijlen steken. Daarachter liggen twee pijlen op den grond of staan daarin gestoken: bij de Egyptische manier van teekenen blijft dit onzeker, evenals de precieze constructie van de schijf. Tusschen de schijf en de paarden zweeft nog een door vijf pijlen doorboord voorwerp; uit de teekening wordt weer niet duidelijk waar en in welke positie men zich dit voorwerp eigenlijk moet voorstellen.*

Het is duidelijk, dat de koning hier als een groot boogschutter gevierd wordt. Zonder de merkwaardige bijschriften zou echter de volle beteekenis van het reliëf ons ontsnapt zijn. Het bovenste opschrift luidt:

[1]) Herodotus III, 21. Zie ZÄS 38 (1900), 66.
[2]) Urk. IV, 976.
[3]) F. Bisson de la Roque, J. J. Clère, Ét. Drioton, *Médamout* p. 145 nr. 471; *Ann. du Service* 28, 126 (Karnak). Besproken door Schäfer, OLZ 32 (1929), 233 vv.; 34 (1931), 89 vv.

De goede god, rijk aan kracht, die daden verricht met zijn armen in tegenwoordigheid van zijn soldaten, die sterke bogen heeft, die raak schiet, wiens pijlen niet missen, hij schiet op blokken van koper en splijt ze als papyrus, van hout trekt hij zich in het geheel niets aan — sterk als hij is, de krachtige van arm, de weergalooze, Montoe, wanneer hij zich vertoont op zijn wagen.

De hier genoemde blokken koper zijn ook uit andere afbeeldingen bekend, zij zien er uit als het door vijf pijlen doorboorde voorwerp van onze afbeelding en zijn de vorm, waarin het metaal geïmporteerd werd. Zou men deze algemeene uitspraak nu nog als inhoudslooze grootspraak kunnen disqualificeeren, het onderste bijschrift geeft bijzonderheden, die toch wel voor de werkelijkheid van de vermelde feiten pleiten, al klinken deze bijna ongelooflijk. Hier heet het:

Een blok van koper op zijn bergland [4]), waarop Zijne Majesteit geschoten heeft, drie

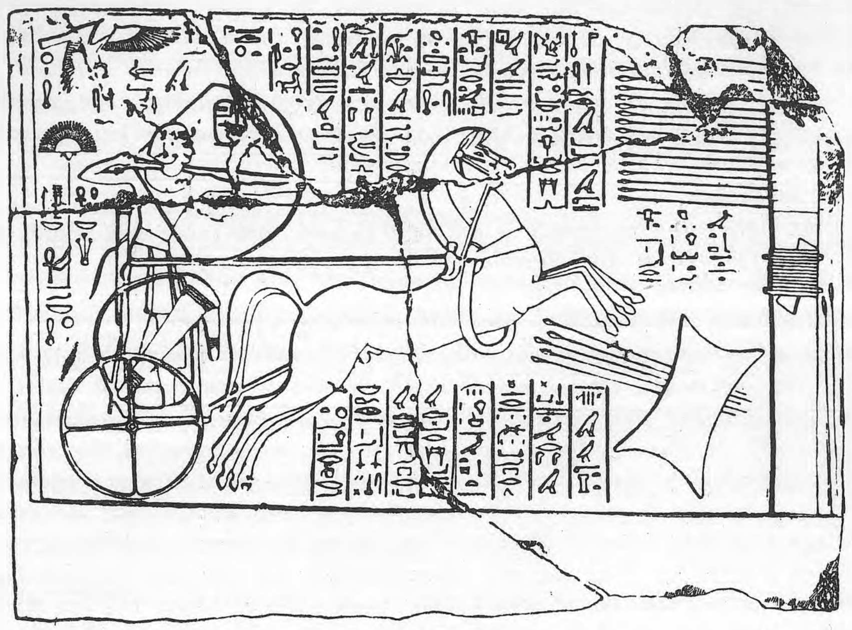

Fig. 1.

vingers [5]) dik. De groote van kracht heeft het doorboord met vele pijlen, hij heeft gemaakt, dat drie handbreedten [6]) aan den achterkant van dit blok te voorschijn kwamen, hij, die raak schiet, telkens wanneer hij zich daartoe aangordt, de dappere, de sterke. Zijne Majesteit heeft deze prestatie verricht in tegenwoordigheid van de beide landen in hun geheel.

Ook de fragmenten van Medamoet hebben betrekking op een dergelijke gebeurtenis en vermelden eveneens maten en getallen. Het ontbreekt mij helaas aan deskundigheid om de waarde van deze prestatie te beoordeelen; misschien kan één onzer lezers ons daarover inlichten. De mogelijkheid er van te betwisten lijkt mij voorloopig, gezien de nauwkeurigheid der mededeelingen niet raadzaam. Temeer daar intusschen een ander monument deze is komen bevestigen en aanvullen.

In 1936 vond de Egyptische opgraver Selim Hassan bij zijn opgravingen in de omgeving van de Sfinx een groote stèle, waarvan hij gelukkig spoedig den tekst met een voorloopige vertaling voor de wetenschap heeft toegankelijk gemaakt [7]). *Zooals gewoonlijk bestaat deze*

[4]) Beteekenis onzeker; aanduiding van de soort?

[5]) D.i. iets minder dan 6 cm. De Egyptische el is 52,3 cm; zij is onderverdeeld in 7 handbreedtes, elke handbreedte in 4 vingers.

[6]) D.i. dus ongeveer 22,5 cm.

[7]) *Annales du Service* 37 (1937), 129 vv.

stèle uit twee deelen. De bovenpartij wordt ingenomen door een relief, dat tweemaal den koning voorstelt, offerende voor een op een hoog voetstuk liggende sfinx. Dit gedeelte is tamelijk verweerd. Daarentegen is het opschrift daaronder, dat uit 27 lange regels bestaat, volkomen intact. De eenige beschadiging, die daarin voorkomt, is de opzettelijke wegbeiteling van den naam Amon, die natuurlijk tijdens de regeering van Echnaton-Amenhotep IV heeft plaats gehad. Opmerkelijk is, dat in dit geval de naam Amon in den konigsnaam gespaard is. Tot andere godennamen strekte de vervolging zich niet uit. Zijn de eerste 11 regels van dit inschrift, aan de koningstitulatuur en aan de in het begin van dit opstel besproken koningsdogmatiek gewijd, sterk conventioneel, de rest is een volkomen unicum onder de Egyptische inscripties. Men late zich dus niet afschrikken door het eerste gedeelte van de hier volgende vertaling, dat voor den theologisch geïnteresseerde zeer belangwekkend, maar voor den gemiddelden lezer waarschijnlijk uitermate taai is; wie zich door dezen rijstebrijberg heen eet zal in de tweede helft topprestaties op het gebied van roei-, schiet- en paardensport geboekstaafd vinden, die zelfs de sportrubriek van een krant in onzen record-minnenden tijd niet zouden ontsieren. Men leze slechts.

„Horus leeft: de sterke stier, groot aan kracht; de beide Schutsgodinnen: rijk aan macht, die gekroond is in Thebe; de gouden Horus: die met zijn scepter verovert in alle landen; de koning van Boven- en Beneden-Egypte: Rē is groot van verschijningsvorm; de zoon van Rē: Amenhotep, de god die heerscht over Heliopolis; de zoon van [Amon], dien deze voor zich heeft doen geboren worden, de spruit van Hor-achte, het heerlijke zaad van het lichaam van den god, wiens verschijningsvorm Neith geschapen heeft, dien de god [8]) uit den oertijd der beide landen verwekt heeft om in bezit te nemen de heerschappij, die hij (zelf) in bezit genomen heeft. Hij zelf heeft hem als koning gekroond op zijn troon der levenden; hij heeft (hem) Egypte toegewezen tot zijn dienst, het buitenland als zijn dienstvolk; hij heeft hem het erfdeel toegewezen tot in eeuwigheid, het koningschap voor eeuwig; hij heeft hem den troon van Geb gegeven, het voortreffelijk ambt van Atoem, het bezit der beide heeren, het deel der beide schutsgodinnen en hare jaren in leven en heil; hij heeft zijn dochter [9]) op zijn borst geplaatst, hij [10]) heeft zijn uræusslang op zijn hoofd bevestigd. Hij [11]) heeft de Nubiërs onder zijn sandalen vertreden, de noordelijke volken buigen voor zijn macht. Alle vreemde landen zijn vervuld van vrees voor hem, de hoofden der Negen Bogen heeft hij samengebonden. De beide landen zijn in zijn hand, de menschen zijn vervuld van ontzag voor hem, alle goden zijn vervuld van liefde tot hem. [Amon] zelf heeft (hem) aangesteld tot opperhoofd van wat zijn oog omringt, van wat de zonneschijf van Rē verlicht. Hij heeft geheel Egypte in bezit genomen, Boven- en Beneden-Egypte staan onder zijn bewind. Het buitenland voert hem zijn schatting toe, alle vreemde landen zijn hem onderdanig. Zijn grenzen reiken tot den cirkel des hemels, de landen zijn in zijn hand als één knoop. Gekroond tot koning op den grooten zetel heeft hij de beide Rijken aan tooverkracht [12]) opgezet, de beide Machtigen [12]) hebben zich met zijn hoofd verbroederd; de Atefkroon van Rē is op zijn kruin, zijn gelaat is getooid met de kroon van Boven-Egypte en die van Beneden-Egypte; hij heeft in bezit genomen de diadeem en de koningskap; de Ibes-kroon en de twee groote veeren staan op zijn hoofd; de Nemes-hoofddoek heeft zijn schouders omvat, terwijl zij verzameld zijn voor de manifestatie [13]) van Atoem en toegewezen zijn aan zijn beeld [13]) volgens het bevel van hem, die de goden gemaakt heeft, [Amon], den god uit den oertijd der beide landen, die hem gekroond heeft en hem bevolen heeft, dat hij alle landen te zamen in bezit zou nemen,

[8]) Amon.

[9]) Misschien wordt, zooals Selim Hassan vermoedt, *Māt* bedoeld, de godin van waarheid en recht, die dikwijls dochter van den Zonnegod heet. Het is echter waarschijnlijker, dat ook hier de uræus bedoeld wordt.

[10]) Het parallelisme en de zin beide schijnen een kleine tekstverbetering te wettigen.

[11]) Hier en in het volgende natuurlijk de koning.

[12]) De dubbele kroon van Boven- en Beneden-Egypte.

[13]) De koning is beeld en openbaringsvorm van den god.

zonder dat hem iets ontging, (hem), den zoon van Rē, Amenhotep, den god, die heerscht over Heliopolis, den erfgenaam van Rē, het heerlijke zaad van [Amon-Rē], het heilige ei van het lichaam van den god, den edele, die respect inboezemt. Toen hij uit den moederschoot kwam, heeft hij de witte kroon opgezet; hij heeft het land veroverd, terwijl hij (nog) zaad was. Egypte is in zijn macht, er is niemand, die zich tegen hem verzet in (het gebied), dat het oog van Atoem verlicht. De kracht van Montoe is in zijn lichaam, zijn sterkte is als (die van) den zoon [14]) van Noet. Hij heeft de bies met de papyrus verbonden [15]). De noordelijke en zuidelijke (volken) zijn vervuld met schrik voor hem. Wat Rē verlicht is zijn deel, hem behoort wat de oceaan omringt.

In geen der landen van de Fenchoe [16]) wordt een gezant van hem iets in den weg gelegd. Hij heeft zijns gelijke niet bij de strafexpedities van Horus, het overige volk heeft (daaraan) geen deel [17]). Tot hem komen de Zuiderlingen met buigingen en de Noordelingen op hun buik, zoodat zij allen in zijn vuist verzameld zijn. Zijn knots heeft hun hoofden ingeslagen, overeenkomstig hetgeen de heer der goden [Amon-]Rē-Atoem bepaald had, (nl.) dat hij de landen zegevierend in bezit zou nemen. Hij is tot in eeuwigheid zonder weerga.

Zijne Majesteit nu is als koning gekroond als een schoon jongeling, nadat hij tot de jaren des onderscheids gekomen en achttien jaar geworden was op zijn beenen [18]) in kracht .Hij is op de hoogte met al het werk [19]) van Montoe, er is geen die hem evenaart op het slagveld. Hij kan omgaan met paard en wagen, zijns gelijke is er niet in dit talrijke leger. Daarin is er geen, die zijn boog kan spannen [20]), hij kan niet ingehaald worden bij het hardloopen. Sterk van arm, onvermoeibaar, wanneer hij den roeiriem opneemt.

Hij voer achterin zijn koningsschip, dat berekend is op 200 man. Wanneer men losmaakt en zij een halve schoinos [21]) varens [22]) afgelegd hebben, dan zijn zij uitgeput en hun lichamen afgemat en zij hijgen naar adem. Maar Zijne Majesteit is sterk, wanneer hij zijn riem hanteert, die 20 el [23]) lang is. Hij maakte los en maakte zijn koningsschip (weer) vast, nadat hij drie schoinen roeiens [22]) afgelegd had zonder te pauseeren bij het hanteeren (van den riem), terwijl de gezichten opgetogen waren bij het kijken naar hem.

Nadat hij dit gedaan had, spande hij 300 stijve bogen, terwijl hij het werk der werklui, die ze gemaakt hadden, vergeleek om den knoeier te onderscheiden van den kundige.

Toen hij terugkwam na dit, wat U voor oogen gesteld is, gedaan te hebben, ging hij zijn noordelijke park binnen en hij bevond, dat er vier schietschijven van Aziatisch koper voor hem waren opgesteld, die één handbreedte [24]) dik waren; er was 20 el tusschen twee ...... [25]). De koning kwam te voorschijn op zijn wagen als Montoe in zijn kracht; hij had zijn boog opgenomen en vier pijlen tegelijk gegrepen. Hij reed noordwaarts en schoot er naar als Montoe in zijn wapentooi en zijn pijlen kwamen aan den achterkant er uit. Toen viel hij aan op de andere ...... [25]) .Dat is immers een daad, die nog nooit gedaan is en men heeft er zelfs nooit van hooren vertellen, dat iemand één pijl naar één schietschijf van koper geschoten heeft, zoodat deze er uit kwam en op den grond viel, behalve

[14]) Seth.

[15]) De papyrus is de wapenplant van Beneden-Egypte, de bies die van Boven-Egypte.

[16]) Syrië.

[17]) D.i. de koning doet alles alleen, naast hem speelt de rest van het leger eigenlijk geen rol. De vertaling van dezen zin is echter zeer onzeker.

[18]) D.i. zonder ziek te zijn.

[19]) De oorlog. Montoe, de god van Hermonthis, is een krijgshaftig god, die den koning helpt op het slagveld.

[20]) Bedoeld wordt niet het spannen van den boog voor een schot, maar het bespannen van den boog met de pees.

[21]) In de *Festschrift für Lehmann Haupt*, 119—123 schijnt Borchardt te hebben aangetoond, dat de gewoonlijk met schoinos vertaalde Egyptische *itrw* ± 10,5 km lang is. Ik heb dit artikel niet kunnen inzien.

[22]) Hier wordt een ander woord gebruikt als even later bij den koning. Indien hier stroomaf, ginds stroomop roeien bedoeld werd. zou het contrast nog versterkt worden. Het gewone gebruik van beide woorden steunt echter dit vermoeden niet.

[23]) D.i. meer dan 10 m. Zie aanm. 5.

[24]) Ongeveer 7,5 cm. Zie aanm. 5.

[25]) Een onbekend woord, waardoor de portée van deze mededeeling ons ontgaat.

de koning rijk aan macht, dien [Amon] krachtig gemaakt heeft, de koning van Boven-en Beneden-Egypte: Rē is groot van verschijningsvorm, dapper als Montoe.

Reeds toen hij een jonge prins was, hield hij van zijn paarden en had hij er plezier in. Hij was volhardend in het verzorgen er van, op de hoogte met hun aard, vaardig in het africhten er van, doorkneed in methodes. Het is in het paleis gehoord door zijn vader, Horus, den sterken stier, gekroond in Thebe. Zijne Majesteit verblijdde zich, toen hij het hoorde, terwijl hij zich verheugde over wat er verteld werd over zijn oudsten zoon.

Hij zei bij zichzelf: „Hij zal heer van het geheele land zijn, hij zal niet aangevallen worden, één die zijn hart gezet heeft op dapperheid, die vreugde schept in kracht. Ofschoon hij pas een schoon en beminnelijk knaapje is, dat nog niet tot de jaren des onderscheids gekomen is en nog niet rijp is om het werk van Montoe te doen, heeft hij zich reeds van weekelijke genoegens afgekeerd en houdt hij van kracht. De godheid heeft het hem ingegeven zóó te handelen, dat Egypte hem onderdanig is en de aarde zich voor hem neerwerpt". Toen zeide Zijne Majesteit tot degenen die bij hem waren: „Laten hem gegeven worden zeer mooie paarden uit den stal van Mijne Majesteit, die in Memphis is en zegt tot hem: maak ze gehoorzaam, boezem ze ontzag in, laat ze draven en kalmeer ze, wanneer ze tegen U weerspannig zijn". Nadat aan den prins opgedragen was paarden uit den koninklijken stal af te richten, deed hij wat hem opgedragen was, zoodat Rešef en Astarte [26]) zich over hem verheugden en deden al wat hij wenschte. Hij kweekte paarden op, die hun weerga niet hadden: zij worden niet moe, wanneer hij de teugels houdt, zij worden zelfs niet bezweet in een langen galop. Hij spande heimelijk [27]) in in Memphis, hij hield stil bij het heiligdom van Harmachis [28]). Hij bracht daar een tijdje door met op- en neergaan, terwijl hij de inrichting van dit heiligdom van Cheops en Chefren, zaliger bekeek. Hij wenschte hun namen in leven te houden en hij bewaarde het in stilte in zijn hart, tot zijn vader Rē hem (het koningschap) zou toevertrouwen [29]).

Na deze dingen werd Zijne Majesteit gekroond tot koning, de uræus rustte op haar plaats op zijn kruin, het beeld van Rē [30]) was bevestigd op zijn plaats, het land was als in zijn begin in vrede onder zijn heer: Rē is groot van verschijningsvorm. Hij heerschte over de beide landen, alle vreemde landen waren gebundeld onder zijn sandalen. Toen herinnerde Zijne Majesteit zich de plaats, waar hij zich ontspannen had in de omgeving der pyramiden en van Harmachis. Er werd bevel gegeven, dat daar een heiligdom gemaakt werd, waarin een stèle werd opgesteld van witte (kalk)steen, die beschreven is met den grooten naam van: Rē is groot van verschijningsvorm, geliefd door Harmachis, eeuwig met leven begiftigd.

Zoo heeft een onmiskenbaar systeem in de toevalligheid der vondsten in dit geval samengespannen om één der schimachtige Egyptische koningsfiguren leven en kleur te verleenen.

Het beeld van den energieken sportsman, dat ons op deze monumenten tegemoet treedt, past overigens niet slecht bij wat wij verder van den tweeden Amenhotep weten. Het is inderdaad verleidelijk in de kloekheid van zijn sportbeoefening slechts een andere uiting te zien van dezelfde energie, die wij hem ook in gewichtiger aangelegenheden ten toon zien spreiden. Gaarne gelooven wij, dat de hand, die zoo geweldig den boog hanteerde, ook krachtig en genadeloos heeft toegeslagen, toen de Aziatische volken na den dood van zijn vader Tothmes III in opstand kwamen. En niet slechts figuurlijk. Zeven vorsten heeft hij bij deze gelegenheid eigenhandig met zijn knots gedood, waarvan er zes aan de muren van Thebe, één tot afschrikwekkend voorbeeld aan den muur van Napata in het verre Zuiden zijn opgehangen.

Bij een andere gelegenheid vinden wij de volgende opsomming van wat hij persoonlijk op één dag heeft buitgemaakt: 18 Aziaten, levend, 16 paarden.

[26]) Twee krijgshaftige Aziatische godheden, ook zelf vaak te paard zittend en aangewezen patronen van de paardensport.

[27]) Vgl. de mededeeling van de Sfinxstèle van Tothmes IV, dat deze door slechts één dienaar vergezeld in de buurt van de Sfinx ging rijden. De vertaling hier is echter onzeker en verwaarloost het determinatief.

[28]) De Sfinx.

[29]) De vertaling is een noodsprong.

[30]) De uræus.

Was deze veerkracht van geest en lichaam een erfenis van zijn vader? Van dezen koning, Tothmes III, den grooten veroveraar, kennen wij ook ongewone staaltjes van kracht en durf; zoo zette hij bij den aanval op Megiddo tegen den raad zijner voorzichtige officieren het vermetelste plan door, waarbij een nauwe pas moest worden doorgetrokken, die slechts plaats bood voor paard achter paard; hij zelf ging voorop [31]). *Op één dezer veldtochten naar het Noorden moet het ook geweest zijn, dat de koning troepen olifanten ontmoette en een kudde van 120 stuks bevocht.*

Nooit is zooiets gedaan, *betuigt hij vol trots,* sinds den tijd der goden, die vroeger de witte kroon ontvangen hebben. Ik zeg dit, zonder dat er overdrijving in is...... [32]).

Zooals Amenhotep II blijkbaar geen onwaardig zoon van dezen grooten vader is geweest, zoo heeft hij op zijn beurt in zijn zoon Tothmes IV iets van zijn eigen sportliefde kunnen terugvinden. Ook deze heeft, naar luid van de beroemde Sfinxstèle, in de buurt van de Sfinx door slechts één dienaar vergezeld gereden met den wagen, bespannen met paarden, die sneller waren dan de wind en daar in de woestijn gejaagd op leeuwen en wild en geschoten op een schijf van koper [33]).

Ook in Tothmes IV's zoon, Amenhotep III verloochent de sportliefde, die deze familie in het bloed schijnt te zitten, zich niet. Van zijn gedenkpenningen — scarabaeen, waarop enkele gedenkwaardige gebeurtenissen uit zijn regeering zijn opgeteekend, zijn er twee aan sportieve prestaties van den koning gewijd. De ééne vermeldt een jacht op wilde runderen, waarvan de koning er 56 op één dag en daarna nog meer dan 20 op een anderen dag doodde; de tweede vereeuwigt de successen van den koning op de leeuwenjacht: in de eerste tien jaren van zijn regeering heeft hij in het geheel 102 leeuwen neergelegd.*

Is na hem de familietrek verloren gegaan? Het schijnt zoo. Zijn zoon Echnaton, die lichamelijk abnormaal schijnt geweest te zijn en wiens belangstelling zich radicaal van de werkelijkheid heeft afgekeerd, kunnen wij ons althans moeilijk voorstellen als het Enakskind, dat zijn overgrootvader blijkens de nieuwe stèle moet zijn geweest.

Leiden, 13 September 1938 A. DE BUCK

NASCHRIFT

Ik had bovenstaand opstel reeds uit handen gegeven, toen mij de Chronique d'Egypte *van Juli 1938 (deel XIII) bereikte, waarin B. van de Walle, blijkbaar eveneens geïnspireerd door de nieuwe stèle, schrijft over:* Les rois sportifs de l'Ancienne Egypte. *De belangstellende lezer zij naar dit artikel, dat iets ruimer veld bestrijkt, ter verdere verrijking zijner kennis verwezen. Wat de gelijkheid van titel betreft, liever dan deze achteraf te vermijden, handhaaf ik den mijnen als een voorbeeld er van hoe* les beaux esprits se rencontrent.

[31]) *Urk,* IV, 652.
[32]) ZÄS 69 (1933), 30—31.
[33]) Zie ZÄS 67 (1931), 92.

*) [Zie de Scarabee uit de *Verzameling Philips* op blz. 278 door den heer van Leer gepubliceerd. Red.].

EGYPTISCHE PHILOLOGIE, 1938

Enkele jaren geleden werden twee Egyptologische tijdschriften, *Egyptian Religion* en *Ancient Egypt* opgeheven, al werd dit laatste opgevolgd door *Syro-Egypt.*

Dit jaar is er echter een nieuwe periodiek bijgekomen, die maandelijks verscheen onder den titel van *Archiv für ägyptische Archäologie,* Weenen 1938. Daar echter het laatste woord verstaan moet worden in den zin, dien Maspero aan *archéologie égyptienne* hechtte, krijgt ook de philologie haar deel. Waarom men hier een louter volgens auteurs gerangschikte bibliographie geeft, is ons niet duidelijk. Want de Brusselsche fiches voldoen toch uitstekend, terwijl ook JEA zijn beredeneerd bibliographisch overzicht heeft hervat (JEA 23, 230—257). Even-

wel, het Archiv heeft den strijd om het bestaan reeds opgegeven. Nog minder dan andere jaren is dan ook volledigheid ons doel, maar meer een indruk te geven van datgene waarmee de Egyptologen zich in het afgeloopen jaar hebben bezig gehouden. Opzienbarend nieuws is er niet, hoewel menige onuitgegeven tekst werd gepubliceerd.

I. GODSDIENSTIGE TEKSTEN. Zoo verscheen het tweede deel van *The Egyptian Coffin Texts* (zie JEOL, deel I, 173—174) (*spells* 76—163), Chicago 1938 door Dr A. de Buck. Hoe hoog het verschijnen van dit deel zal worden aangeslagen (CdÉ XIII, 1938, 312) kan men het best opmaken uit de besprekingen van den eersten band. (CdÉ XI, 1936, 429; JEA 23, 1937, 268; OLZ 39, 1936, 607—610; WZKM 45, 1938, 135—137). In elk opzicht voorbeeldig is ook W. C. Hayes' publicatie *The Texts in the Maṣṭabeh of Se'n-Wosret-ᶜAnkh at Lisht,* New York 1937 (Cd'É XIII, 303—304). De resten van deze mastaba uit den tijd van Sesostris I werden in 1932 te Lischt ontdekt. De begrafeniskamer zelf, die nog intact is, is beschreven met 536 kolommen pyramidenteksten, waarvan echter slechts enkele niet bekend waren. Alle worden hier in hun origineelen vorm weergegeven. Door zijn vier concordancen heeft het boek een maximum van bruikbaarheid. Interessant zijn de lijsten van teekens, die de oude copiïst verkeerd las in het hiëratisch, evenals de oude emendaties in den neergeschreven tekst.

Een nieuwe uitgave, met veel verbeteringen, vertaling en uitvoerigen commentaar gaf C. E. Sander-Hansen in zijn dissertatie *Die religiösen Texte auf dem Sarg der Anchnesneferibre,* Kopenhagen 1937. Deze prinses, dochter van Psammetichus II, werd geadopteerd door de hoogepriesteres van Thebe, met den titel ᶜvrouw van den godᵓ, Nitokris. Op dit punt leert ons de betreffende inscriptie juist niets nieuws, maar het geheel der teksten is een merkwaardige verbinding van Re- en Osirisvoorstellingen. Re staat zelfs in het doodenrijk boven Osiris. Uitvoerige bespreking in OLZ 41, 1938, 290—293.

Doodenboek. Juist voor zijn dood kon A. W. Shorter nog doen verschijnen een *Catalogue of Egyptian Religious Papyri in the British Museum,* First Part 1938, gewijd aan 24 niet gepubliceerde papyri, die hoofdstuk 1—17 van het Doodenboek bevatten. Sommige exemplaren waren reeds meer dan honderd jaar in het Britsch Museum, en daar het te kostbaar zou worden ze alle in extenso photographisch weer te geven, telt het boek slechts een dozijn platen, terwijl de editor om bij den hiëroglifentekst ruimte te sparen een reeds uitgegeven tekst als standaardtekst neemt. Voor de meeste hoofdstukken is dit *pap. Nu.* Rijk aan varianten en nieuwe teksten zijn vooral de hoofdstukken 15 en 17, die het grootste gedeelte van het boek innemen. Interessant is de titelvariant, die spreekt van den ᶜeersten dag der begrafenisᵓ (men zie ook AAeA I, 194—196). Ch. Maystre, *Les déclarations d'innocence,* Kaïro 1937, onderzoekt uitvoerig hoofdstuk 125 van het Doodenboek (waar de doode zijn onschuld betuigt met: ᶜIk heb niet ...gedaanᵓ), dat hij niet *confessio negativa* maar onschuldigheidsverklaring wil noemen (zie JEA 24, 1938, 60). Hij concludeert, dat het eerste deel een geheel anderen oorsprong heeft dan het tweede, terwijl zij beide zijn samengesteld tusschen de XIIde en XVIIIde dynastie. Een gedeelte van hoofdstuk 125 publiceert en bestudeert E. von Komorzyński *Ein Totenbuchfragment aus der Wienerpapyrussammlung,* AAeA I, 141—151. Bij nader toezien blijken zijn tabellen voor den opbouw van den tekst zeer bruikbaar te zijn. W. Till *Über die ägyptologischen Bestände der Wiener Papyrussammlung,* AAeA I, 19—20 deelt mede, dat men te Weenen drie volledige doodenboeken heeft, waaronder een van 16 m lengte, dus ver boven het normale. Zeer goede fragmenten van Chnoememheb's doodenboekpapyrus, die zich bevindt in *University College* te Londen, wordt met uitstekende platen gepubliceerd en vertaald door A. W. Shorter in JEA 23, 1937, 34—38. Van Sethe's *Übersetzung und Kommentar* (zie JEOL, deel I, 170—173) verscheen slechts Band IV, eerste aflevering. Gaarne zij hier de aandacht gevestigd op het artikel van H. Grapow, *Kurt Sethe's Ausgabe der Pyramidentexte,* ZDMG 91, 1937, 537—554.

II. NIEUW UITGEGEVEN TEKSTEN. In de *Bibliotheca Aegyptiaca* kwam een nieuw deel uit: M. Sandman, *Texts from the Time of Akhenaton,* 1938. Hier zijn alle hiërogliefische

teksten van deze periode bijeengebracht, en wel in drie groepen geordend: uit de graven van Amarna, de grensstèles van Achet-Aton, alle andere opschriften van dien tijd. Een dus zeer welkome verzameling (men zie ook AAeA I, 191—194). Meer dan tachtig stèles publiceert D. Dunham in *Naga-ed-Dêr Stelae of the First Intermediate Period,* Londen 1937. De afbeeldingen der nog niet gepubliceerde zijn zoo goed, dat het geven van een vertaling zonder bijgevoegden hiërogliefentekst nooit hinderlijk is. Tevens geeft hij een soberen commentaar. Voor de ingenieuze wijze van tot een dateering te komen zij naar het boek zelf (120—123) verwezen, voor een breedere bespreking naar Cd'É XII, 1937, 214—216. Men zie ook *o.c.* 223—224 voor B. Ebbell *The Papyrus Ebers,* Kopenhagen 1937. Hoewel dit boek de eerste goede vertaling van dezen papyrus is, moeten wij helaas met deze verwijzing volstaan, daar het op het oogenblik nog in geen enkele openbare bibliotheek in Nederland te krijgen is. Hetzelfde geldt van H. Brunner, *Die Texte aus den Gräbern der Herakleopolitenzeit von Siut mit Übersetzung und Erläuterungen,* Glückstadt 1937 (C d'É XIII, 1938, 86—87) en van vele anderen, die wij slechts door de groote welwillendheid van den heer De Buck konden inzien.

H. Kees *Die Laufbahn des Hohenpriesters Onhurmes von Thinis* (ZÄS 73, 1937, 77—90) geeft diens nog niet gepubliceerde biographie in hiërogliefen met vertaling en commentaar. Hier is het eerste voorbeeld uit den Ramessidentijd, dat iemand priesterlijke inkomsten krijgt als ⸢pensioen gerechtigd⸣ ambtenaar. Onhurmes had namelijk eerst een militaire positie. De tijd, dat de hooge geestelijkheid (Herihor!) uit den beambtenstand zal voorkomen, is niet meer veraf. J. Černy, *Catalogue des ostraca hiératiques non littéraires de Deir el Médineh* (N° 114—241) geeft weer eerst een korte beschrijving, in het tweede gedeelte een hiërogliefische transcriptie. Van G. Posener, *Catalogue des ostraca littéraires de Deir el Médineh* verscheen het derde fascikel, waarmee het eerste deel is afgesloten (JEOL deel I, 174). Ook in dit deel komen naast afschriften van bekende teksten (bijvoorbeeld onderrichting van Amenemhêt, Ani, Anastasi I) weer verschillende geheel nieuwe voor. Daarom laten wij hier volgen, hetgeen schrijver zelf zegt in zijn inleiding (III—IV): Hun inhoud „is zeer verschillend. Zij bevatten naast eigenlijke letterkundige voortbrengselen magische formules, godenhymnen, geneeskundige recepten en modelbrieven. Hun belang is ongelijk. Toch stelt bijna elk ostrakon ons in staat nuttige opmerkingen te maken... De reeds bekende teksten (ongeveer tweederde der verzameling) helpen vaak lacunes te vullen. Zelfs de vergissingen zijn kostbaar, want naar gelang men verwarring van teekens of homonymen constateert, kan men vaststellen of het ostrakon een oefenstuk (zie Mél. Maspero: J. A. Wilson, *School Writings of the Middle Kingdom and Empire,* 901—905) is of integendeel een gedicteerde of van buiten opgeschreven tekst en in dit laatste geval, gevolgtrekkingen maken voor de Nieuw-Egyptische uitspraak. Tenslotte stelt het getal ostraka met uittreksels van een bekend werk ons in staat te oordeelen over de betrekkelijke populariteit ervan op een bepaalde plaats en in een zekere periode. Het belang der ostraka met niet uit papyri bekende teksten is nog veel grooter. Het papyrus — kostbaar en broos — heeft ons met grilligen willekeur eenige werken bewaard, waarvan sommige weinig succes gehad hebben bij de geletterden in Egypte (bv. de schipbreukeling), maar het heeft niet bewaard sommige geschriften met groote populariteit; getuige de lijst met klassieke auteurs in *pap. Chester Beatty IV,* waarvan wij bij verscheidenen niets dan den naam weten. Dit geldt niet van de ostraka. De als voornaam beschouwde teksten kwamen in tientallen copieën voor en men kan er bijna zeker van zijn, dat enkele exemplaren ervan tot heden bewaard zijn gebleven. Zoo geven deze bescheiden documenten op een juistere en nauwkeuriger wijze dan de papyri den werkelijken toestand van de waardeering der Egyptische letterkunde weer".

III. Tekstbewerkingen. Verschillende reeds vroeger uitgegeven teksten waren voorwerp van een nieuw onderzoek. A. Scharff, *Der Bericht über das Streitgespräch eines Lebensmüden mit seiner Seele* (SBAW, 1937) geeft een nieuwe, gecommentarieerde vertaling van dezen moeilijken tekst. En hoewel het a priori onwaarschijnlijk zijn zou, dat nu

alle moeilijkheden verdwenen zijn (zie bv. AAeA I, 162—165), toch zijn ons nu bijvoorbeeld de gelijkenissen, die de ziel verhaalt, begrijpelijk aan het worden. Verdere vooruitgang blijft alleen mogelijk door détailonderzoek, zooals van A. M. Blackman, Orientalia, 1938, 67—69, die zich ook reeds vroeger met dezen tekst bezig hield.

J. Spiegel in *Die Erzählung vom Streite des Horus und Seth als Literaturwerk,* Glückstadt 1937 ziet in dezen strijd een historisch gebeuren, met als kern: den strijd tusschen den koning en de gouwvorsten bij het begin van het middenrijk (71). In den gegeven letterkundigen vorm is het mythologisch voorgesteld (zie hiervoor Cd'É XIII, 302—303). Zijn bewering, dat onze tegenwoordige tekst een Nieuw-Egyptische vertaling is van een Midden-Egyptisch origineel, is wel niet steekhoudend. Schrijver's vertaling beteekent op menige plaats een achteruitgang op die van Gerritsen (JEOL, deel I, 61—68). A. de Buck, *The Judicial Papyrus of Turin* (JEA 23, 1937, 152—164) geeft het in JEOL, deel I, 165, noot 3 beloofde artikel, dat behalve de nota's ook nog de Engelsche vertaling van den papyrus geeft. In hetzelfde tijdschrift zet R. O. Faulkner, *The Bremner-Rhind Papyrus* (23, 1937, 10—16; 166—185; 24, 1938, 41—53) zijn vertaling met voornamelijk taalkundigen commentaar voort (JEOL, deel I, 298). G. A. Wainwright (JEA 24, 1938, 59—62) plaatst eenige kantteekeningen bij *Papyrus Leopold II* (JEOL, deel I, 287—290), waarin hij een beeld tracht te geven van de sfeer, waarin deze grafrooverijen plaats vonden. Van F. Ll. Griffith verscheen nog posthuum *A Stela of Tirhaqa (from Kawa, Dongola Province, Sudan)* in Mél. Maspero, 423—430, welke stèle zich thans te Kopenhagen bevindt. Hij constateert het merkwaardige feit, dat het eerste gedeelte der inscriptie (hooge Nijlstand) ook voorkomt op Taharka's stèlen te Koptos en Mataaneh, het tweede gedeelte (bezoek van zijn moeder aan Egypte) op een stèle te Tanis. In *The Earliest Manuscripts of the Instruction of Amenemmes I* (Mél. Maspero 479—496) publiceert A. H. Gardiner een beschadigd schrijfplankje, waarop een welkome aanvulling van de handschriften staat, daar deze ontegenzeggelijk een jongere traditie geven. Voor A. de Buck, *The Instruction of Amenemmes* (Mél. Maspero 847—852) zie men JEOL, deel I, 142. A. Varille gaf de stèle van Sa-Mentou-Ouser te Florence (XIde dynastie) opnieuw uit met commentaar (Mél. Maspero 553—566). P. Tresson, *l'Inscription de Chechanq Ier, au Musée du Caire* (Mél. Maspero 817—840) geeft een verbeterden hiërogliefentekst van het origineel, gevolgd door een vertaling en nota's. Het grootste deel der inscriptie regelt de levering van 365 stieren per jaar. Van veel scherpzinnigheid getuigt V. Loret, *Pour transformer un vieillard en jeune homme* (Pap. Smith XXI, 9—XXII, 10) in Mél. Maspero 853—876. Het onfeilbare middel daartoe is een plantaardig extract (van fenegriek of bokshoorn). De ouderdomsverschijnselen (rimpels, kaalheid, enz.) zullen dan onherroepelijk verdwijnen. Het artikel werd onder denzelfden titel nog eens smakelijk oververteld door J. Capart en in brochurevorm uitgegeven (Luik, Thone, 1938).

IV. Varia. Een ostrakon en een papyrusfragment publiceert en bestudeert in denzelfden bundel (879—899) M. Malinine als *Nouveaux fragments du calendrier égyptien des jours fastes et néfastes.* Tevens een onderzoek naar de driedeeling van den dag. L. Borchardt (die in Augustus 1938 overleed) wijst erop in *Wo wurde der grosse Papyrus Harris gefunden und wer hat ihn zusammenstellen lassen?* (ZÄS 73, 1937, 114—117), hoe uit het origineel van den Harris blijkt, dat de datum, eerst later is ingevuld. Dit bewijst dan, dat de samensteller onder Ramses III is begonnen, hoewel eerst onder diens opvolger is klaar gekomen. In zijn groot werk *Denkmäler des Alten Reiches (ausser den Statuen),* Teil I, Berlijn 1937, (C.d'É. XIII, 300) geeft Borchardt ook heel wat hiërogliefenteksten, vooral echter offerlijsten en eindelooze rijen titels, gelukkig ook een stichtingsoorkonde uit het Oude Rijk (112—113). G. Posener verzamelde in *La première domination perse en Égypte,* Kaïro 1936, meer dan honderd teksten (grootendeels niet nieuw), die op de XXVIIste dynastie betrekking hebben, bijvoorbeeld de stèles van Darius I, waarin deze zijn eigen werken aan het latere Suezkanaal vereeuwigt. Toch zijn al deze teksten (vele zijn erg kort) slechts een hulpbron voor onze kennis over de Egyptische satrapie, want dit materiaal is

niet voldoende om haar geschiedenis te reconstrueeren. Het kan hoogstens als aanvullingsmateriaal en controlemiddel dienen. Dezelfde schrijver bespreekt aan de hand der oude Egyptische reisverhalen over den Sinai en Poent het kanaal van den Nijl naar de Roode Zee (Cd'É XIII, 259—273).

De moeilijke stèle van Irtysen (Louvre C 14) bestudeert M. Baud in C.d'É. XIII, — 1938 21—34. Haar oplossing van *m pr ˁḳ.f* lijkt ons niet juist, wat wel gezegd kan worden van de (haar blijkbaar niet bekende) interpretatie door M. Murray in *Ancient Egypt* 1925, 33—35. W. F. Albright schreef *The Egyptian Correspondence of Abimilki, Prince of Tyre* (JEA 23, 1937, 190—203). Hij vindt er den naam Meritaton, de oudste dochter van Achnaton en vrouw van Smenchere, terug. Hij behandelt ook Egyptianismen in deze correspondentie, onder andere twee gedichten, die onmiskenbaar gemaakt zijn naar Egyptische voorbeelden. H. Ranke (ZÄS 73, 1937, 90—92) stelt vast, dat de transcriptie in spijkerschrift van *dbn tiban* is, uit een nieuwen Amarnabrief in Brussel (zie G. Dossin, RA 31, 1934, 128), over den aankoop van veertig vrouwen (*šadîtum*) voor den koninklijken harem. Tevens blijkt, dat in den tijd der XVIIIde dynastie één *dbn* gelijk was aan tien zilveren sikkels. In de *Sitz.Ber. van Heidelberg* (1937) publiceerde hij *Grundsätzliches zum Verständnis der ägyptischen Personennamen in Satzform.* Voor toevoegingen en verbeteringen aan zijn woordenboek der persoonsnamen (JEOL, deel I, 174) zie men het artikel van J. J. Clère in *Revue d'Égyptologie* 3, 1938, 103—113). A. H. Gardiner (JEA 24, 1938, 83—90) onderzoekt de beteekenis van de uitdrukking *ḥwt-ˁnḫ*, die hij vertaalt als 'verblijf des levens' van den koning of van een god.

Een overzichtelijk, uit plaatsgebrek niet volledig overzicht der Egyptische bronnen over Kreta schreef H. Grapow in H. Bossert, *Alt Kreta 3*, Berlijn 1937, 49—62. M. A. Murray, *Saqqara Mastabas*, Part II, Londen 1937 (Cd'É XIII, 300—301) geeft tevens een reeds lang geleden door Sethe gemaakte vertaling van korte zinnetjes en vele titels (11—25). Plates VI—VII beelden hiërogliefen af uit het graf van Ti. Het schriftteeken van den Nubischen boog bleef ook dit jaar een onderwerp van studie: P. E. Newberry (ZÄS 73, 1937, 139) verklaart hem voor een bij dansen gebruikten boog, J. Leibovitch (AAeA I, 1—6) legt verband tusschen dit teeken, een dat er zeer veel op gelijkt in het protosinaitisch schrift en de sjin der Semietische alfabetten (zie ook Fr. M. Th. Böhl, ZDPV 61, 1938).

V. Schrift. Het opstel van S. H. Hooke, *The Early History of Writing* (Antiquity 11, 1937, 261—277) is zeer algemeen en weinig diepgaand. Ook behandelt het voornamelijk Mesopotamië. Doordat de schrijver de verhandelingen van H. Ranke (in: StOr, Helsingforsiae I, 1925, 169) en L. Keimer (Aegyptus 7, 1926, 174) over het Menespalet niet kent, spreekt hij weer van de 'zesduizend' gevangenen, in plaats van te zeggen, dat hier slechts beneden-Egypte wordt weergegeven. L. Speleers, *Egyptische oudheidkunde en bepalingsteekens in de Pyramidenteksten* zet zijn studie over de determinatieven voort. Ditmaal behandelt hij (*Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis* IV, 1937, 19—106) weer een groot aantal teekens, die ik echter niet met enkele verzamelwoorden kan weergeven. Men ziet, hoe jammer het is, dat schrijver bijvoorbeeld niet aan de hand van Gardiners *Sign-List* verder gaat. Dat 'de jaarlijksche overstrooming tusschen Mei en September' valt is wel wat misleidend gezegd. E. Drioton, *Un rébus de l'Ancien Empire* (Mél. Maspero 697—704) ontraadselt een reeds door Capart besproken tekst, er op wijzend dat hier een eerste bewijs is van geheimschrift in het Oude Rijk. Hoe men tenslotte (eind Nieuwe Rijk of later) tot acrosticha en kruiswoorden kwam, zet J. J. Clère uiteen in *Acrostiches et mots croisés des anciens Égyptiens* (Cd'É XIII, 35—58).

VI. Taalkunde. H. Grimme, Hebr. טֹטָפֹת *und* טֵת, *zwei Lehnwörter aus dem Ägyptischen* (OLZ 41, 1938, 148—152) poneert de verleidelijke stelling, dat het Egyptische woord *ḏdf.t*, dat ook uræusslang beteekent, door de Israëlieten als טֹטָפֹת zou zijn ontleend. Bε-

langrijk is het posthume werk van Fr. Calice, *Grundlagen der ägyptisch-semitischen Wortvergleichung. Eine kritische Diskussion des bisherigen Vergleichsmaterials. Herausgegeben von H. Balcz.* Weenen 1936. Schrijver ziet het Egyptisch (*o.c.* 8; zie ook 238) als een verder stadium van een Hamietische (dus met het Semietisch verwante) taal, waarover een Semietische laag is gekomen. Hij verdeelt het materiaal in vier groepen: A. Oersemietisch (111 vb). Uit de voorbeelden leidt hij af, dat het Egyptisch oorspronkelijk dichter bij het Hamietisch stond dan bij het Semietisch. B. Woorden, waarvan niet zeker is of zij oerverwant dan wel oeroud leengoed uit het Semietisch zijn (vb. 112—390). Ongeveer een zesde is verwant met het zuid-Semietisch. C. Vermoedelijke leenwoorden (391—459), waarbij niet op hun herkomst wordt gelet. Van A-C staat dus de verwantschap vast, het is alleen zaak den graad te bepalen. Bij de onder D. (460—948) gerangschikte woorden is dit niet uit te maken; een aantal is zelfs alleen om wille der volledigheid weergegeven. Als bruikbaar materiaal houdt schrijver nu reeds een 500 stammen over en deze bezitten in de Egyptische taal (bl. 236) geen uitheemsch cachet. Terecht spreekt W. F. Albright (AfO 12, 1937, 73) van de '*solid foundation*', die Calice heeft gelegd. Daar hij zich echter bepaalt tot den woordenschat, is slechts één zijde van het taalkundig verwantschapsprobleem behandeld. Een enkel kenmerkend verschijnsel onderzoekt M. Cohen, *Sur l'affixe* n *dans des verbes expressifs de diverses langues Chamito-sémitiques* (Mél. Maspero 711—712 voor Eg.), terwijl C. Brockelmann een aantal nieuwe Egyptisch-semietische etymologieën heeft opgesteld (*Scritti in onore di A. Trombetti*, Milaan, 1938, 143—154). Veelal postuleert men, dat ook het Egyptische werkwoord een *Piˁel*-vorm bezeten moet hebben. W. Till, *Das Piˁel im Ägyptischen* (ZÄS 73, 1937, 131—138) ontzenuwt de argumenten, die vóór het bestaan van een *piˁel* in het Egyptisch aangenomen zijn. Daartegen protesteert W. F. Albright (AfO 12, 1937, 72): het Egyptisch heeft eenmaal de *piˁel*-conjugatie bezeten, zooals blijkt uit de fossiele participia, die Grapow heeft verzameld.

Fr. Lexa, *Développement de la langue ancienne égyptienne* (ArOr 10, 1938, 215—272) geeft een oppervlakkig overzicht der phonetiek en van een gedeelte der vormleer. Hij handhaaft zijn ongemotiveerde verdeeling in verbuigbare en niet-verbuigbare participia, eveneens in *Les formes relatives dans la langue ancienne égyptienne* (*o.c.* 9, 1937, 311—335). Beter is zijn onderzoek naar *Le genre des substantifs démotiques* (Mél. Maspero 401—411). Uitgaande van Koptische substantiva die zelf mannelijk, hun prototype vrouwelijk, of zelf vrouwelijk met mannelijk prototype, en Koptische substantiva van beiderlei geslacht, leidt hij af, dat dit niet op grammaticalen, maar op psychologischen grondslag verklaard moet worden. Het geslacht der tien- en honderdtallen in het Nieuw Egyptisch onderzoekt J. Černy (JEA 23, 1937, 57—59). Het woord voor honderd blijkt vrouwelijk te zijn, bij het tiental richt zich het bepalend lidwoord of wat eraan beantwoordt, niet naar het geslacht van het telwoord.

J. J. Clère, *Le fonctionnement grammatical de l'expression* Pri ḫrw *en ancien Égyptien* (Mél. Maspero 753—797) stelt een uitgebreid en diepgaand onderzoek in naar deze vaak voorkomende formule. Als resultaat blijkt, dat *prỉ* zoowel 'uitgaan' als 'doen uitgaan' (het nieuwe!) kan beteekenen. In *A propos de* ḏ *introduisant les paroles du Défunt* (AAeA I, 81—96) weerlegt hij Polotsky's opvatting, dat deze vorm een oud-perfectum zou zijn.

Tenslotte gaf A. H. Gardiner in *Some Aspects of the Egyptian Language* (Proc. Brit. Acad. XXIII, 1937) een synthese van de Egyptische werkwoordsvormen en den zinsbouw. Het is, zooals te verwachten was, een magistraal overzicht steunend op een totaal beheerschen der teksten.

Leiden, 9 October 1938

Jozef Janssen

BESCHIKKINGEN AANGAANDE DEN DOODENDIENST IN HET OUDE RIJK

In graven van het Egyptische Oude Rijk zijn ons een aantal teksten bewaard, waarbij de eigenaar van het graf voorzieningen treft voor zijn cultus na zijn dood. Deze bestaan hierin dat bepaalde vermogensdeelen — bijvoorbeeld landgoederen of dorpen, speciaal voor dit doel door den Koning geschonken — voor dezen dienst gereserveerd worden, zoodat hun opbrengst geheel voor dat doel wordt aangewend. Verder wordt in die beschikkingen een priestercollege aangesteld, dat den dienst moet leiden en dat als vergoeding het overschot van de inkomsten ontvangt.

Een vijftal van deze teksten — uitgegeven door Sethe, *Urkunden des Alten Reichs* [1]) — hebben als basis van de volgende onderzoeking gediend en wel:

I : van een onbekenden hoveling van Chephren (*o.c.* blz. 11 e.v.);
II : van Ni-kaï-anch (blz. 24 e.v.);
III : van Senoe-anch (blz. 36—7);
IV : een nieuwe acte van Ni-kaï-anch (blz. 161—3);
V : van Tsjenti (blz. 163—5).

Het spreekt natuurlijk vanzelf, dat deze teksten niet woordelijk gelijk zijn, dat er paragrafen in den eenen tekst wel en in den anderen niet voorkomen. Zoo is tekst I zeer uitvoerig, terwijl in V slechts het allernoodzakelijkste (erfstelling en vergoeding voor de priesters) vermeld wordt. We mogen evenwel niet aannemen dat het ontbreken van een paragraaf in een contract impliceert, dat het daarin vermelde dan ook in dat geval niet gegolden heeft. Want we moeten er natuurlijk rekening mee houden dat er in een ontwikkelden staat, zooals Egypte ook in het Oude Rijk al was, een — hetzij schriftelijk vastgelegd, hetzij mondeling overgeleverd — recht zal hebben bestaan, dat misschien ook punten van deze materie regelde. Degeen, die een dergelijken tekst nu opstelde, kon dus de geldigheid van die bestaande bepalingen stilzwijgend veronderstellen, of hun toepasselijkheid uitdrukkelijk vaststellen. Overigens is geen tekst geheel zonder lacunes overgeleverd, zoodat niet altijd met zekerheid kan worden uitgemaakt, wat wel en wat niet in den tekst is voorgekomen.

Laat ons thans vóór alles den inhoud dezer contracten beschouwen [2]): Natuurlijk begonnen de teksten met de naam van den contractant, een enkele keer met de vermelding dat hij bekwaam was, te beschikken, zoo II (28, 16): ʿDe intendant, enz. Ni-kaï-anch, hij zegt met zijn mond (dus: persoonlijk) tot zijn kinderen, terwijl hij nog op zijn voeten staat (d.w.z. gezond en wel), levendʾ. De eigenlijke erfstelling, die aanstonds onze aandacht op zal eischen, is in de meeste teksten verdwenen, slechts in V worden de vrouw en de broer van den contractant als erfgenamen benoemd.

Na deze inleiding volgt dan de eigenlijke instelling van den cultus, zoo lezen we in I (11, 14—12, 8): ʿIk laat niet toe, dat macht hebben [mijn kinderen, mijn broers,] mijn zusters en mijn kindskinderen, onderopzichters en volgelingen van de doodenpriesters of de doodenpriesters zelf over de akkers, menschen en bezittingen, die ik hun heb nagelaten om er mij een doodenoffer van te brengen ...... behalve om er mij een doodenoffer van te brengen in de necropolis in mijn graf der eeuwigheid (of: in het graf van mijn doodenstichting), dat is in Wêr-Chafra (*i.e.* „Groot is Chephren", de necropolis om diens pyramide) volgens het servituut op de akkers, menschen en bezittingen, die ik hun heb nagelaten, om er mij een doodenoffer van te brengenʾ. Evenzoo in V, die bijna geheel uit een viertal van dergelijke bepalingen bestaat: ʿWat betreft het doodenoffer van mijn moeder...... Bebi, namelijk koren uit de graanschuur en kleeding uit het schathuis, het is mijn broeder in de

1) *Urkunden des ægyptischen Altertums: Erste Abteilung: Urkunden des Alten Reichs,* bearbeitet von Kurt Sethe, Leipzig 1932—33.

2) De Romeinsche cijfers verwijzen naar de teksten (zie boven), de Arabische naar de bladzijden en regels van Sethe's *Urkunden.*

eeuwigheid (titel van verwanten, voor zoover zij bij den doodendienst zijn betrokken), die daaruit een offer moet brengen voor mijn moeder ... Bebi en mijzelfʾ (164, 13—16).

Als dan het doel en de werking van de verplichting zijn vastgesteld, volgen enkele bepalingen omtrent de rechten en plichten der afzonderlijke doodenpriesters:

A: De priesters mogen hun aandeel niet vervreemden, maar moeten het nalaten aan hun (oudsten) zoon (tekst I, III, IV) bijvoorbeeld III (36,9): ʿIk laat niet toe dat zij macht hebben om het te vervreemden in verkoop of bij testamentaire beschikking (?) aan wien dan ook, maar zij moeten het geven aan hun kinderen, die het zullen deelen met een (bepaalden) doodenpriester van deze doodenpriestersʾ [3]).

B: In tekst I wordt, naar het schijnt, in een lacuneuze paragraaf sabotage (?) strafbaar gesteld: (12, 16—13, 2): ʿWat betreft eenigen doodenpriester, die zal vernielen [.........] van mijn doodenoffer........, het (zijn aandeel?) worde hem ontnomen, het aandeel, dat hij bezit, [is voor de phyle, waartoe hij behoort].ʾ

C: In III volgt nu (36, 17—37, 3) een clausule betreffende ʿeenigen doodenpriester, die een collega zal aanklagen. Hem worde ontnomen wat ik hem heb gegeven en het worde gegeven aan den doodenpriester, dien hij aangeklaagd heeft. Ik laat niet toe dat [.........?]ʾ. Zooals meestal, is ook nu weer tekst I uitvoeriger en voegt daar, na een lacune, aan toe (13, 10) ʿ...omdat hij niet mag procedeeren voor de rechters [over de akkers, menschen en bezittingen, die ik heb gegeven] aan de priesters van mijn doodenstichting om er mij een doodenoffer van te brengen...ʾ. Blijkbaar bestaat er dus voor de priesters een scheidsgerecht, dat hun onderlinge geschillen moet regelen, en is het hun verboden aan de staatsrechters te appelleeren.

D. In tekst I, III en V is verder de mogelijkheid voorzien, dat een der priesters ʿzijn ambt zal opgeven voor een andere positie(?)ʾ (I), ʿwordt weggehaald voor een anderen dienstʾ (III), of ʿniet blijft in den tempel, die erbij hoort(?)ʾ (V). Dat staat hun natuurlijk vrij, maar ʿhet aandeel dat in zijn bezit is, is voor de phyle, waartoe hij behoort...... van de akkers, menschen en bezittingen, die ik hun heb vermaakt, enz. Hij mag weggaan met zijn naakte lijf [4])ʾ (= 13, 14—14, 5).

E. Tot drie maal toe is de vergoeding vastgesteld, die de priesters ontvangen (I, II, V): zoo in I (14, 11): ʿMaar het deel dat over is na mij (dat wil zeggen na mijn aandeel) is voor deze phylen, namelijk $^1/_{10}$ deelʾ en (ibid. 15, 7): ʿWat betreft de steden van mijn doodenstichting van de priesterschap, als tegenpraestatie daarvoor moeten zij priester voor mij zijnʾ. Tekst II heeft een lange lijst, waarin achter den naam van elken doodenpriester vermeld staat, in welke maand van het jaar zij dienst hebben en hoeveel land zij daarvoor als belooning zullen ontvangen, terwijl we in V (164,4) lezen: ʿDoodenpriester Nefer-her: 3 akkers, 3 maat korenʾ en een gelijke belooning voor nog twee andere, met name genoemde priesters en dan: ʿHetgeen hun ten deel valt van het bezit van Tep-em-nefret (de vrouw van den contractant), daarmee mogen deze doodenpriesters in hun onderhoud voorzienʾ.

F. Ni-kaï-anch moet, daar hij zijn priestercolleges in beide oorkonden onder de leiding van zijn kinderen heeft geplaatst, nog maatregelen nemen tegen eventueel misbruik van dien kant: II (30, 7—10): ʿDeze mijn doodenpriesters staan onder leiding van deze mijn kinderen. Niet laat ik toe dat men macht heeft om hen te nemen voor eenig werk behalve het doodenofferʾ; en in IV (162, 15—18): ʿMaar ik laat niet toe dat hij macht heeft, hen te pressen tot eenig werk, behalve mijn dagelijksch doodenoffer. Indien hij hen <toch wil>

3) Dit wijst er mijns inziens op dat — althans in I en III, waarin de laatste helft van deze paragraaf voorkomt — de priester slechts een ideëel aandeel in de opbrengst van het legaat had, dat voor iederen functionaris bij diens ambtsaanvaarding werd vastgesteld. Had namelijk iedere priester zijn vast aandeel, dan zou dat vanzelf op zijn opvolger zijn overgegaan, zooals dat in de tabellen van tekst II en IV het geval is. Pirenne (*Histoire des Institutions et du Droit Privé de l'ancienne Egypte* II, 324) is van oordeel, dat iedere priester een eigen deel had, omdat er sprake van is, dat een priester zijn deel kan verliezen.

4) letterlijk: ʿmet zijn vleeschʾ, dus zonder iets mede te nemen. Vgl.: m *ḥʿ.f* = zelf (lett.: „met zijn lichaam"). Deze interpretatie is van Dr de Buck.

pressen, dan laat ik niet toe, dat hij macht heeft over deze priesters voor eenig werk, behalve het doodenoffer'.

Nadat wij aldus in het kort den inhoud van deze teksten hebben leeren kennen, wil ik thans een tweetal quaesties aanstippen, die zich bij de beschouwing ervan voordoen. De belangrijkste hiervan is wel deze: Welke juridische constructie ligt aan deze beschikkingen ten grondslag?

J. Pirenne (*o.c.* II, 324) meent te mogen concludeeren dat zoowel in onze teksten, als in de hiermee groote overeenstemming vertoonende decreten ten behoeve van tempels (*Urkunden des alten Reichs* blz. 274 e.v.) de oprichting van stichtingen met rechtspersoonlijkheid beoogd is. Het is hierbij te betreuren, dat Pirenne geen gebruik heeft kunnen maken van de *Urkunden* van Sethe in zijn nieuwe uitgave en hij zich heeft moeten behelpen met vaak verouderde edities en vertalingen. Hierdoor komen sommige van zijn argumenten op losse schroeven te staan, daar zij gefundeerd zijn op passages, die bij nadere beschouwing thans anders geïnterpreteerd moeten worden. Zijn argumenten zijn dan:

1°: uit de vermelding van kinderen en verdere erfgenamen blijkt dat we te doen hebben met bepalingen voor een erfelijke, eeuwigdurende stichting;

2°: de priesters vormen een gemeenschap, die kan optreden tegen een afzonderlijken priester. Dit argument berust op een aanvulling, die Moret, wiens vertalingen Pirenne meestal volgt, voorstelde voor tekst I (*Urk.* I, 13, 6—8): '...sont enlevés de sa main terre, gens et toute chose......... [par le collège, auquel il appartient] ici'. Mijns inziens moet hier, in overeenstemming met 13, 1—2 en 14, 1 in de lacune gestaan hebben dat 'zijn bezit hem ontnomen worde ten behoeve van de phyle, waartoe hij behoort'. Deze phyle is niets anders dan één der vier groepen van de priesterschap, die telkens een maand den tempeldienst verzorgen, gelijk dat zoo vaak in de Egyptische teksten voorkomt. Dat er hier een andere beteekenis aan het woord moet worden gehecht, blijkt uit niets.

Een derde argument, dat de stichting bij een proces, dat een van de priesters tegen een derde voert, aan de rechters een acte van haar bezit moet overgeven en dat zij dus een wettelijk erkend bestaan heeft, berust op een interpretatie van een vrij duistere passage en heeft dus uiterst weinig bewijswaarde.

Hetgeen blijkbaar aan Pirenne's aandacht is ontgaan en wat een sterk argument tegen zijn theorie is, is dat nergens in de teksten de stichting als zoodanig iets bevolen of verboden wordt, maar iedere paragraaf steeds begint met 'Wat betreft eenigen doodenpriester, die...'. Terwijl verder in geen contract de clausule bewaard is, waarbij de stichting wordt opgericht en begiftigd met legaten, worden in de tekst en II en V de doodenpriesters allen met name genoemd.

Seidl, aan wiens bespreking van Pirennes werk (*Zeitschrift der Savigny-Stiftung Rom. Abt.* 55 (1935), 350/2) het laatste argument ontleend is, gaat in dat artikel na, welke andere constructies er in andere tijden toe gediend hebben, een eeuwigdurenden doodendienst te verzekeren: zoo maakte men in de Middeleeuwen den kerk-heilige tot eigenaar van het legaat, waaruit de onkosten moesten bestreden worden, terwijl elders de doode eigenaar bleef, of men zijn toevlucht nam tot een fideicommissum aan een bepaalde groep personen. Seidl zelf neemt het laatste aan voor de hier behandelde particuliere beschikkingen, maar van de in de reeds genoemde tempeldecreten geschonken landgoederen is volgens hem de god eigenaar. Terwijl het mij al vreemd voorkwam dat aan dergelijke, naar inhoud zoo nauw verwante beschikkingen een zoo geheel verschillende constructie ten grondslag zou liggen, maakte Dr. de Buck er mij opmerkzaam op, dat het werkwoord dat de teksten I en II gebruiken voor de vastlegging van de akkers en dergelijke ten behoeve van de priesters niet het gewone woord voor 'geven' of 'schenken' (*rdj*) is, maar *irj* 'doen', 'maken' [5]). Zijn theorie, die mij zeer aanlokkelijk lijkt, is nu, dat de doode van datgene 'wat de Koning

5) de eenige mij bekende uitzondering hierop is in tekst I, 13, 7, waar wel sprake is van de akkers, enz., 'die ik heb gegeven (*rdj*)'.

gegeven (*rdj*) heeft; voor den doodencultus, zelf de eigenaar blijft en het vastlegt, waarbij aan de priesters het beheer wordt opgedragen. Aldus kan hij hun voorschriften en verboden opleggen en, zooals Ni-kaï-anch dat doet, dreigen: 'Wat betreft een ieder, die (dit) overtreedt, met hem zal ik procedeeren (namelijk voor het doodengericht)' (30, 12—3).

Deze oplossing van het probleem heeft het voordeel dat alle beschikkingen, zoowel die ten behoeve van particulieren, als die voor tempels, thans uniform geconstrueerd zijn: De doode (resp. godheid) is de eigenaar, in wiens opdracht de priesters handelen. De bezwaren, die tegen de andere hypothesen, van Pirenne en Seidl, zijn in te brengen, zijn hier ondervangen.

Tenslotte wil ik nog de aandacht vestigen op de positie, die de verwanten in den doodencultus innemen: In de IIIde en IVde dynastie, den tijd van het individualistische recht, dat het begrip 'familie' bijna niet kende [6]), hebben de familieleden van den overledene geen enkele functie in diens doodenvereering. Er worden tot dat doel een aantal priesters aangesteld, die weer door hun zoons worden opgevolgd. Maar geleidelijk komt hierin verandering. Langzaam wordt het begrip 'familie' krachtiger — mogelijk is hierin een invloed van het Osiriaansche geloof te bespeuren met zijn sterk ontwikkelde vaderliefde. Mogelijk is ook een meer materieele reden, namelijk om de aanzienlijke vermogensdeelen, die aan het familiebezit onttrokken worden, althans op die wijze voor de nakomelingen te bewaren. In elk geval vinden we in de Vde en VIde dynastie een grooter aandeel van de familie in den doodencultus, waarbij Ni-kaï-anch en Tsjenti zelfs de opperleiding van den geheelen doodendienst aan hun familieleden opdragen [7]).

A m s t e r d a m, 29 November 1938 M. Odewald Jr

EGYPTISCHE ARCHÆOLOGIE

OPGRAVINGEN 1937—1938

OVERZICHT VAN DEN INHOUD

In de maand Maart 1937 werd te Caïro door een vanwege het *Office international des Musées* belegde internationale conferentie voor de opgravingen een stel aanbevelingen geformuleerd, die voor de toekomst van het archæologisch onderzoek van groot belang kunnen worden.

De aanbevelingen zijn ondergebracht in een vijftal secties: I Beginselen in acht te nemen bij de interne wetgeving, II Beheer der opgravingen en internationale samenwerking, III Het tegengaan van clandestiene opgravingen, IV Uitgangspunten voor een administratieve organisatie van de diensten en V Oprichting van een internationaal inlichtings- en documentatieorgaan. De bedoeling van het geheel is zooiets als een internationale grondwet te vormen voor het wetenschappelijk opgravingswerk van de toekomst, waarmede de nationale wetgevingen in zake deze materie voortaan rekening zullen hebben te houden.

Bijzondere kracht ontleent het stuk aan een op 30 September 1937 in haar 18de zitting door de *Assemblée* van den Volkenbond aangenomen resolutie, waarin de *Assemblée*, in het belang van een goede internationale verstandhouding met betrekking tot de vermeerdering

6) cf. Pirenne o.c. II passim.
7) cf. A. Moret: *Le privilège du fils aîné en Égypte et Mésopotamie* (C.R.Ac.Inscr. 1933 blz. 82 e.v.).

van het cultureele erfgoed der menschheid, zich vereenigde met bovengenoemde aanbevelingen, besloot deze aan de verschillende regeeringen, leden en niet-leden van den Volkenbond, ter hand te doen stellen, 'opdat zij in staat zullen zijn er zich op te bezinnen bij hunne wetgevingen in zake oudheden en opgravingen'.

Hier behoeft er wel niet op gewezen te worden, hoe ook de Egyptische archæologie slechts winnen kan bij een algemeen aanvaarden en in-toepassing-gebracht-worden van de in bovenstaande besluiten neergelegde beginselen.

Intusschen wordt daar te lande het bodemonderzoek voortgezet met een voortvarendheid en een snelheid, die haast adembenemend zijn. Van de voornaamste expedities van het afgeloopen seizoen volge hieronder een kort overzicht.

I In GISEH heeft de *Service des Antiquités* de opgravingen van de Egyptische Universiteit in de nabijheid van de groote sfinx onder leiding van prof. Selim Hassan voortgezet. Er werden een groot aantal stèles en beelden, de meeste jammerlijk gebroken, naar boven gebracht. Op één der stèles komt een voorstelling voor van de sfinx liggende voor de beide groote pyramiden. Een dateering wordt niet vermeld (vgl. CdE XIII, 1938, 72 vv.).

Het is wellicht de moeite waard, over Giseh sprekende, te vermelden dat de tot nog toe onvindbare steengroeven, waaruit het 'dioriet' genaamde materiaal stamt, waarvan de fraaie zitbeelden van Chefren werden vervaardigd, eindelijk opgespoord werden. Een militaire autopatrouille heeft deze groeven reeds in Juni 1932 ontdekt, doch twee of drie latere expedities waren noodig om alle gegevens te verzamelen. De grootendeels onder het zand bedolven groeven zijn gelegen op de grens van den Soedan, ten N.W. van Abu Simbel, midden in de woestijn, op ruim 80 km van den Nijl. Hoe het vervoer van de zware steenblokken naar Giseh heeft plaats gevonden, valt voorloopig slechts te gissen (vgl. ILN 5162, 26 Maart 1938, 524/5.)

II Ook in SAKKARA (Noord) werd gedurende het afgeloopen seizoen weder op verschillende plaatsen gewerkt. Aan den zuidkant van de door Firth in 1931 ontdekte mastaba van Hemaka (vgl. ook JEOL, deel I, 178) werd nog in den loop van December 1937 een reeks van negentien kleinere rechthoekige graven blootgelegd, waarvan een groot aantal, naar gezegd wordt, bij de opening intact bleek. Het betreft hoogsteenvoudige graven, waarin de lijken, in saamgehurkte houding op hun zijde liggend in houten doodkisten en in linnen gewikkeld, werden aangetroffen. De bijgaven bestonden uit aarden vaatwerk.

Meer naar het Oosten werd een kerkhof van honden- en vogelgraven blootgelegd, met eveneens vrij goed bewaarde mummies. In een afzonderlijk graf vond men hier verder de mummie van een man, vermoedelijk den oppasser van de honden en de vogels.

Uit de ligging dezer verschillende graven aan den voet van Hemaka's mastaba en gedeeltelijk door het plaveisel dat deze omgaf overbouwd, zou men moeten besluiten tot een gelijktijdige begrafenis in de mastaba en in de thans ontdekte bedienden-graven; men meent hierin het bewijs te zien van het gewelddadig ombrengen, na den dood van Hemaka, van diens voornaamste dienaren en huisdieren, ten einde deze in de gelegenheid te stellen hun heer in het hiernamaals te blijven dienen, zooals zij dit in dit leven tijdens hun leven hadden gedaan (vgl. AAeA I (1938) 21/22).

Dan heeft de Oudheidkundige Dienst, gevolg gevend aan reeds lang gekoesterde wenschen, dit jaar in Sakkara een begin gemaakt met een opgravingsplan in allergrootsten stijl, dat niet minder zou beoogen dan een *déblaiement exhaustif de ce site célèbre.*

Men is ongeveer half October 1937 begonnen ten Zuiden van het gebied van de trappenpyramide, bij de pyramide van Unas. Een in Januari van dit jaar uitgegeven communiqué van den Oudheidkundigen Dienst kon reeds op de volgende resultaten wijzen:

1° het aan het daglicht brengen van een twaalftal mastaba's uit de Vde en VIde dynastieën;

2° het gedeeltelijk ontgraven van den toegangsweg van uit het dal naar den graftempel van de pyramide van Unas;

3° het blootleggen van den aan de grens van het bouwland gelegen daltempel;

4° het vinden tijdens het werken van den toegangsweg van een uitgestrekt ondergrondsch kerkhof van de IIde dynastie.

Wat de gevonden mastaba's betreft, kan men een beknopte beschrijving van een aantal ervan vinden in bovenbedoeld (CdE XIII, 1938, op blz. 278 e.v. afgedrukt) communiqué. In één dezer mastaba's, die van Ni-Anch-Pepi van de VIde dynastie, komt in hiëroglyphen aan den wand gebeiteld de vervloeking voor, waarmede de overledene een ieder bedreigt, die aan het graf zal durven raken; dat hij hem namelijk zal aanklagen in de rechtszaal van den grooten God en zal maken dat het hoofd van den schender zal worden gescheiden van diens lichaam zooals dat van een gans. Te zelfder tijd noodigt hij de levenden uit — die aan zijn graf voorbijgaan — water en bier te plengen en zoo zij dat niet bij zich hebben, aan de goden te willen vragen hun dat te verschaffen.

Grafschenners, die desondanks toch zijn binnengekomen, hebben het effect van de vervloeking trachten te elimineeren door de inscriptie met een laag gips te bedekken!

In het graf werd het skelet van den overledene aangetroffen, liggende op een rustbed in een houten kist, die beide met uitvoerige teksten waren bedekt.

In een andere mastaba, toebehoorende aan Her-neb-kaw werden interessante reliëfversieringen aangetroffen. Een der opmerkelijkste bevat een voorstelling van drie *Mw. w* (lijkendansers) waarvan men tot dusverre uit het Oude Rijk nog geen voorbeeld kende. De *Mw. w* dragen een hooge, naar boven spits toeloopende, puntige muts en krijgen, alvorens met hun dans te beginnen, instructies van een ceremoniemeester, die deze afleest van een papyrusrol.

Wat den onder 2° genoemden overdekten en 700 m langen toegangsweg van den daltempel naar de pyramide van Unas betreft: deze is geheel in witte kalksteen uitgevoerd. Niet slechts van de zijmuren, oorspronkelijk meer dan 3 m hoog, doch ook van de plafondbedekking schijnen nog vrij groote stukken bewaard te zijn gebleven. Langs de wanden waren voorstellingen en inscripties in reliëf aangebracht, die zoowel kwantitatief als kwalitatief een belangrijke aanvulling vormen van het materiaal uit de tot nog toe bekende koningsgraven uit de Vde dynastie bekend.

In den eigenlijken daltempel aan het oostelijke uiteinde van den toegangsweg, met de opgravingen waarvan inmiddels ook een aanvang werd gemaakt, zijn bereids meer dan 300 zoogenaamde *Scheintür*-stèles gevonden, klaarblijkelijk daar geplaatst om de zegeningen van den gestorven Pharao voor de eigenaars dezer stèles te verkrijgen.

Tijdens de uitgraving bleek de toegangsweg te zijn aangelegd over een gedeelte van een uitgestrekt onderaardsch kerkhof, dat onder de IIde dynastie in gebruik moet zijn geweest. Dit kerkhof, waarin als in een groot labyrinth vele onderaardsche gangen met elkander in verbinding staan, werd nog slechts ten deele onderzocht. In veel latere tijden moet het trouwens opnieuw in gebruik zijn gekomen, een feit waarvan duizenden mummies *de basse époque* getuigenis afleggen.

Een groote verrassing bracht de 20ste December 1937, toen men plotseling stuitte op een tegen den zuidelijken wand van een door wijlen Cecil Firth in 1927 ontdekte mastaba uit de IIde dynastie aangebouwde tegelconstructie van ongewonen omvang, zooals spoedig bleek eenmaal de bergplaats van een steenen zonneschip. Dit deed het vermoeden ontstaan van de aanwezigheid in de naaste omgeving van een of ander grooter grafgebouw. Inderdaad werd dit gebouw, een zeer indrukwekkend tegelgraf (42 × 15.50 m) van het Negadeh-type, kort daarna gevonden, liggend aan de zuidzijde van de zonneboot. De bovenbouw, uitgevoerd in de bekende, beurtelings verspringende verticale banen en met een dikke, witte stuclaag bedekt, staat nog tot een hoogte van ongeveer 1,70 m. Hij omvat 27 magazijnen. Onder den grond zijn vijf verdere kamers gelegen; deze kamers hadden niet-gepleisterde wanden, die oorspronkelijk bedekt waren met matten van gevlochten riet, waarvan enkele resten nog *in situ* werden aangetroffen en waarvan het vlechtwerk de motieven moet hebben geleverd voor de beschildering van latere graven, zooals dat van Hesi-Re en andere.

In de kamers werd veel gebroken aarden vaatwerk gevonden, de meeste stukken voorzien van in inkt geschreven opschriften, waarin de naam Aha voorkomt, waarmede wel

Menes, de grondlegger van het Egyptische dubbel-rijk, bedoeld zal zijn. Een groot aantal kleizegels van wijnkruiken dragen dezen naam. Aangezien de gevonden voorwerpen nog lang niet alle konden worden onderzocht en ook de betrekkelijk groote hoeveelheid teksten nog niet ontcijferd werden, kunnen conclusies aangaande de vraag aan wie het graf kan hebben toebehoord, beter nog niet worden getrokken. Behalve in CdE XIII, 1938, 283/5 vindt men een interessant artikel met afbeeldingen in ILN N° 5156 van 12 Feb. 1938 blz. 247 vv.

In hetzelfde nummer vindt men ook een vondst beschreven die een paar weken later gedaan werd. Het betreft hier een mastaba uit de IIde dynastie, die naar het schijnt te voren nog niet door onbevoegden moet zijn betreden en die alleen door den invloed van den tijd had geleden. Een massieve houten doodkist, 1.60 m lang, fijn bewerkt doch jammer genoeg onder het gewicht van den tijd bezweken en in uiterst brozen staat, waarin nog de overblijfselen van den doode werden aangetroffen, behoort tot de belangrijkste voorwerpen die in het graf werden gevonden. Men hoopt ze te kunnen reconstrueeren en in het museum te Caïro ten toon te stellen. (CdE. 1938, 285/6 en ILN N° 5156, 12/2 1938, 250/1).

III. In MEDINET MADI, in het Fayoem, werkten de Italianen ook in het afgeloopen jaar verder aan de blootlegging van het eenige jaren geleden onder handen genomen tempelcomplex, waarvan sommige deelen teruggaan tot de XIIde dynastie, doch de belangrijkste werken in den Ptolemæen-tijd ontstonden. Behalve architectuurdeelen werden, naar men zegt, zeer fraaie — helaas in stukken gebroken — zitbeelden van Amenemhet III en IV gevonden. In verband met het feit dat een gedeelte van het gebied tot in Koptische tijden bewoond bleef, zijn er vooral papyri gevonden (CdE 1938, 71/72).

IV. In TELL EL-ACHMUNEIN (Hermopolis) blijft de Duitsche Expeditie van het Pelizaeusmuseum in Hildesheim met hardnekkige vasthoudendheid op het eenmaal gekozen doel afgaan, dat vooral de topographie wil dienen van dit uitgestrekte gebied, dat zich vanwege de bebouwing voor opgravingen slecht leent, maar dat vooral daarom zoo belangrijk is, omdat het eeuwen lang de rijkste en machtigste stad van Midden-Egypte gedragen heeft.

Reeds vroeger kon in het midden van het terrein een door een 15 m dikken ringmuur omsloten 450 × 570 m groot tempel-complex uit het begin van den Ptolemæen-tijd nauwkeurig worden afgepaald. Finale uitgraving van dit gebied schijnt in de toekomst een taak voor de Egyptische regeering, waarvoor de Duitschers inmiddels een deel van het voorbereidende werk verrichten.

Op enkele plaatsen kon dit jaar bovendien het bestek iets worden uitgebreid. Zoo werd de in den zuidelijken muur van het zooeven genoemde tempelcomplex gelegen sfinxenpoort verder ontgraven, welke bleek te zijn gebouwd op de resten van een oudere door Ramses II gebouwde poort, wier fundamenten bestonden uit blokken met reliëfs in den bekenden Amarna-stijl, waarmede de hypothese, dat hier of in de omgeving een door Amenophis IV gebouwde, aan Aton gewijde, zonnetempel moet hebben gestaan, weer nieuwen steun krijgt.

Andere werkzaamheden en vondsten ter plaatse gedaan betroffen den Grieksch-Romeinschen tijd (vgl. CdE XIII, 1938, 295/6).

V. In TUNAH EL GEBEL (Hermopolis West), zette dr Sami Gabra zijn onderzoekingen uit vorige jaren voort. Er werd een groote onderaardsche galerij gevonden (de derde sinds 1933) met een uitgebreid systeem van catacombe-achtige gangen (een labyrinth van breede, hooge gangen). De gaanderij is gewijd aan den dienst van Thoth, die in Hermopolis tijdens het ontstaan van den zonnegod uit het ei op den zonneheuvel aan de schepping der wereld zou hebben deelgenomen en die ook zetelde in den Raad der Rechters bij het twistgeding tusschen Horus en Seth (JEOL, deel I, 66).

In een der zalen bevindt zich in den wand in een diepe nis de meer dan levensgroote beeltenis van den baviaangod Cynocephalus, eertijds met kostbare steenen en amuletten versierd en schaarsch verlicht door een in de rots uitgehouwen lichtschacht. In de onmiddellijke

omgeving waren duizenden, nu meestal leggeroofde, graven van ibissen en bavianen. Eén intacte bavianen-mummie werd intusschen gevonden, volledig omwikkeld en behangen met de versierselen die haar 25 eeuwen geleden werden meegegeven, zooals een oog, een hart en een gier, alle van goud (vgl. ILN N° 5176, 2 Juli 1938, 7/9).

VI. Van TELL EL-AMARNA is er op 't oogenblik niets nieuws te melden. Ook van de gedurende het voorlaatste seizoen aldaar verrichte werkzaamheden werden de nadere resultaten nog niet meegedeeld.

VII. In KARNAK is de Egyptische architectuur in het afgeloopen seizoen een monument rijker geworden, dat in zijn soort niet slechts buitengemeen fraai is doch ook zoo goed als een unicum vormt. Nadat men hier sedert 1924 onder auspiciën van de *Service des Antiquités* een aanvang maakte met de vernieuwing van de verzakkende fundeering van den door Amenophis III gebouwden (derden) pyloon van den grooten Amon-tempel, heeft men in den loop der jaren een enorm groot aantal kalksteen-blokken uit deze fundeering kunnen verwijderen, die na ingaand en langdurig onderzoek bleken van niet minder dan elf verschillende tempels uit oudere tijden afkomstig te zijn.

Men heeft deze blokken gerangschikt volgens de monumenten, waartoe zij bleken te behooren en een tweetal tempels konden nagenoeg compleet weder worden opgebouwd. Eén ervan werd opgericht door Senwosrit I, de andere hoorde thuis in het begin van de XVIIIde dynastie. Waar de eerste tempel een tijd vertegenwoordigde, waaruit zoo goed als geen bouwwerken bekend zijn, besloot de *Service des Antiquités* het bouwwerk te reconstrueeren, hetgeen in den loop van dezen winter geschiedde. Het in witten kalksteen van Tura gebouwde monument doet denken aan den in 1822 op het eiland Elephantine gesloopten peripteros van Amenophis III, doch is strenger van lijn en kleiner van afmeting. Zestien rechthoekige zuilen op een verhoogde en bijna vierkante basis schragen een vierkant plat dak, rondom eindigend in de zoo bekende holle kroonlijst. Het tempeltje is in- en uitwendig versierd met reliëfs, die tot de fijnste gerekend worden welke de Egyptische kunst heeft aan te wijzen (vgl. CdE XIII, 1938, 296/7 en ILN N° 5172, 4 Juni 1938, 998/99 met een viertal afbeeldingen).

VIII. TOUD. (TÔD) — Tuphium. In ILN N° 5161, 19 Mrt. 1938, 498/99 geeft Henry de Morant een met fraaie foto's toegelicht overzicht van de (tijdelijke) drooglegging van den heiligen vijver in den Montu-tempel te Toud, waarvan de werkzaamheden onder leiding van F. Bisson de la Roque voor het Louvre-museum werden uitgevoerd. De twee bassins, waarvan reeds sprake was in JEOL, deel I, 312, blijken een systeem te vormen, waarin een kleiner bassin ingesloten ligt in een grooter. Het eerste staat door middel van een centralen put in verbinding met de rivier den Nijl, waaruit het tijdens het drooge seizoen rechtstreeks zijn water ontving (de put functionneert nog steeds), terwijl het tweede, grootere en hooger gelegen, bassin precies gevuld was tijdens de overstrooming.

Aangenomen mag worden dat de zoogenaamde heilige vijvers of meren, die dienden bij gewijde processies of ommetochten, waarbij de God in zijn boot werd rondgevaren en voor verdere ritueele doeleinden, ook die tot andere tempels behoorende, op dezelfde wijze waren aangelegd.

IX. In EDFU heeft de Fransch-Poolsche missie onder leiding van prof. Michalowski dit jaar eveneens haar werkzaamheden zoowel in de necropolis (westelijk van de in 1937 blootgelegde mastabas, vgl. JEOL, deel I, 312) als op den top van den heuvel, waar zich de ruïne van de oude stad bevindt, voortgezet. Er werden monumenten zoowel van funerairen als van burgerlijken aard blootgelegd, terwijl interessante voorwerpen en talrijke beschreven documenten werden gevonden. Men zie hiervoor het betreffende Communiqué, meegedeeld door den *Service des Antiquités* in de CdE, XIII, Juli 1938, 290/92.

X. Van belang zijn de gedurende het tweede seizoen (Januari—Maart 1938) behaalde resultaten van de opgravingen van de *Fondation Egyptologique Reine Elisabeth,* die in EL KAB haar onderzoekingen met grooten ijver voortzette. Tal van gegevens en feiten, waarvan sommige van groot belang, en betrekking hebbend op welhaast alle perioden van de langdurige geschiedenis dezer zoo roemruchte stad, kwamen voor den dag. Het is nog te vroeg de beteekenis der gezamenlijke vondsten in alle opzichten te overzien. Jean Capart heeft in de CdE, N° XIII, 191/209 een vlot geschreven en vrij uitvoerig relaas gegeven, aangevuld met een aantal notities van technischen aard van de hand van den architect der Expeditie J. Stienon (*o.c.* 210—219).

XI. In SESEBI (Gem-Aton), Nubië, beëindigde H. W. Fairman 26 Febr. van dit jaar de door de *Egypt Exploration Society* georganiseerde expeditie naar deze plaats. De resultaten zijn, naar men zegt, niet sensationeel, maar toch beter dan werd verwacht en allerminst onbevredigend. Uit de vondsten zou blijken dat niet slechts de tempel doch ook de stad door Amenophis IV zouden zijn gesticht (Eg. Expl. Soc. Report 1937, 10/12).

Proefgravingen werden na 26 Februari gedurende een twaalftal dagen verricht in het ongeveer 100 km noordelijker gelegen Amara West, waar de *Society* een nieuwe concessie verkreeg. De resultaten dezer proefgraving bleken veelbelovend, omdat het zand, waaronder de gebouwen der op zijn laatst uit den Ramessidentijd dateerende stad sedert eeuwen diep begraven liggen, een behoorlijke conserveering en een frisschen staat der monumenten schijnt te waarborgen (Eg. Expl. Soc. Report 1937, 11/12).

Utrecht, 28 December 1938 HENRI ASSELBERGHS

EEN KUNSTENAAR OVER DE EGYPTISCHE KUNST

Aan
JOSEPH TEIXEIRA DE MATTOS

SUMMARY

Egyptian art is dominated by this principle: „Both drawing and statue are human creations and should contrast with reality."

I. In drawing (or painting) this means that the picture is a two-dimensional representation of the spatial reality. The Egyptian artist has to translate reality into a two-dimensional picture, he has to create a new harmony between his subject and the flat surface of wall or stone. There is no hard and fast rule for the creation of this harmony. Only some aspects of the objects to be depicted will be preferred. These are the frontal and the side view, both "straight views", in which two dimensions of the subject coalesce with the plane of the drawing and the third dimension of the object to be depicted is reduced to a single point. The result is a flat drawing. Still the artist does not shrink from giving an angular view of his subject, should he want to link different views harmoniously. The proof will be found in the well-known „three-quarter view" of the breast, which in many Egyptian figures links up frontal view of part of the body with side view of other parts.

II. In sculpture the statue is a lifeless picture of the model shaped from some material. The life of the subject to be depicted is frozen to lifelessness by shaping the dead material of the statue according to strict geometrical rules. The special properties of the sculptors' material are used by him to determine the form of his statue.

The author is deeply indebted to the Dutch painter Joseph Teixeira de Mattos without whose creative ideas this essay would have remained unwritten.

Veel is er ten beste gegeven over de eigenaardigheden van een bepaalde categorie beeldende-kunstproducten, waartoe ook die der Oude Egyptenaren worden gerekend.

Het woord was daarbij vrijwel uitsluitend aan wetenschappelijke onderzoekers; van kunstenaarszijde vernam men terzake zeer weinig.

Toch mag de vraag gesteld worden, of de hedendaagsche confraters van hen, die deze kunstwerken schiepen, niet eveneens aandacht verdienen, wanneer zij hun meening over dit onderwerp uitspreken.

Niet evenwel — als zou hier een dier moderne kunstenaars zelf aan het woord zijn — maar wel is het inzicht, dat hieronder volgt, van een hunner afkomstig. Deze kunstenaar schonk ons algeheele vrijheid zijn zienswijze uit te werken en te publiceeren: het is dan ook met erkentelijkheid, dat wij hem dit opstel opdragen.

Vermeld zij nog, dat het inzicht reeds ± 1912 door Teixeira werd gewonnen.

I. DE TEEKENKUNST. Het is vooral in de kunst van veraf gelegen landen en uit vervlogen tijden, dat men bij de teekeningen, schilderingen en reliëfs telkens weer getroffen wordt door een bepaalde eigenaardige uitbeelding van de menschelijke figuur. Men ziet bij die weergaven verschillende lichaamsdeelen zoodanig ten opzichte van elkaar als zij zich nooit aan het oog voordoen.

Het geldt hier het bekende verschijnsel, waarbij het hoofd van terzij is weergegeven,

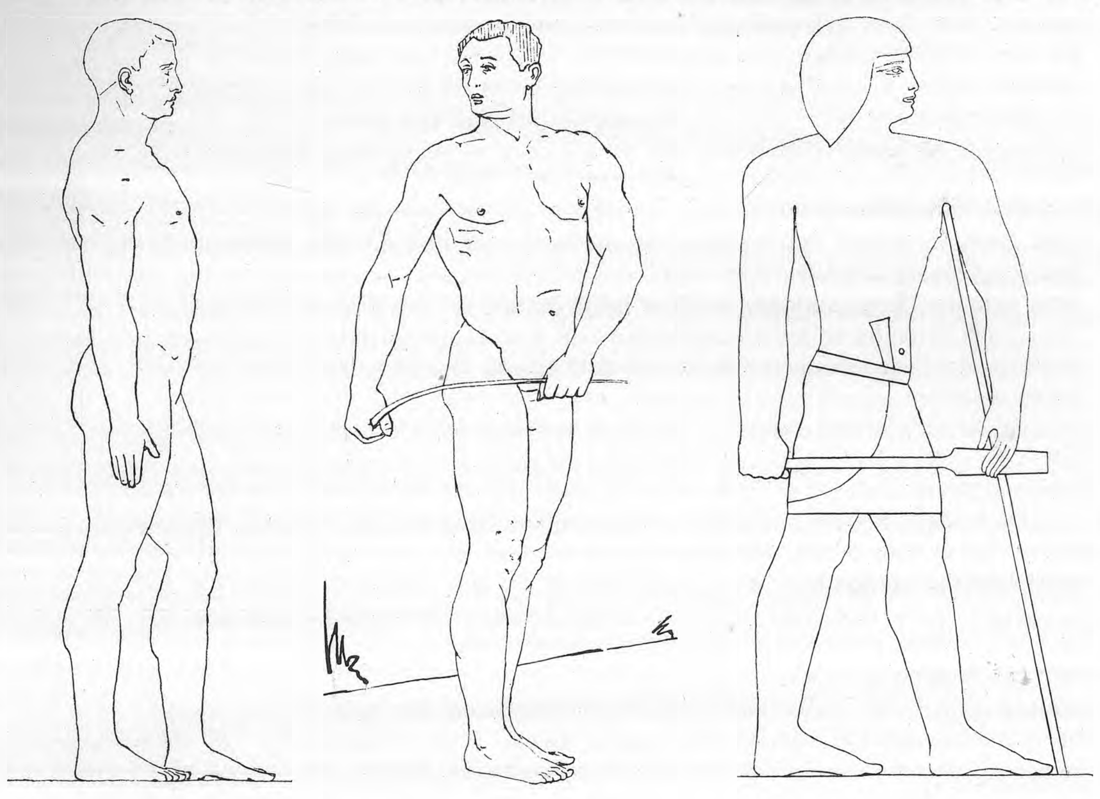

Fig. 2

de schouderbreedte recht van voren en de onderste ledematen weer van terzij gezien. Het oog is daarbij, hoewel het in een *de profil* geteekend hoofd staat weer *de face* afgebeeld.

Een vergelijking tusschen de drie figuren van Fig. 2 moet dit verschijnsel, dat ook uit de Egyptische teekenkunst [1]) bekend is, duidelijk maken.

[1]) Wat hieronder van de teekening gezegd wordt, geldt ook voor de schildering en tevens voor de uitbeelding, die aan het Egyptische reliëf ten grondslag ligt.

De meest linksche daarvan (A) vertegenwoordigt — in tegenstelling met de beide andere — geen wijze van teekenen, die ooit kenmerkend was voor een of andere kunstperiode. De figuur is eenvoudig verkregen door rechthoekig projecteeren en moet als hulpmiddel dienen bij hetgeen volgt. Deze weergave heeft — door welke oorzaak ook — de eigenschap weinig ruimtelijk te werken. De gestalte maakt zich niet beduidend uit het vlak los en geeft dan ook niet beduidend de illusie van een lichaam in de ruimte.

Dit laatste geldt nu wel voor B. Het grondvlak, waarop deze staat, schijnt in horizontale richting te wijken en de achtergrond rijst schijnbaar achter het lichaam omhoog. Een en ander is het resultaat van het netvliesbeeld, dat de teekenaar van het model ontving.

Maakt nu dus A een betrekkelijk vlakken indruk ten opzichte van B, een vergelijking tusschen A en C (de laatste naar een Egyptisch voorbeeld) doet zien, hoe C zich geheel met het vlak vereenigt. Hier vloeien de vormen met het vlak samen. Willens en wetens verbrak de kunstenaar den stand der deelen ten opzichte van elkaar. De schouderbreedte bijvoorbeeld, die ten aanzien van hoofd en beenen in de diepterichting verliep, werd, als het ware, beetgevat en zoolang gedraaid tot zij recht van voren werd waargenomen. Tegelijk trok de kunstenaar op gevoelige wijze den bovenkant der schouders iets naar voren en omhoog om de gedachte aan een achterwaartsche ronding (beweging in de diepte!) af te snijden. Juist door het omklappen van een groote, zich in de diepte uitstrekkende, afmeting als den schouderafstand accentueerde de teekenaar het vlak, verkreeg hij daarmee een sterke eenheid, vernietigde hij de uitbreiding in de ruimte van het voorbeeld.

Door het oog over zijn volle breedte in het vlak van teekening uit te trekken, werd de wijking in de diepterichting van dat lichaamsdeel teniet gedaan en tegelijk elke herinnering aan den bolronden (en dus ruimtelijken) vorm van het hoofd weggevaagd.

Na de draaiing der schouders te hebben gevolgd werden onder- en bovenarmen in het vlak gekeerd, terwijl ook de lange en de korte staf niet tot rust kwamen, voordat zij zich daarin geheel uitstrekten. De vorm van de linkerhand — met een zekere teederheid ligt deze over het kruispunt der stokken heen gevleid — wordt nader besproken.

Voor de onderste ledematen kwam ook een dusdanig aspect in aanmerking waarbij zij met het vlak ‘meeschuiven’; dit wordt duidelijk bij een vergelijking met de overeenkomstige deelen van B.

Bij de Egyptische figuur is het gegeven (waarvan de teekenaar natuurlijk een ruimtelijke voorstelling had) in overeenstemming gebracht met de teekening als: zich in het vlak uitbreidend beeld.

De wensch het ruimtelijke der dingen uit te drukken komt bij den Egyptenaar niet tot uiting. Voor hem is het volkomen natuurlijk, dat een vlak beeld zich als zoodanig tot de werkelijkheid verhoudt.

Zijn opgave is dus deze: het drie-dimensionale voorbeeld in harmonie met het vlak te brengen, anders gezegd: het ruimtelijke gegeven ‘vlak op te lossen’.

Dit is geen mathematisch begrip. De mathematica toch kent het ontwikkelen van een cylindermantel, het vlak uitslaan van een kubus, maar een zaak, als het menschelijk lichaam bijvoorbeeld, met het vlak te doen samenklinken is geen onderwerp van wetenschap. Een harmonie als deze kan zich slechts aan het gevoel openbaren en daartoe werden reeds de drie figuren van afb. 2 aandachtig met elkaar vergeleken.

Het wekt geen verwondering, dat verschillende schrijvers zich bezig hielden met het ‘hoe’ van de Egyptische wijze van teekenen om daaraan vast te knoopen beschouwingen over het ‘waarom’.

Wat het laatste aangaat zagen de hier bedoelde onderzoekers (noemen wij slechts Lepsius, Lange, Erman, Löwy en Schäfer) eenparig over het hoofd, dat het behoud van het vlak de essentie van de Egyptische teekenwijze uitmaakt.

Wat het ‘hoe’ der werkwijze betreft: het bereiken van een harmonie als de onderhavige is een te subtiele aangelegenheid, dan dat daarvoor een algemeene regel kan worden opgesteld. Iets als een recept of een meetkundige constructie kan hier niet aan de hand gedaan worden.

Dit laatste neemt echter niet weg, dat wanneer men de Egyptische voorstellingen bij gedeelten gaat bekijken (waarmee ook bedoeld zijn de onderdeelen der figuren) een voorkeur voor bepaalde aspecten valt te constateeren.

Als regel mijdt de Egyptische teekenaar driekwartstanden. Dit is niet te verbazen, daar aspecten, waarbij het ding schuin van voren, gedeeltelijk van boven of hoe dan ook gezien wordt, toonen hoe de zaak zich uitbreidt in de ruimte: zij kunnen dus bezwaarlijk het vlak accentueeren. Toch is de regel van het versmaden van het schuinsche aspect slechts bij benadering juist, aangezien deze kunstenaar, wanneer hij een verbinding noodig heeft, dezen stand gansch niet schuwt. Wij komen daar nader op terug.

Zoo rest den Egyptischen teekenaar voor zijn weergaven in het algemeen slechts de absolute (of hoofd-)aspecten, dat wil dus zeggen, het recht van voren, recht van opzij, recht van boven en recht van achteren. Bij deze hoofdaspecten wordt recht tegen twee der hoofdafmetingen van het afgebeelde aan gekeken. Deze beide dimensies komen in het vlak van teekening te liggen, terwijl de dieptemaat tot een enkel punt teruggebracht wordt. Tengevolge hiervan ontstaan afbeeldingen, waarbij het volume der dingen niet spreekt; vlakke figuren dus.

Evenwel springen daarbij karakteristieke omtrekken te voorschijn; zoodanige contouren dus, waaraan de afgebeelde zaak gemakkelijk herkend kan worden.

Deze omstandigheid brengt sommigen ertoe het beoogen van typeerende contouren als de kern van de Egyptisch teekenwijze te beschouwen. Stelt men echter de weergave van meer samengestelde zaken — het menschelijk lichaam bijvoorbeeld — voor als een aaneenlijmsel van karakteristieke aspecten der onderdeelen, dan doet men aan deze weergaven geen recht. De kunstenaar beoogt toch het teekenen van de menschfiguur als geheel. De afbeelding moet hem dus ook als totaliteit bevredigen en er moet dus iets zijn, dat de weergave in haar geheel bindt. Dit is het vlak.

Daarnaast staat nog de verklaring als zouden de Egyptenaren ware vormen teekenen. ‘Ware’ is hier ongetwijfeld bedoeld als tegenstelling tot ‘schijnbare vormen’, zoodat men niet-verkorte vormen op het oog heeft. Op zichzelf is dit juist. Echter neemt men het gevoel van wrevel, opgewekt door het wijzigen van de richting der lichaamsdeelen, niet weg, door zonder meer op het onverkorte dier deelen te wijzen. Daarvoor is het noodig er de aandacht op te vestigen, dat deze vormen in het vlak passen en dat dit het element is, dat de afbeelding als geheel bindt.

De meening als zou deze kunstenaar de dingen willen teekenen zooals ze zijn, wordt reeds weerlegd door het feit, dat van ruimtelijke dingen een twee-dimensionale afbeelding gegeven wordt.

Letten wij nu op de weergave van de menschfiguur, die in deze kunst een soort ‘standaard-type’ vormt, het type waartoe ook figuur C van afb. 2 behoort.

De romp van voren past wegens zijn grootere breedte niet op het — zooal niet geheel dan toch bijna [2]) — van terzij waargenomen bekken. De kunstenaar staat dus voor de noodzakelijkheid een verbinding tusschen die beide deelen te scheppen. Deze is in hoofdzaak verkregen door de borstkas een driekwartstand te geven. Het profiel van de buitenste borst is hiervan een gevolg. Schäfer meent, dat bij figuren van dit type de borstkas van terzij is afgebeeld [3]). Daarmee heeft de weergave echter al zeer weinig overeenkomst. Bovendien toont Dr Paul Richer den schuinen stand van de borstkas met behulp van foto's op overtuigende wijze aan [4]).

Volgens Richer, die behalve anatoom tevens een bekwaam teekenaar is, is ook het bekken *de trois quarts* geobserveerd [5]). Zelfs neemt Richer [6]) denzelfden stand waar bij het achterwaarts geplaatste been, waardoor dus het geheele gebied tusschen de oksels en achtersten enkel geleidelijk den overgang van schouders tot rechtervoet tot stand brengt [7]).

[2]) Zie onder.

[3]) Heinrich Schäfer, *Von ägyptischer Kunst*, 3e druk, 269.

[4]) Dr Paul Richer, *Nouvelle anatomie artistique IV*, 1925, 160.

[5]) *o.c.*, 159.

[6]) *o.c.* 91.

[7]) Er zijn enkele gevallen, waarin de voorste borst, die doorgaans weggelaten is, wordt aangeduid. Men zie bij voorbeeld Schäfer, V.A.K., T.

Geven wij verder acht op de wijze waarop handen als de linker van fig. C afb. 2 in beeld zijn gebracht. Hierbij kan zoowel de half geopende als de geheel vlak uitgestrekte hand tot voorbeeld hebben gediend. In beide gevallen is allereerst de duim zoover naar beneden gekanteld tot deze zich in profielhouding vertoont, wat A van fig. 4 te zien geeft. In die figuur

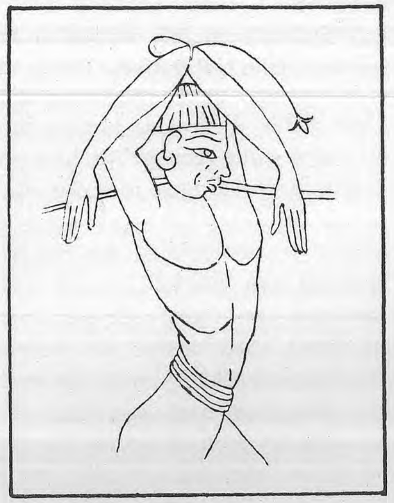

Fig. 3

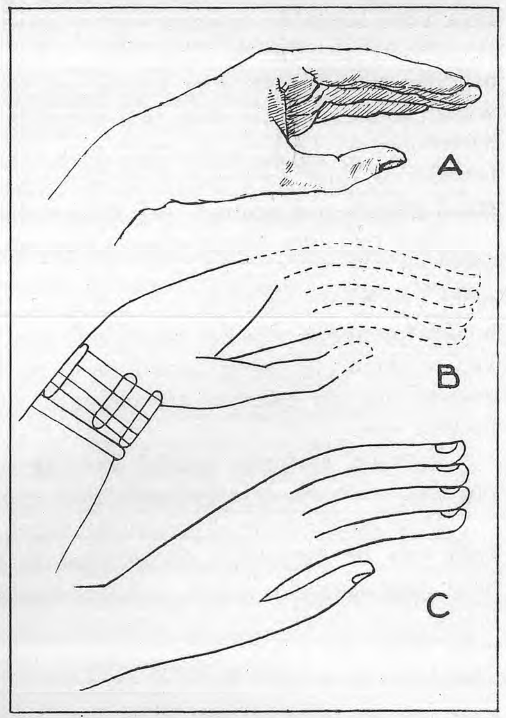

Fig. 4

liggen de voorste vier vingers achter elkaar. De Egyptenaar geeft die ligging niet ruimtelijk weer, maar stapelt de vingers bóven elkaar met als resultaat het volkomen vlakke beeld C. De met B gemerkte hand uit den el-Amarna-tijd [8]) legt een zeker verband tusschen beide andere.

Duidelijk spreekt de bedoeling uit een geval als fig. 5. Het onderwerp is een papyrus-drager, die zijn last opheft dan wel van den schouder heeft genomen. Het schetsje B toont hoe het voorbeeld zich aan het oog voordoet. De man heeft den bundel goed in bedwang door eenzelfden stengel met beide handen vast te houden. Het voornaamste probleem voor den teekenaar vormen ongetwijfeld de rondom de vracht heengrijpende armen. Fig. A toont hoe hij die ledematen als met één slag in het vlak krijgt door den drager den

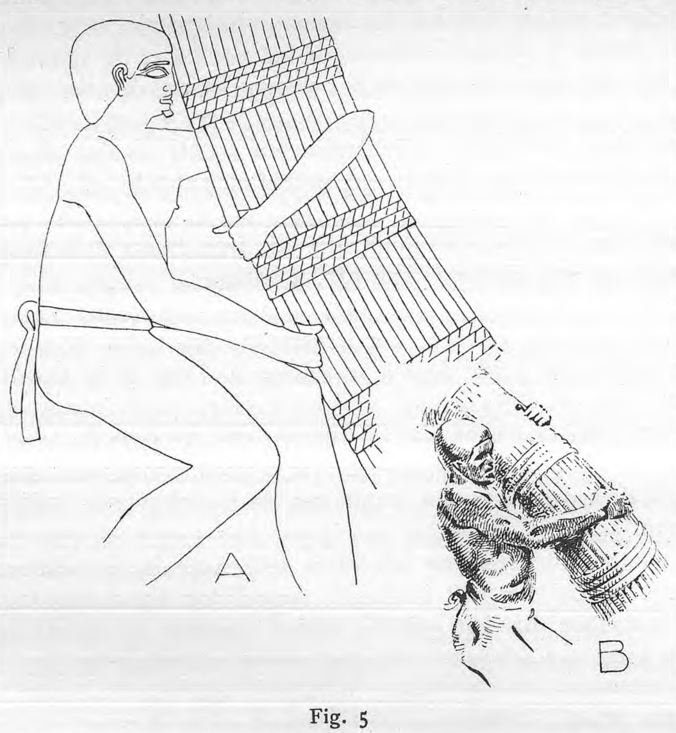

Fig. 5

36,2. Fig. 3 geeft daarvan ook een voorbeeld. De betrouwbaarheid van deze weergave — ontleend aan Rosellini, Dl. I, pl. 86 — vereischt evenwel controle.

[8]) JEA, 7, 1921, Pl. II.

bundel 180° te laten omzwaaien. De omtreklijn, die bij B naar buiten bol is, krijgt tengevolge van dit omklappen bij A een hollen vorm [9]).

Aan den bundel is het volume ontnomen door de banden, die de stengels bijeenhouden met rechte lijnen in plaats van als ellipsen weer te geven en tevens door alle stelen even breed te maken onverschillig of zij zich in het midden, dan wel aan den buitenkant bevinden.

Uit de geheele wijze waarop het geval werd behandeld kan slechts geconcludeerd worden, dat de kunstenaar het op het vlak en op niets anders dan dat gemunt had.

Wanneer de Egyptenaar een teekening vervaärdigt, dan is het hem te doen om de teekening als zich in het vlak uitbreidend beeld ten opzichte van de ruimtelijke werkelijkheid.

Vormt hij een statue zoo gaat het bij hem — naar wij nader verduidelijken — om de statue als levenlooze gestalte van een of andere materie ten opzichte van het levende voorbeeld.

‘De teekening en de statue als menschelijk scheppingsproduct ten opzichte van de Werkelijkheid’, dit is de gedachte, die het Egyptische kunstwerk beheerscht [10]).

II. De Beeldhouwkunst. Hoe kan de verhouding van het beeld als roerlooze vormenopbouw tot het natuurlijke gegeven beter worden uitgedrukt dan door het los-beweeglijke, het natuurlijk-toevallige in de houding van mensch en dier in een geometrisch stelsel te vangen?

Maar evenals bij de onderwerping aan het vlak valt er geen regel op te stellen voor dit geometriseeren.

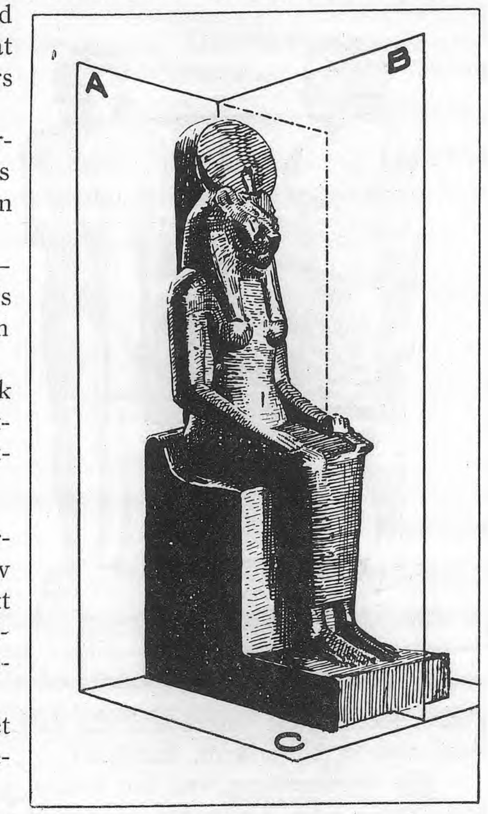

Fig. 6

Zou men alle, den stand der statuen beheerschende, meetkundige elementen bij elkaar tellen, als som zou worden verkregen: drie onderling loodrechte vlakken met hun snijlijnen. Van die vlakken is er één horizontaal, zoodat beide andere verticaal zijn.

Het is dus duidelijk, dat men niet bij elk Egyptisch beeld afzonderlijk den invloed van alle genoemde elementen — die op afb. 6 zijn aangebracht — kan aanwijzen.

[9]) Tegelijk is voor den romp gebruik gemaakt van een veel voorkomend type. De linkerhelft van het lichaamsdeel is daarbij op volkomen dezelfde wijze behandeld als die van fig. C, afb. 2. Voor de rechterhelft evenwel is uitgegaan van de waarneming van opzij, zoodat het profiel van den rug zichtbaar is geworden. De kunstenaar heeft de werkelijke lijnen van den rechterschouder niet gevolgd: zonder dat met zekerheid valt te zeggen hoe, heeft hij den indruk van een naar ons toesteken van dat lichaamsdeel weten te vermijden.

Bij een romp als deze heeft men dus te maken met een samenvoeging van verschillende aspecten.

Dit type romp, dat prachtig met het vlak strookt, moet den teekenaar goede diensten hebben bewezen bij het in beeld brengen van verschillende handelingen en is ongetwijfeld ook wel voor dat doel gecreëerd.

Er komen in deze kunst ook rompen voor, geheel *de profil* geteekend. In strijd met het beginsel is dit niet, wel getuigt het van een vrijere opvatting daarvan.

[10]) Het Egyptische reliëf is een tweeledig iets en wel een teekening waaraan een modelé is toegevoegd.

Ook de Egyptische reliëfhouwer ‘vertaalt’ het onderwerp tot een twee-dimensionaal beeld. Hij geeft de dingen dus met volkomen dezelfde lijnen weer als de teekenaar.

Deze twee-dimensionale uitbeelding, die aan het reliëf ten grondslag ligt, bepaalt reeds den aard van het modelé. Daar in die uitbeelding dichtbij en verderweg zijn opgeheven, valt geen modelé te verwachten, waarbij door het plaatselijk verflauwen van de reliëfhoogte het meer verwijderde van sommige deelen wordt uitgedrukt. Aldus spreekt het Egyptisch reliëf altijd als modelé van een platte laag.

Hoe belangwekkend het ook is de verschillende

De voornaamste rol speelt ongetwijfeld het met B aangeduide vlak. Meestal halveert dit den romp en den schedel, terwijl de onderste ledematen er doorgaans evenwijdig aan zijn. In den regel geldt dit ook voor de voeten, die dus meestentijds recht vooruit steken.

Is het hoofd van een figuur gedraaid, wat bijvoorbeeld bij op moederschoot zittende kinderen voorkomt, dat is geschied om een hoek van 90°.

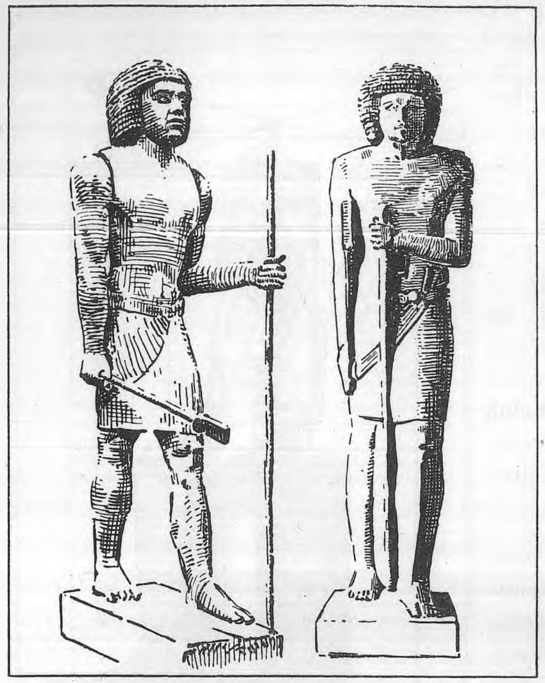

Fig. 7

Wie meent, dat de leeuw van Amenophis III in het *British Museum* niet aan dit geometriseeringsproces is onderworpen, omdat het vlak B daar niet in past, verliest uit het oog, dat de kop een kwartslag is gedraaid, een der voorpoten recht vooruitsteekt en de andere daar rechthoekig overheen geslagen is.

Het beeld bestaat in zijn oer-aanvankelijke conceptie uit één geheel, dus ook uit één stof.

Ook dit wordt uitgedrukt. Wel verre van het afzonderlijke van verschillende deelen als lichaam, kleeding, voetstuk en dergelijke na te bootsen, smeedt de kunstenaar dit alles aaneen. De voetholten geeft hij niet aan om de eenheid van beeld en voetstuk te accentueeren en wien ontgaat het hoe de gestalten, waaraan een rugpijler is toegevoegd, daarmee te zamen zijn gegroeid?

Stofuitdrukking in onzen zin van het woord, waarbij het karakter der stoffen van het voorbeeld wordt nagestreefd, heeft niet plaats. Het is juist omgekeerd, dat de Egyptische beeldhouwer de geaardheid van het materiaal, waarin hij arbeidt, handhaaft.

Het vervaardigen van een houten en een steenen beeld zijn verschillende aangelegenheden voor hem. De zware, vast samenhangende en tot afknappen geneigde steen vraagt gesloten vormen. Met het lichtere, eenigszins elastische hout daarentegen strooken vrij uitstekende deelen. Eenzelfde motief in eenzelfde houding valt bij uitvoering in elk der genoemde materialen geheel anders uit [11]). Zijn de lange staf en de korte knots bij het houten exemplaar van afb. 7 geheel vrij, bij het steenen beeld daarnaast worden ze op demonstratieve wijze aan het lichaam gebracht. Het compacte bij de steenen statue is nog bevorderd door het aanwezig laten van het materiaal tusschen de onderste ledematen.

Als gestalten van levenlooze materie beide geometrisch verstard, verkreeg de beeldhouwer een inniger samenhang met het materiaal door ook de bijzondere geaardheid daarvan in de vormbepaling op te nemen.

De herleiding van het onderwerp tot de teekening en het beeld ‘als zoodanig’ karakteriseert nu wel de Egyptische kunst als geheel, niettemin zijn er enkele gevallen, waarin de kunstenaar zich door de onmiddellijke waarneming der dingen heeft laten meevoeren.

In de teekenkunst kiest hij weleens willekeurig een schuinsch aspect (dus zonder dat dit — zooals de borstkas van fig. C. afb. 2 — een bemiddelende functie heeft). Indien de bewuste prent betrouwbaar is, moet ook fig. 8 [12]) als zoodanig beschouwd worden. Het deksel van de pan is schuin van boven waargenomen, terwijl het oor daar in rechts naar achteren wijkende richting overeenloopt. Schäfer geeft als voorbeelden een schild in driekwartstand, ellipsgewijs verloopende armbanden en een verkort bavianenoog [13]). Tenslotte vallen onder deze afwijkingen eveneens twee vrouwenkoppen voorkomende op de Thebaansche schildering in het *British Museum* [14]).

soorten reliëfs in deze kunst na te gaan, zoo kan het modelé daarvan toch niet dienen om het uitgangspunt van den Egyptischen kunstenaar te verduidelijken. Dit modelé staat in geen rechtstreeksche verhouding tot de vormen van het voorbeeld: de teekening is tusschen beide ingeschoven.

[11]) Op blz. 49 van Schäfer's *o.c.* vindt men meer merkwaardigs in verband hiermee.

[12]) Rosellini, *o.c.* Dl. II, 85.

Bij al deze voorbeelden betreft het steeds onderdeelen; van een voorstelling, die als geheel ruimtelijk is, is geen sprake.

Verrassender zijn daarom de uitzonderingen in de plastiek. Men trof statuetten aan,

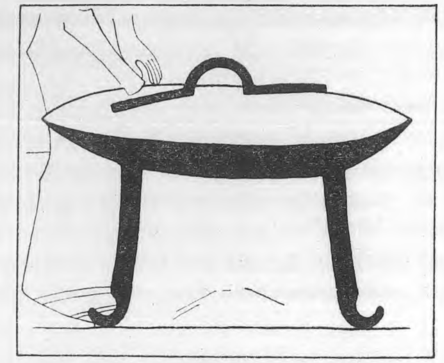

Fig. 8

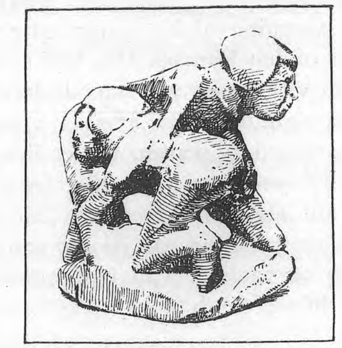

Fig. 9

waarbij van de besproken geometriseering geen spoor te vinden is. Is hun aantal klein, het formaat is het evenzeer: een der mooiste specimina, een hurkend negertje [15]), is met het voetstuk slechts 9½ cm hoog. Een ander voorbeeld, een groepje ‘Worstelaars’, dat zich in de Egyptische Verzameling te Brussel bevindt, wordt hierbij weergegeven (fig. 9).

Met deze afwijkingen in de teekenkunst en de beeldhouwkunst heeft men echter te doen met geïsoleerde gevallen, die niet tot ontplooiing komen en, zooals gezegd, het totale beeld van de Egyptische kunst niet beïnvloeden.

Brussel WILLEM VAN OS

WERE THE EGYPTIANS BUILDERS OF SEA-GOING SHIPS?

SAMENVATTING. Reeds zeer vroeg bestond er een scheepvaart langs den Nijl; dit bewijzen de mededeelingen en afbeeldingen over het vervoer van granietblokken, en ook die van pleziervaarten en ceremonieele reizen. Kennis van scheepsbouw en een riviervaart moet daarvoor noodig geweest zijn. Reeds voor het bouwen van de pyramide van Cheops werden de blokken ettelijke kilometers langs de rivier vervoerd. Op den tempelwand te Deir-el Bahari ziet men de lichter, die de obelisken tot een gewicht van ongeveer 700 ton vervoert, afgebeeld.

Merkwaardig is het dat Egypte hout voor scheepsbouw niet opleverde. Herodotus (II, 96) vermeldt het ons en het is bevestigd in de vondst van De Morgan te Dachur. De daar gevonden boot bewijst hoe degelijk ze bouwden van dit eigenlijk ongeschikte hout, zonder steun van kiel, spanten of andere inhouten. Het lijkt niet mogelijk, dat dit bij groote schepen, als die van Deir el-Bahari, toegepast kon worden, evenmin bij zeeschepen; men leest dan ook van schepen vàn cederhout. Dit beperkt zich tot de schepen voor ceremonieele doeleinden,

[13]) Schäfer, *o.c.*, resp. abb. 193, 194 en 268.

[14]) Wreszinski, *Atlas zur altägyptischen Kulturgeschichte*, I. 91a, onderste rij, 3de en 4de gestalte = Steindorff, Blütezeit [2], Abb. 107.

[15]) Afgebeeld bij Jean Capart, *Documents pour servir à l'étude de l'art égyptien*, Dl. II, 39.

dus voor riviervaart. Cederhout, wel in langere deelen te verkrijgen, is echter ook niet het geschikte hout voor den bouw van een zeeschip.

Maar de feiten wijzen er toch op, dat Egypte een belangrijk handelsverkeer had met landen aan de Middellandsche Zee gelegen. Het is mij niet mogen gelukken aanwijzingen te vinden, dat het vervoer van goederen over zee door de Egyptenaren zelf beoefend werd. Alleen de bekende tocht onder de regeering van Snefru naar Syrië schijnt met door Egyptenaren gebouwde schepen, bemand met Egyptenaren, uitgevoerd te zijn. Onder de latere berichten leest men, dat iemand zich er op beroemt elf maal met zijn meester de reis naar Punt gemaakt te hebben, maar zeer waarschijnlijk als handelsman, niet als zeeman. Men leest niet van de vorming of het aanmoedigen daarvoor van een handels- of oorlogsvloot. Het „zee" gevecht onder Ramses III, blijkt meer te zijn geweest een bescherming tegen invallen van vreemde vloten, en wel van de landzijde af. Men leest des te meer over deze vloten van de ‚Volken van de Zee'. Het is vreemd, dat zulke uitstekende riviervaarders waarschijnlijk geen zeevaarders waren. Bovendien hadden zij een goede leerschool gehad aan de Mesopotamiërs in voorhistorischen tijd. De afbeeldingen in de voorhistorische graven en op de rotsen van Wadi Hamamât bewijzen dat. (Dr Frankfort en H. Winkler). Dit moet geleid hebben tot een heerschappij van de zee van andere natiën. Wij hebben dat als een feit te constateeren. Was de oorzaak er van Conservatisme? Want aan onbekwaamheid kan niet gedacht worden bij dit wetenschappelijke volk.

A seaman, reading that, in the days of Cheops, the materials for the buildings had to be brought down from the quarries at the first cataract, needs no other evidence for the existence of large craft in those days. He admires the skill of the Egyptians in the art of inland navigation, considering the transport of the heavy granite blocks along a winding and, no doubt, shallow river (A. Köster, p. 36).

But the existence of such large boats is also evident in the many representations of ships, by the number of rowers, by the large cabins and by the cargo. Transportation of cattle needs plenty of room in a ship! And we must thank the native artists and scribes of even very remote ages (*e.g.* AR I, 146, about Snefru.), to have left us such valuable documents. In this connection, Mr. Henry Asselberghs mentioned the reliefs reproduced in Davies, *Deir-el-Gabrawi* (MVEOL N° 1, 1934, p. 63.), which contain very interesting pictures on our subject. I would like to draw the attention to Pl. XIX, Vol. II, showing the rigging of a ship with a striking likeness to that of the mediæval ship on the seal of... Amsterdam! But I must refrain from straying.

It cannot be doubted that among the inhabitants of the Nile-valley, the boatmen and lightermen, as well as the builders of their boats, must have been a prominent class. The acme of Egyptian shipbuilding, transmitted either by picture or inscription, is represented by ships like the *Thalamègos* of Ptolemæus Philopator, undoubtedly a Royal Yacht or a "barge of State", and the lighter for the Karnak Obelisks. The *Thalamègos* was 300 feet long and 45 feet wide (Athenaeus V. 203.). The lighter for the Obelisks was 268,5 feet long and 89,5 feet wide (AR II, 326.). The latter was, we may reckon, the first giant ship in the world. It may well be said, as Persson did, that it was the transport of obelisks that influenced the building of such a large ship in Egypt, already in the second millennium B.C., just as it did in the time of the Roman Emperors, when obelisks were carried over sea from Alexandria to Ostia (Persson, p. 140). How did the Egyptians succeed in building such large craft?

Herodotus, ii, 96, tells us about the wood, used in Egypt for shipbuilding; we know, it was not very suitable, for the native timber was very poor. But the wooden ships they made, were excellent, this is proved by the archæological discovery of a boat in Dachur, about 35 feet long, now in the Caïro museum. The total absence of keel, stem, sternpost, farmes and other timbers (*cf.* Herodotus) is highly interesting if compared with modern shipbuilding ideas. Ribs or frames, and the planks of the hull attached to them, are mentioned as existing in the Middle Kingdom (Jarret Bell, p. 23) but that is not the case with the Dachur boats. These boats must have been very strong and produce a good evidence of the skill in practical *and theoretical* ship-building. The strength to the bottom and sides was obtained by the heavy planking, more than three inches thick. These planks—we should rather call them logs, for they were not longer than 4 or 5 feet (fig. 10 C.)—were skilfully tongued and slotted at the butts, and joined to the next above and below at the edges, in carvel fashion, by dove-tails (fig. 10 D). On the other hand again, the boats must have been very strong on account of their lines, that gave the boat a shape, which made framing unnecessary (fig. 10 C). When a vessel is afloat, the water is pressing normally against the hull, and, provided that certain conditions are fulfilled, the ship will keep its shape, without the assistance of a rigid frame. In this connection the strongest form is the form of a shell and this is just the form given by the lines of the Egyptian ship, because they run everywhere, longitudinal and vertical, in concave curves. Their papyrusbuilt boats have a different form, and I would add, neither have some wooden boats in Egypt of much older period the form of a shell.

There is an illustration in Villiers Stuart's work *Nile Gleanings* of a picture of a boat in a tomb of the IIId Dynasty, which shows a form more like the papyrus boats, to say nothing of pre-dynastic representations, like that on the vase in Leyden (fig. 10 B.) and in the British Museum, which are, in fact, more like the ships we meet many centuries later in the Mediterranean. The boat of the IIIrd. Dyn. can hardly be described as obsolete in its mean features, even in our days, in spite of the fact that her timbers were put together some 50 centuries ago. How did the Egyptians of later centuries arrive at this shell form? The only reason can be the lack of long timber and the good use they learned to make of their native wood. For I agree, when Mr de Morgan says: "Ce mode de construction semble avoir été fort solide, car 5000 ans environ après leur construction les deux barques dégagées des décombres, qui les entouraient et des briques qui les soutenaient, se tenaient encore parfaitement rigides. Pour les pouvoir transporter sans risques, j'ai fait construire autour de chacune une enveloppe de bois et 70 porte-faix ont pu porter au Nil cette masse de bois sur une distance de 8 kilomètres environ" (De Morgan, p. 81).

We may take the Dachur-boats as the prototype of the ships of Queen Hatshepsut. These ships are taken, by many scholars, as sea-going ships, and here I cannot agree. Admiral G. A. Ballard who, as a seaman, made a profound study of the subject (Mar. Mir. 1920) comes to the conclusion, that the ships could make the voyage to Punt, if Punt was not farther south as Somaliland, for these ships could not have faced the weather conditions in the Indian Ocean. The portrayed ships are probably mere rivercraft, which had relieved the true sea-going vessels of their cargo, when the latter had reached the ancient Canal, connecting the Golf of Suez and the Nile. According to Breasted (AR II, 248.), no shift of cargo is mentioned. In days after Hatshepsut we read about the Punt expedition of Rameses III (AR IV, 407.): "They arrived in safety at the highland of Coptos [1]). If sea vessels from the Red Sea were to discharge their cargo at the quays of a town on the Nile, it is clear that we are in want of a fairly deep waterway from the sea to the Nile. It will be well known, that we already hear of such a canal in old times. We hear even that it has been silted up and made navigable again (AR II, 649, 650.), but there is no mention that the ships of Queen Hatshepsut have used it. Breasted (AR II, 248.) says that it is possible that the canal through the Wadi-Tumulât, connecting the Nile and the Red Sea had existed from he XIIth Dynasty, having been made by one of the Sesostrises". This is rather vague, and I would like to add that in spite of the many details in the pictures of Deir-el-Bahari, the artist by no means took much trouble to give impression to the fact that the ships were sea-going ships, if they were. Except that peculiar row of oblong shaped marks, running fore and aft along the ship's side, parallel with the gunwale, which look like the butt ends of thwarts, or deck-beams, projecting through the planking of the hull, there is no sign of

1) The "highland or desert of Coptos" here where the cargoes are unloaded from the vessels refers to the Red Sea end of the Coptos-route, and the landtransport to the Nile begins...".

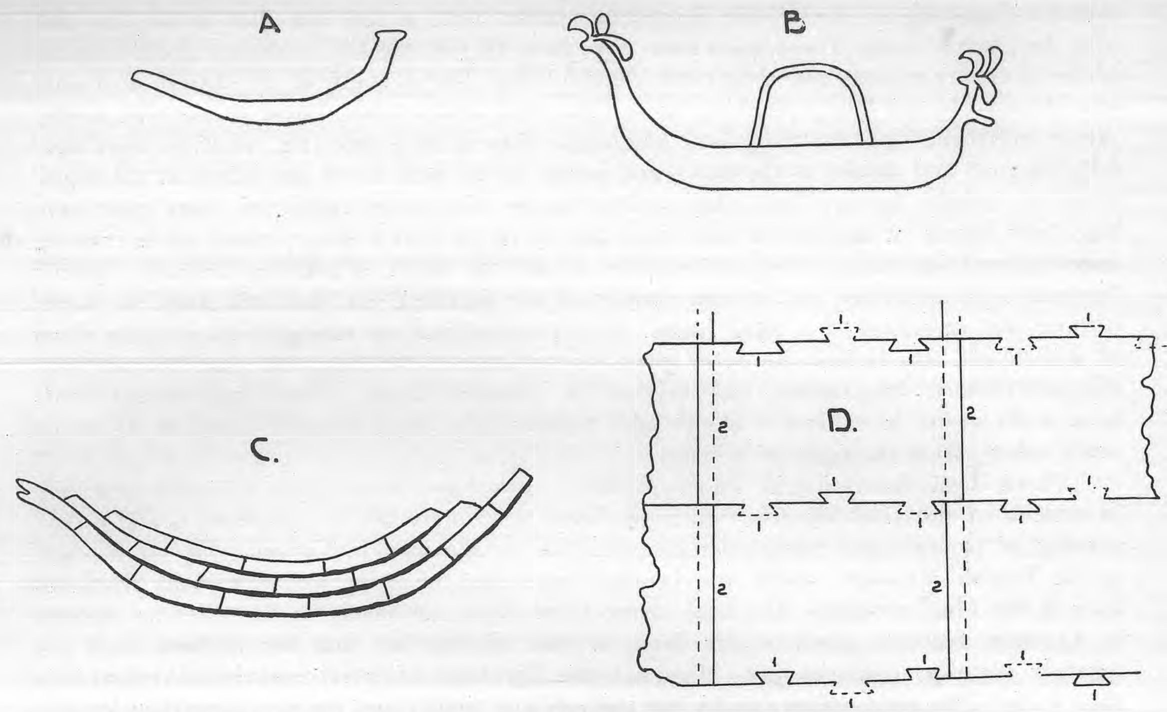

Fig. 10

A In the numerous models of ships, found in Egypt, we see the most singular forms. A. shows that there is sometimes not even one third part of the total length in the water.

B The form of the ship on the pre-dynastic vase in the Leyden Museum, many centuries older, is quite different, much more like a true ship. The steep and decorated prow and stern reminds us of the Greek and Roman ships of about 4000 years later.

C Gives the shape of an Egyptian ship, after a sketch from a picture in the tomb of Chnoemhotep II (III ?)*. XIIth Dyn. (From the illustration in G. la Roërie et Commandant J. Vivielle, *Navires et Marins*, I, p. 34.) Less than half of the hull is supported by the water, and there is absolute lack of reinforcement of the hull.

D Gives the connexion of the wooden logs of such an Egyptian boat. In 1. is shown how the edges are "dove-tailed" and in 2. how the "butts", the vertical seams, are "tongued and slotted". How skilful and solid this connection may have been, as the Dachur boat really shows, it seems impossible, that it could stand the heavy strains when the ship was labouring in a rough sea. Therefore were reinforcements needed, as the modern ships had, shown in the next sketches.

a deck. The general opinion is, I believe, that the ships, even many centuries later, had no decks, which seems to me untenable. I think that ships of great dimensions as they really were, cannot do without a deck in connection with the strength and it would also be very difficult to carry valuable cargoes, as myrrh, electrum, baboons, etc., if the ships had no shelter for sea-water, even in the (acc. to Ballard) generally not very rough waters of the Red Sea. We see these oblong-shaped marks also on the "lighter" of the Karnak Obelisks and even three rows of it. This points to three decks, or to three rows of deck-beams, which, as a matter of course, are to be expected in a ship of nearly 300 feet in length, carrying a heavy load of granite! Dachur-type boats could not do that. Moreover, one sees the cargo of the Hatshepsut ships piled high up above the gunwale and the happy baboons having a good time over it. This does not look "ship-shape"; it is, in fact an unseaworthy ship! Of course we must consider here the possibilities of an artist's way of seeing things, but probably I am not far from the truth in believing that he took his realistic sketches at the quay in Thebe.

* [Vivielle's "Nevôtyph" (Newsberry, *Beni Hassan* I pl. XXIX noemt hem Chnoemhotep II, terwijl Porter-Moss zegt dat Chnoemhotep III bedoeld is. Red.]

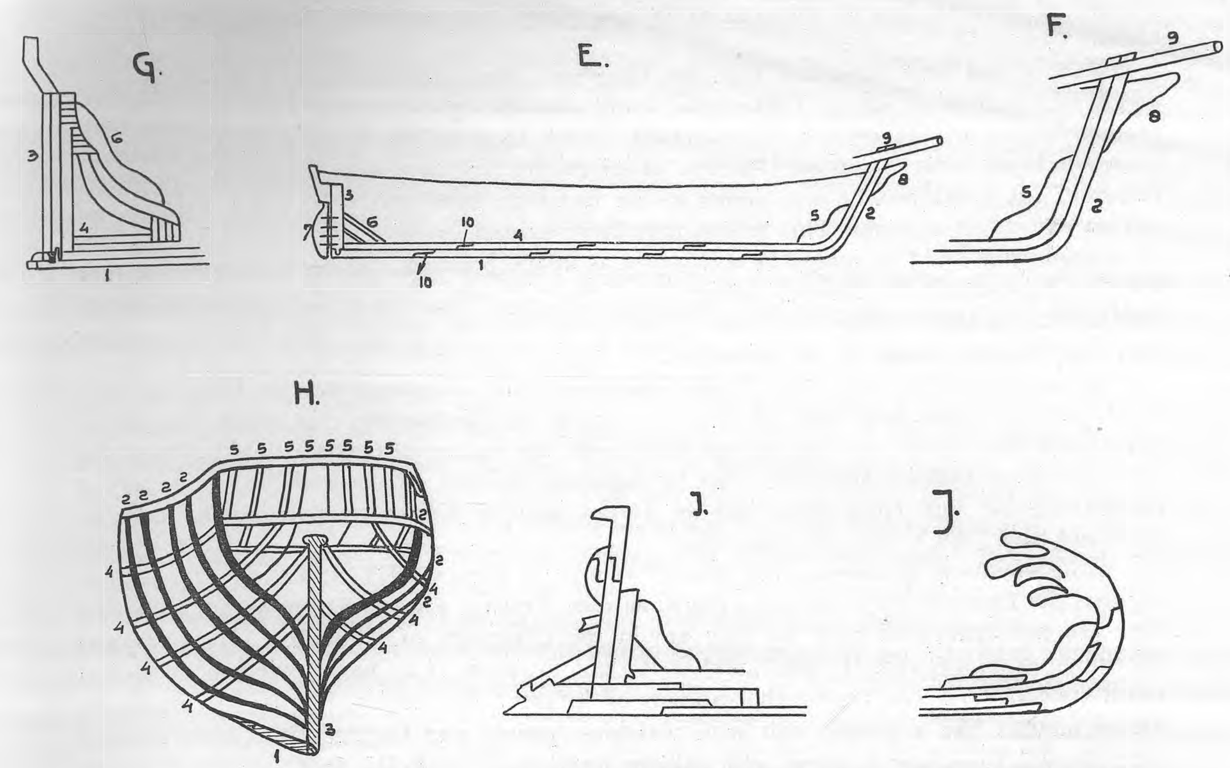

Fig. 11

E F and G give an impression of modern wooden shipbuilding. 1. (in the sketches) is the keel, 2. the stem and 3. the sternpost. These were (are) all heavy wooden beams; according to the length of the ship, they consist of two or more pieces, interconnected by scarphs. (No. 10 in the fig.) Where the stem and sternpost are beams, they can only securely be fixed to the keel by means of a special connexion of knees and other timber, as shown in the fig. F and G. On the keel are erected the frames, who, like ribs, make out the form of the ship, as shown in

sketch H, where 1. and 3. are again the keel and sternpost and 2. the frames (in reality, much closer together). 4. are the streaks, to support the frames, in fact, to prevent the frames moving, which frames are, moreover, supported, transversely, by the deck-beams, (not shown in the fig.), to prevent compression. 5. is the connexion of stern-frames, etc. to the sternpost. This will give an idea of the great difference between this solid framing and the bare hull of the Egyptian ship. The whole frame is, finally, covered by the hull-planking in the sides and the botton and by the decks on top, which not only affords a watertight closing, but also reinforces the total structure.
Of course, this is modern, but ships in classic times, and perhaps (looking at some Cretan pictures) also the ships of the "peoples of the North", must have been built in this way. The ships in the Nemi lake prove it.

I Moreover, I. gives the connexion of the stem or sternpost to the keel in classic times (according to Assmann in *Seewesen*, in *Denkmäler des Kl. Altert.* fig. 1665.) Assmann gives the greek names of the different parts.

J gives, also to Assmann, an idea of that wonderful and curious structure in classic times, the ***Aphlaston*** of the Greek, or the *Aplustra* of the Romans. A structure that, no doubt, asked a fairly high acquaintance in the art of shipbuilding, and, what is still more wonderful, a structure, that, as I remarked before, can be traced in the pictures of the "Mesopotamian" ships.

Finally, there is the fact, pointed out from several sides, that the far overhanging fore and after parts did not make the Egyptian ship very seaworthy in a heavy sea. How strong and skilful they may have been built, it was, to my opinion, necessary for the stevedores to handle and load the cargo carefully in this type of ships, to prevent leakage, even in the quiet waters of the Nile. To say nothing of heavy cargoes as copper, ore, etc., mentioned in the texts. In a rough sea the ships must have suffered badly, not to say dangerously, on

account of the total lack of supports to the hull which, very probably, the ships of all other nations had.

Now it has been remarked that the Egyptians were not essentially a maritime race, and I feel inclined to agree. There is no doubt that the Egyptians had some traffic in the Mediterranean in very remote times already. "Such facts as the despatch of a fleet of 40 vessels to bring cedars from the Lebanon, under Snefru, are, of course, invaluable", Breasted remarks, AR I, 89, and he also points to the fact that, some 200 years later, Sahure sent out an expedition to Punt. This proves that there existed, in those far remote days, a race of seamen, that could no longer be considered as inland boatmen, not even as mere coasters, but that duly earned the name of navigators of the high seas. This oversea-trade was Egyptian, there can be no doubt, but there is less proof that the *seamen* were Egyptians (Cary and Warmington Chapt. II, pp. 2 and 13.)

As far as I could find, there is only one record that *Egyptians* went to Punt, but they were probably tradesmen, not seamen. An official in Elephantine, f.i., prides himself to have made the voyage to Punt eleven times with his master (Breasted p. 76). There are also records of *building* ships for Punt by Egyptian officials on the Red Sea coast, and of despatching the ship from there, but we do not hear of their accompanying the ships to Punt and back (AR I, 355, 360, 429, 432.).

Still, when one remembers the "naval" victory of Rameses III, it seems rather bold to say that the Egyptian race was not a maritime race. Perhaps Ramses had powerful allies, but they are not mentioned here, as they are in the Campaign of Thutmose III (Cary and Warmington, p. 13; AR II, 492.). But is it right to speak of a "naval" victory? Wàs it a naval combat? "... The chiefs, the captains of infantry, the nobles, I caused to equip the harbor-mouths like a strong wall with warships, galleys and barges. They were manned (completely) from bow to stern, with valliant warriors..." (AR IV, 65.).

This does not sound much like a battle at sea; it looks more like a defence of the coast, with the support of ships. And very probably foreign ships, which were in other cases a good support to the Pharaos. (see above, Thutmose III.). If Rameses had been in the possession of a strong and well equiped navy, the assailants would never have had the chance for an invasion. Moreover, I could not find records of the development of a navy in Egypt. Occasionally we meet a record of a captain, or an officer (AR II, 1—8, 78.), but as Breasted says, AR II, 78: "Ahmose's career under Thutmose I is still one active service in "campaigning". There is no question of admirals or officers on sea-going ships. The most curious record—in my opinion—I found in an inscription on a sarcophagus of about 2650 B.C. (AR I, 275.). It reads: "After a statement of the King's Command we find the officials usual on a ferry boat. Everything was done by these sailors, according to that which had been (commanded) concerning it in the Court..." This inscription is accompanied by a relief, showing the transport of the sarcophagus across the river (AR I, 276.). What does this mean? Had something gone wrong with that transport and was it followed by an inquiry? Was there such a thing as a Board of Trade 4600 years ago? It is a pity I cannot read hieroglyphs, and I should be very thankful to hear if there exist more such remarks.

I have said that the native wood was unsuitable for the building of sea-going ships, but we hear that they had cedar-wood ships. In the first place, this does relate to the building or their "august"ships. As far as I can see, we hear only of Amenemhet I (about 2000 B.C.) who fought with a fleet of 20 ships of cedar-wood, but that was a "sea"fight on the Nile. Rameses III speaks of a "divine" barge of cedar wood, more than 200 feet long, and I do not think that such a ship was appropriate for sea-voyages. It was possibly a fore-runner of the *Thalamègos*. There is a relief at Luxor, showing a similar ship. (Caspari *Taf.* I.). Cedar wood is not a material fit for ship-building. "Perpetuating an ancient misconception we speak of the Cedars of the Lebanon, but actually the wood of the *cedrus libani* is of little use. It is very soft and liable to shrinkage. The cedars are found moreover, near the summit

of the mountain slopes. There was nothing to induce early foresters to ascend some 6000 feet over rocky country when other and far more valuable trees closed the lower slopes of the Syrian highlands..." (Jarret Bell p. 29). And: "importation of wood is frequently mentioned in the ancient Records. Different kinds of timber are referred to by name, but in many instances these names have not yet been translated and the identity of the wood therefore is unknown. Ebony from Sudan or from Abyssinia and a reddish wood with a very pronounced grain, not unlike that of deal or pitch pine, which is generally called cedar, meaning the cedar of Lebanon (*Cedrus Libani*) are the two most conspicuous of the imported foreign species; but although apparently a coniferous wood, they are almost certainly not the true cedar wood. It is not suggested, however, that cedar wood was never employed, but merely that much of what is generally termed cedar, is not cedar" (Lucas p. 27). It is not impossible that other timber, like fir and pine for instance, (oak does not seem to have been used in the Mediterranean, as it was in Northern Europe), was imported and used for building of ships, but it is not specified. Perhaps it was too expensive, for, although the Egyptian Empire generally seemed to be master over nations, and received tributes, the wood had to be paid. There is an interesting record of that under the reign of Rameses XII (AR IV, 561), when a certain Wenamon has been sent to Byblos to get wood. "Some 8 months after Wenamon left Thebes, the timber was ready. Zakar-Baal, the Phoenician prince, delivers it to him and with grim humor tells him that he has been better treated than the last envoys from Egypt, who were detained at Byblos 17 years, and died there". This proves that the wood not only had to be paid, but it was a very hard job for the envoys to get it. There are many more records which I do not quote for lack of space. I think to have shown that it must have been very difficult for Egypt to compete on the high seas with other nations, and perhaps that is why we hear so very often about the "Peoples of the North", or "the islands in the sea", and generally in an alarming tone. They have at last overrun Egypt entirely, thanks to their sea-power.

I add a few sketches, A-J, for the readers, who may not have made a study of wooden shipbuilding. They may explain how the use of long wood enables the shipbuilder to give the ship the qualities, not only to plough the sea in bad weather conditions, but also to carry the valuable cargoes so often mentioned in the Records. The Egyptian ships which I have found mentioned in the Records, cannot have had such qualities. This must certainly lead to a supremacy at sea of some other nation (which indeed the Greek did) and cause the downfall of the at one time so powerful Empire. We do not know the reason. It certainly was not lack of skill. To my opinion it was conservatism.

Talking this matter over with Mr R. J. Forbes, he referred me to Frankfort's study on the representations of the pre-dynastic and early-dynastic ships (Frankfort pp. 136—142). They all point to Mesopotamia and Dr. Frankfort says, p. 141: "... But anyhow, the fact of this combined appearance of identical themes in Egypt during the late Pre-Dynastic Period, *and* in Babylonia is so startling, that it not only justifies us in connecting the later Mesopotamian vases with the period which concerns us here, but that it also confirms our assumption that this very type of boat was used by the Sumerianized foreigners who already in the end of the pre-dynastic period influenced Egyptian art..."

There are also indications that ships of a shape, so entirely different from the Egyptian, came to the Nile. Rock-carvings are found in the Wâdi Hamamât (Winkler). They all have that steeply rising prow and stern of the later Aegæn ships, and we may safely assume that they were built on keel, stem, sternpost and frames, covered by a hull. Moll says that the Silver boat found at Ur (No. 84, Moll, *Kapitt.* II, Taf. A/I), certainly is a representation of a wooden-built ship, whose fine, slender shape reminds us the Viking ships. I quote this here, because Dr Frankfort says (p. 141): "When we compare our very peculiar boat-type with the others known in ancient times, it remains isolated". I think that, on the contrary, the *Egyptian* form of ship is an isolated one. There is more likeness between the ships on the rocks in the Wâdi-Hamamât, *and* the ships of the rock-drawings of Sudan and Sweden,

and... the canoes of the Pacific and the Mesopotamian ship of Dr Frankfort than with the ships of the Nile of later periods. They have not, as the Aegæn ships, the ramming spur, but only war-ships had the ramming spur and, as far as I know, these came in use only many centuries later. Certainly we should not say that these ships were as good as the classical ships, but that they were their prototype.

However, the existence of these pictures of "Mesopotamian" ships in Egypt gives rise to the question: "Why did they attempt to reach Egypt?" Dr Frankfort says that it was not an immigration. I should like to suggest: "Was it a desire to circumnavigate Arabia and reach the Mediterranean to extend their commerce over sea?" They did not settle in Egypt, nor did they build their ships on the Nile, because they would need timber, which the Egyptians lacked themselves.

Never afterwards in dynastic times was Egypt invaded by the way of the Red Sea, and it is a long time before ships invade the Delta. Were these pre-dynastic "Mesopotamian" ship-builders the fore-runners of the grand explorers of Crete and Phoenicia? Were they the fore-runners of modern wooden ship-building which the Egyptians were not? It seems that Snefru and perhaps Sahure have tried to copy their ships, but it was not tried again: "Never afterwards does the boat appear again" (Frankfort p. 140). I regret, I cannot follow in detail the most interesting arguments of Dr Frankfort, but should like to add that, whatever the reason may have been of the arrival of these foreign skippers and builders, it cannot be doubted, that they brought in Egypt a form of shipbuilding, better suited for sea-going ships and that they had developed this form of shipbuilding not because they were more clever, or more civilized than the Egyptians, but because they had better timber. That the Egyptians did not follow up-to their own disadvantage in the long end-we must admit as a fact, but we can only guess the reason.

Amsterdam J. Oderwald F.R.S.A.

LITERATURE

Athenaeus, *Dipnosophistae.*

Ch. Boreux, *Etudes de nautique égyptienne,* Le Caire, 1925.

J. H. Breasted, *History of Egypt.* Dutch translation, Amsterdam, 1925.

M. Cary and E. H. Warmington, *The ancient explorers.* London, 1930.

Caspari, *Das Nilschiff Ptolemaios.* Jahrbuch Deut. Arch. Inst. XXXI, p. 1 ff.

Davies, *Deir-el-Gabrawi.* London I & II. 1902.

G. A. Ballard, *The sculptures of Deir-el-Bahari. Mariner's Mirror,* 1920.

Dr H. Frankfort, *Mesopotamia, Syria and Egypt and their earliest interrelations.* Studies in early Pottery of the near East I) (Occasional papers No. 6; Royal Anthropological Inst. 1924).

Herodotus, Rawlinson/Lawrence. London, 1935.

C. D. F. Jarrett Bell, *Ancient Egyptian Ship Design; based on a critical analysis of the XII Dyn. barge.* Anc. Egypt, 1933, p. 101.

A. Köster, *Das antike Seewesen.*

A. Lucas o.b.i.f.i.c., *Ancient Egyptian Materials.* London 1926.

Fr. Moll, *Das Schiff in der bildenden Kunst.* Bonn, 1929.

J. de Morgan, *Fouilles à Dahchour.* Vienne, 1895.

A. W. Persson, *Die hellenische Schiffbaukunst und die Nemischiffe.* In Opuscula Archæologica, Vol. 1, Fasc. 2.

C. V. Sølver, *Egyptian shipping of about 1500 BC,* The Mariner's Mirror 22, 1936, 430—469 (cf. CdE, XI, 1937, 29, 30).

Villiers Stuart, *Nile Gleanings.*

H. A. Winkler, *Völker und Völkerbewegungen im vorgesch. Ober-Ägypten, im Lichte neuer Felsbilderfunde,* Stuttgart, 1937.

OVERZICHTEN VAN DE GESCHIEDENIS EN DE OPGRAVINGEN IN HET NABIJE OOSTEN III

HET TEMPELCOMPLEX VAN MEDINET HABOE

ZIE KAART 1

Het tempelcomplex van Medinet Haboe ligt, zooals bekend is, aan den westelijken Nijloever tegenover het vroegere Thebe. Van de vier groote doodentempels der Thebaansche necropolis (tempel van Sethi I te Koerna, van Hatsjepsoet te Deir el-Bahri, het Ramesseum van Ramses II en de Medinet Haboe-tempel van Ramses III) is deze de Zuidelijkste. Het ligt in de bedoeling in een drietal artikelen een archæologisch-historisch overzicht van dit tempelcomplex te geven en eenige archæologische en philologische bijzonderheden te behandelen. Na het artikel in dit Jaarbericht, dat uitsluitend archæologisch-historisch georiënteerd is, zal in Jaarbericht N° 7 verschijnen: *De feestkalender van Medinet Haboe en zijn problemen,* waarin voor het eerst een volledige vertaling van de Kalenderteksten wordt gepubliceerd, terwijl het tevens het laatste artikel zal bevatten: *Bijzondere vraagstukken in verband met het tempelcomplex van Medinet Haboe.* In dit laatste artikel zal ook de positie van het tempelcomplex in de Necropolis nader worden behandeld.

I ARCHÆOLOGISCH-HISTORISCH OVERZICHT VAN HET TEMPELCOMPLEX

OVERZICHT VAN DEN INHOUD

A. OVERZICHT VAN DE VERSCHILLENDE OPGRAVINGSEXPEDITIES IN MEDINET HABOE [1])

1859	Eerste opgravingen door Bonnefoy, inspecteur van de *Service des Antiquités.*	
1860-1863	Opgravingen van de *Service* voortgezet door Gabet.	
1888-1899	Opgravingen van de *Service* onder Daressy.	
I	1899	Er wordt een nauwe doorgang gegraven van de Oostpoort naar den grooten tempel. De eerste voorhof wordt ontruimd. Zie *Ann. Serv. 26, 1926, 9—10: G. Daressy, Le voyage d'inspection de M. Grébaut en 1889.*
II	1891	Ontruiming van de 2de voorhof. Verwijdering van de daar aanwezige resten van een Koptische Kerk.
III	1892—1895	De ruimte voor den grooten tempel afgegraven tot het niveau van Ramses III.

[1]) Vgl. hiervoor ook *Vrb, 10—11, OIP VIII, 3, noot 20, OIP XXI, 1.*

IV	1895—1896	Ontruiming van de Oostpoort en het achterste gedeelte van den grooten tempel.
V	1898—1899	Vrijmaking van de buitenkant van den grooten tempel.
	1899	Allerlei herstellingswerkzaamheden verricht door de *Service des Antiquités.* Daressy publiceert zijn gidsje: *G. Daressy, Notice explicative des ruines de Médinet Habou, Le Caire, 1897.*
1903		Bij het paleis werden bij Sebach-afgravingen geglazuurde tegels gevonden met afbeeldingen van negers en Aziaten. Enkele daarvan komen in Boston terecht, de rest werd door Howard Carter, toenmalig hoofdinspecteur van de *Service,* te zamen met enkele alsnog gevonden bouwresten naar Caïro gestuurd. De tegels het eerst gepubliceerd in: *BMFA 36, Dec. 1908, 47—50: LER, Egyptian portraiture of the XX. Dynasty.* *Ann. Serv. 11, 1911, 49—63: G. Daressy, Plaquettes émaillées de Médinet Habou* (Pls. I—IV). Zie voor verdere publicaties *PM 2, 191 (Palace of Ramses III).*
1909		Speciale studie van de Oostpoort en van de verhouding tusschen deze en het paleis: *Uvo Hölscher, Das hohe Tor von Medinet Habu, 12. WVDOG, 1910.*
1912		Opgravingen op het terrein van het paleis verricht door Theodore M. Davis op verzoek van Maspero. Gevonden werden: deurposten, zuilbasissen, het troonplatform, 3 tralievensters. Van deze laatste ging er één naar New York, de 2 andere bleven in Caïro. Zie: *BMMA May 1916, 102—108, figs. 1—10: Barton. The late Theodore M. Davis Excavations at Thebes in 1912—'13; Klio 15,* 1918, 179—183: *Ludwig Borchardt, Amerikanische Ausgrabungen in Medinet Habu im Jahre 1913.*
1924—1933		Expeditie van het *Oriental Institute of the University of Chicago.* Epigraphisch werk vanaf 1924, opgravingen in 6 campagnes gedurende 1927—1933. Zie voor de geschiedenis van het expeditiewerk: *OIC 5, 37—38; OIC 7, 23; OIC 10, 49—50; OIC 15, 1; OIC 18, 91—92; Vrb., 9—10; OIP VIII, p. XI; OIP XXI, 2—3.*

B. LITERATUUR

Voor alle publicaties, voorafgaande aan die van het *Oriental Institute of the University of Chicago* verwijzen wij naar:

B. Porter and R. Moss, Topographical bibliography of Ancient egyptian hieroglyphic texts, reliefs and paintings. Oxford 1927—1937: II (Theban Temples) 162—193.

Hieronder volgt een overzicht van de publicaties der Amerikaansche expeditie.

I Voorloopige berichten over de opgravingen van het *Oriental Institute = Oriental Institute Communications* (voortaan geciteerd: OIC).

1. MEDINET HABU 1924—'28. Chicago 1929. XV 50 pp., 25 figg. 8° waarin: **(OIC 5)**
   I. H. H. Nelson, *Epigraphic survey* 1924/'25—1927/'28;
   II. U. Hölscher, *Architectural survey 1927—'28.*

2. MEDINET HABU STUDIES 1928—'29. Chicago 1930. IX 33 pp., 18 figg., pls I—III. 8° waarin: **(OIC 7)**.
   I U. Hölscher, *Architectural survey;*
   II J. A. Wilson, *The language of the historical texts commemorating Ramses III.*
3. MEDINET HABU REPORTS. Chicago 1931. VII 69 pp., 42 figg. pls. I—IV. 8° waarin: **(OIC 10)**.
   I H. H. Nelson, *Epigraphic survey 1928—'31;*
   II U. Hölscher, *Architectural survey 1929—'30.*
4. U. Hölscher, *Excavations at Ancient Thebes 1930—'31.* Chicago 1932. VII 65 pp., 41 figg., pls. I—IV. 8°. **(OIC 15)**.
5. WORK IN WESTERN THEBES 1931—'33. Chicago 1934. IX 118 pp., 62 figg., 8°, waarin: **(OIC 18)**.
   I H. H. Nelson, *The calendar of feasts and offerings;* — S. Schott, *The feasts of Thebes;*
   II U. Hölscher, *The excavations.*

II ORIENTAL INSTITUTE PUBLICATIONS (voortaan geciteerd: OIP).

1. Medinet Habu I. *Earlier historical records of Ramses III.* By the epigraphic survey. Chicago 1930. XVIII 12 pp., 2 figg., plates 1—54 (2 in colours), folio **(OIP VIII)**.
2. Medinet Habu II. *Later historical records of Ramses III.* By the epigraphic survey. Chicago 1932. X, 2 pp., 6 figg., plates 55—130 (7 in colours), folio. **(OIP IX)**.
3. Medinet Habu III. *The calendar, the "Slaughterhouse", and minor records of Ramses III.* By the epigraphic survey. Chicago 1934. XVI, 2 pp., 5 figg., plates 131—192, folio **(OIP XXIII)**.
4. The excavation of Medinet Habu I. *General plans and views.* By U. Hölscher. Chicago 1934. XIV, 6 pp., plates 1—37 (3 in colours), folio. **(OIP XXI)**.
5. The excavation of Medinet Habu II. *The temples of the 18th dynasty.* By Uvo Hölscher, with contributions by Rudolph Anthes. (in preparation). **(OIP XLI)**.
6. *Medinet Habu Graffiti.* Facsimiles. By W. F. Edgerton. **(OIP XXXVI**;

III STUDIES IN ANCIENT ORIENTAL CIVILIZATION (SAOC).

Historical records of Ramses III. Texts in Medinet Habu I and II translated with explanatory notes. By W. F. Edgerton and J. A. Wilson. Chicago 1936. XV, 159 pp. 4° **(SAOC 12)**.

Ten slotte verscheen nog:

U. Hölscher, *Medinet Habu.* Ein Vorbericht. Leipzig 1933. 58 pp., 38 Abb. 8° (= Morgenland, Heft 24, geciteerd: **Vrb.**).

C. OVERZICHT VAN HET OPGRAVINGSWERK VAN HET ORIENTAL INSTITUTE

Plattegrond van Medinet Haboe vóór de opgravingen *OIP XXI Pl. 1 = OIC 5, fig. 27.*
" " " " na " " *OIP XXI Pl. 2 = OIC 18, fig. 47 = Vrb, Abb. 26.* Zie ook (uitslaande) Kaart I, Figg. 13 en 14.

Opgravingen in 6 campagnes 1927—1933. Voor de sectorenindeeling zie Fig. 12.

I (1927—1928)

Sectoren I en I/II. Plattegrond *OIC 7, fig. 1.*

1. Blootlegging van voor-, buiten- en binnenmuur. Oorspronkelijke hoogte van den binnenmuur af te lezen naar de sporen op den grooten pylon. (*OIC 5, 39; OIC 7, 8*).
2. Tusschen buiten- en binnenmuur een dubbele rij huizen. (*OIC 5, 39—40*).
3. Resten van twee in plattegrond geheel verschillende paleizen, 50 cm boven elkaar, aan de Zuidkant van den grooten tempel. Zij vertegenwoordigen 2 bouwperioden van Ramses III. (*OIC 5, 40—50, figg. 28, 31—35; OIC 10, fig. 1 = OIC 15, fig. 15; OIP XXI, Pl. 14*). Criteria voor deze 2 bouwperioden van Ramses III, zoowel hier als overal elders in Medinet Haboe:
   a Stichtingsdepôts. 1ste periode: fayence offermodellen en rechthoekige tegels met den naam van Ramses III;
   2de periode: ringen en kralen van blauwfayence, soms van goud, scarabeeën van Ramses III. (*Zie OIC 15, 20—22, fig. 14*).
   b Tegelformaat (*OIC 18, 101*) 1ste periode: 43×21 ×13 cm;
   2de periode: 35×17×11 cm.
   Bij het paleis zijn de beide perioden nog te onderscheiden door: 1° verschillende afteekening van de tegelmuren en gewelven aan de Zuidkant van den tempelmuur, die tevens voorgevel van het paleis is; 2° verschil in fundeering: het 1ste paleis is gebouwd op een zandlaag, het 2de op een puinlaag.
   Vondsten: 1ste paleis: steenen brokstukken, opnieuw gebruikt in de fundamenten van het 2de paleis [2]; 2de paleis: steenen tralieramen.

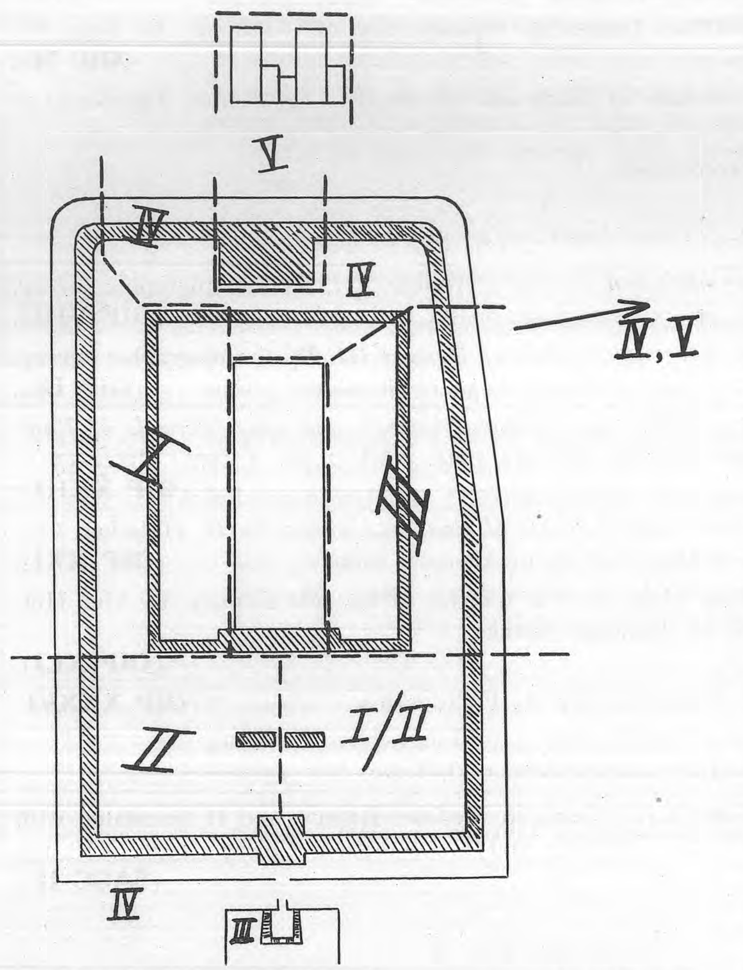

Fig. 12. Schaal 1:4.000. Sectoren van den temenos te Medinet Haboe naar de opgravings-campagnes van het Oriental Institute (Chicago) 1927—1933

4. Kleine tempel. (*OIC 5, 39 n. 1; OIC 7, 1; Vrb, 40—41*).
   a Fundamenten van de omwalling uit de XVIIIde dyn., bestaande uit leemen tegels met het stempel van Hatsjepsoet en daartusschen geplaatste natuursteenblokken (20—25 cm lang), eveneens haar naam dragend. (Zie Fig. 13, muur II).

[2]) Bedoelde brokstukken bestaan uit: zuilen, wandpijlers, architraven, deurlijsten, koppen van het verschijningsvenster, deelen van het troonplatform en de troonnis. (Zie plattegrond 1ste paleis: Vrb, Abb. 8).

   b Blootlegging van een nog dieper liggenden muur, 2.50 m dik. Hij loopt niet om den tempel heen, maar recht langs den Westkant van dezen en ligt 3 m dichter bij dezen Westkant dan de omwalling. (Fig. 13, muur I).
5. Graven aan den Noordkant van den centralen weg, bij den kleinen tempel. Vondsten uit het graf van Horsiese, prins van Thebe onder Osorkon II (*OIC 7, 4; OIC 15, 33—36, figg. 21—23; Vrb, 52—54, Abb. 24*):
   a Steenen brokstukken uit het 1ste paleis van Ramses III.
   b Sarkophaag van rood graniet [3]), waarin nog enkele beenderen.
   c 4 kanopen zonder deksel.
6. Gevonden bij den kleinen tempel: een kop van zwart graniet (*OIC 10, fig. 37*).

II (1928—1929)

Sectoren I/II en II. Plattegrond *OIC 7, fig. 1*; overzichtsfoto gebied ten Zuiden van den grooten tempel: *OIC 7, fig. 3.*

1. Verdere blootlegging van voor- en buitenmuur. Oorspronkelijke hoogte van den buitenmuur af te lezen naar de sporen op de Oostpoort (*OIC 7, 6*).
2. Kapellen van Sjepenwept-anch, Amenirdis, Sjepenwept II, Nitocris, Mehetenweschet [4]) aan de Zuidkant van den centralen weg (*OIC 7, 4—6, Pl. I en fig. 2; Vrb, 55—56; plattegr. OIP XXI, Pl. 10 en Vrb, Abb. 2*). Vondsten: oesjebti's e.d. van Nitocris en Amenirdis; beeld van Sjepenwept II (*OIC 10, fig. 40*).
3. Vondsten uit het Zuid-Oosten van den grooten temenos:
   a fundamenten van muren met tegelstempels van Thoetmosis III en IV (*OIC 7, 6; Vrb, 38*);
   b resten van een park (boomgaten!) met een vijvertje (*OIC 7, 6; Vrb, 34*);
   c fundamenten van een omheinde ruimte voor stallen en schuren ten Westen van dit park (*OIC 7, 6—8; Vrb, 34*).
4. Nader onderzoek van de dubbele rij huizen (Zie boven onder I 2). De plattegrond van de huizen der buitenste rij is totaal verschillend van die der binnenste rij. Laatstgenoemde hadden een plat dak; de anderen tongewelven (*OIC 7, 8—11, fig. 5*).
5. Nauwkeurige bestudeering van de resten der beide paleizen, waardoor de reconstructie volkomen bepaald wordt. Restauratie van het 2de paleis begonnen [5]) (*OIC 7, 11—21, figg. 6—17, Pls. II en III; Vrb, Abb. 10, 11, 13; OIP XXI Pl. 31*).
6. Nader onderzoek van den kleinen tempel.

III (1929—1930)

Sector III. Plattegrond *OIC 10, fig. 36.*

1. Ruïnes van de Romeinsch-Koptische stad ϫⲏⲙⲉ (djême), Romeinsche munten, Koptische ostraca (*OIC 10, 50—55, figg. 32—34; Vrb, 57—58, Abb. 25; plattegr. OIP XXI Pl. 32*).
2. Daaronder de fundamenten van de tempelmagazijnen en administratiegebouwen van Ramses III (*OIC 10, 56—60; Vrb, 18—20; plattegr. OIP XXI Pl. 12*).

[3]) De sarkophaag zelf had eerst aan Hentmire, vrouw van Ramses II, toebehoord en was dus afkomstig van grafroof. In plaats van het door de roovers gebroken deksel was voor Harsiese een nieuw bijgemaakt van hetzelfde materiaal.

[4]) In deze kapellen worden de vroegst bekende echte steenen gewelven aangetroffen. Zij waren vroeger reeds door de *Service* nagezien. De sarkophaag van Nitocris was door een ander opnieuw gebruikt in de naburige vallei van Deir el-Medineh, vanwaar hij naar het Museum van Caïro gebracht was in 1884. De hartscarabee van Amenirdis was eenige jaren geleden reeds gevonden en aangekocht door het ᶜMetropolitan Museumᵓ van New York.

[5]) De oude muren worden met zand bedekt (5—10 cm hoogte), daarboven een moderne baksteenmuur, waarin de natuursteenen blokken (deurposten, etc.) gevoegd worden.

3. Kadeterras en toegangsweg in twee perioden (tijd van Ramses III). Het niveau van den toegangsweg uit de 1ste periode lag 1 m beneden het kadeterras, zoodat dit vanaf den weg met een paar treden te bereiken was. In de 2de periode werd de weg opgehoogd tot het niveau van het kadeterras, waardoor de toegangstreden werden opgeheven, maar de kadetrappen een paar treden hooger moesten worden gemaakt. — Kadetrappen gevolgd tot 6 m beneden het terras. Op den kademuur aanteekening van het overstroomingspeil uit het 7de jaar van Ramses IX (± 1135): 74, 45 m boven den zeespiegel. (*OIC 15, 6—9, figg. 2, 6, 9; Vrb, 28—29*).
4. Resten van een Koptische Kerk buiten den temenos, aan de Oostzijde, ten Zuiden van de kade (*OIC 10, 56; Vrb, 58; plattegr. OIP XXI, Pl. 10*).

IV (1930—1931)

Sector IV. Plattegrond *OIC 15, fig. 1*.

1. In het Zuidwesten van den temenos het huis van Boetehamoen (*OIC 15, 29—31, fig. 19; Vrb, 51; plattegr. OIP XXI, Pl. 15*).
2. In het Zuidoosten, buiten den temenos (*OIC 15, 41, 42, 46, figg. 27—29; Vrb, 57—58; plattegr. OIP XXI, Pl. 10*):
   a Romeinsche stad in 3 bouwlagen (1ste—4de eeuw n. C.). Poort van Tiberius. Openbare badinrichting. In enkele huizen ook privé-baden met hypocaustum. Ostraca met regeeringsdata van Romeinsche keizers dateeren de bouwlagen. Romeinsche munten.
   b Daarboven enkele Koptische huizen.
3. Twee evenwijdige proefgravingen, ieder 3 m breed en 120 m lang, op 100 m afstand van elkaar, doordringend in het gebied ten Noorden van den grooten temenos (*OIC 15, 47—53, figg. 31—35*). Dit gebied vertoont 3 bouwlagen:
   a particuliere huizen uit de XVIIIde dyn.;
   b daarboven de temenos van Eye-Horemheb (zie beneden onder 4);
   c Romeinsch kerkhof; Koepelgraven voor de rijken; verscheidene mummies samen in één koepelgraf, zonder sarkophaag; mummiebordjes en een munt van Constantijn dateeren de vondst; de armeren liggen tusschen de koepelgraven in een hulsel van aardewerk (zie ook *Vrb, 57* en *plattegr. OIP XXI, Pl. 34*).
4. Vondsten uit den temenos van Eye-Horemheb (*OIC 15, 47, 50—53, figg. 34—35; Vrb, 44—49*).
   a Fundamenten van den tempel, fragmenten van zuilen en dergelijke, waarop koningscartouches van Eye, door Horemheb geusurpeerd; ook enkele brokken reliëf.
   b Twee beelden van Toetanchamoen (door Horemheb geusurpeerd) en brokstukken van andere beelden, onder andere een troonfragment en een schouderstuk met een hiëratische dateering van het 27ste regeeringsjaar van Horemheb [6]).
   c Stoppen van wijnkruiken met het stempel van Horemheb.
   d Tegels met het stempel van Eye, afkomstig van pylon III.
5. In het Ramesseum onderzocht (*OIC 15, 54—65*):
   a Paleis;
   b Kleine tempel van Sethi I, vertoont twee bouwperioden; stichtingsdepôts uit beide perioden;
   c achterste tempelgedeelte;
   d tempelmagazijnen.

[6]) Volgens *OIC 15, 51—53* en *Vrb, 48—49* is dit het 27ste jaar gerekend vanaf den dood van Amenhotep III. Deze opvatting wordt bestreden door Anthes, *Vrb, 49 noot 2*, en door A. Scharff, OLZ 37, 1934 157—159.

[7]) Van de poort zijn alleen de natuursteenen gedeelten over. Reliëfs daarop: *a* Buitenkant: krijgstooneelen, aanbiddingen; *b* Binnenkant: binnentredende pharao op de deurposten, haremscènes in de kamers. De toegang tot de bovenvertrekken bestond uit een helling aan de Zuidzijde (*OIC 15, 9—20, Pl. II, figg. 5—11; Vrb, 30—32*).

6 Oostpoort [7]) en verschijningsvenster opnieuw onderzocht. Restauratie van het 2de paleis voltooid (*OIC 15, 20—22, figg. 12, 13*).

V (1931—1932)

Sector V. Plattegrond *OIC 18, fig. 47*.

1. Westpoort (*OIC 18, 92—100, figg. 48—53; Vrb, 32—33 en 50*).
   a Tegelkern tot op 3—4 m hoogte bewaard; van de natuursteenen bekleeding vele blokken over: die van den buitenkant met reliëffragmenten van oorlogstooneelen, die van den binnenkant met stukken van haremscènes. Deze laatste hebben de kleur goed bewaard. Verder blokken van den binnenkant met hiëratische graffiti.
   b Fayencetegels.
   c Fragmenten van 2 halfzuilen (± 1.10 cm hoog), die als nisomraming dienst deden in een van de kamers.
2. Westerkapellen (1)—(7). (*OIC 18, 101—106, figg. 54—56; Vrb, pp. 35—36*). Bouwperioden: (1)—(5) Ramessidisch, en wel (1) uit de eerste bouwperiode van Ramses III, (2)—(5) uit diens tweede; (6)—(7) uit den tijd der XXVIste dyn. De bouwperioden zijn, behalve door het tegelformaat (het Saïtische is 28 × 14 × 8 cm, zie *OIC 15, 40*) en stichtingsdepôts bovendien nog gekenmerkt door het plattegrondtype. Voor zoover de kapellen naast elkaar gebouwd zijn kan de bouwvolgorde worden vastgesteld naar de wijze waarop de tegelmuren tegen elkaar aansluiten. Vondsten:
   a op 3 hoeken van (3): Stichtingsdepôts;
   b in de buurt van (3) een scarabee van Ramses III;
   c schachtgraven in (6) en (7), ook in (1), (4) en (5) maar deze zijn aangelegd na de restauratie van laatstgenoemde kapellen in de XXVIste dynastie;
   d In (5), (6) en (7) vijf rechthoekige gaten (100 × 30 cm, diepte 75 cm), gevuld met kiezel en puin (standplaats voor hooge steenen schermen?); bij twee er van een humusrand (voor planten?);
   e In de hoven van (1), (6) en (7) ronde boomgaten (diam. 70—80 cm, diepte 70 cm), gevuld met humus en resten van houten stammen;
   f kanopen en oesjebti's van Djed-Ptah-ef-anch, 2den priester van Amoen; van de vrouw Djed-Moet-es-anch; van Hori, priester van Amoen en tempelschrijver.
3. Voortgezet onderzoek van den temenos van Eye-Horemheb (*OIC 18, 106—118, figg. 57—62; Vrb, 44—49; plattegr. OIP XXI Pl. 33*).
   a Vondsten uit de bouwperiode van Eye:
      1° stichtingsdepôts, o.a. blauwgeglazuurde tegels met Eye's naam, en eenige potjes met voedselnamen in hieratisch;
      2° tegels uit het tempelpaleis met Eye's stempel.
      Uit de stichtingsdepôts, tegelstempels en geusurpeerde cartouches is gebleken, dat Eye in den temenos gebouwd heeft: de achterste tempelruimte, een kleine tempelhof, het tempelpaleis, pylon III (deze laatste twee zijn van leemen tegels; afm. pylon 60 × 7,5 m).
   b Fundamenten uit de bouwperiode van Horemheb (geen stichtingsdepôts) wijzen als diens bouwwerkzaamheden aan:
      1° uitbreiding van de achterste tempelruimten;
      2° vergrooting van Eye's tempelhof tot 55 × 60 m;
      3° bouw van de tempelpylonen II en I beoosten pylon III. Pylon I staat 58, 50 m vóór II, afm. 9 × 65 m;
      4° Bouw van de wijnmagazijnen;
      5° Bouw van een muur (3,15 m dik) om den geheelen temenos (146 × 258 m). Hij ontbreekt aan den Zuidkant, omdat Ramses III hem daar heeft afgebroken om ruimte te krijgen voor den Noordkant van zijn eigen buitenmuur.

VI (1932—1933)

1. Kleine tempel opnieuw onderzocht (*OIC 18, 91; Vrb, 40—41*).
   a Muur I op fig. 13 (Zie onder Sector I 4*b*) bleek nu ook door Hatsjepsoet te zijn gebouwd, op grond van tegelstempels en steenblokken met haar naam. Op sommige van die steenblokken het opschrift: 'muur van Thebe'.
   b Onder den peripteros resten van een gebouw, eveneens door Hatsjepsoet gebouwd, waarschijnlijk gelijktijdig met zoojuist genoemden muur. Ook van dit gebouw bestonden de fundamenten uit tegels en steenblokken. Enkele tegels dragen het stempel Maat-ka-re (= Hatsjepsoet).
2. Temenos van Eye-Horemheb opnieuw onderzocht (*OIC 18, 91*).

D. DE BOUWPERIODEN VAN MEDINET HABOE

Medinet Haboe en onmiddellijke omgeving.	Kleine tempel (Plattegrond, etc. *OIP XXI, Pls. 4, 6, 16—19*).
XVIIIde dynastie (± 1580—1339) — 2 lagen	
a Nederzetting, waarvan de resten gedateerd zijn door vorm en decoratie van het gevonden aardewerk en door ringen van fayence, waarop herhaaldelijk de naam van Amenhotep III (± 1405—1370) voorkomt(*Vrb, 38*). b In het Z.O. van den grooten temenos een tegelmuur met stempels van Thoetmosis III (± 1504—1450) en IV (± 1415—1405) (*OIC 7, 1; Vrb, 38*). c Ten W. van den kleinen tempel een tegelmuur met stempels van Amenhotep III (Fig. 13, muur III, *Vrb, 37*). d Stichting van den tempel van Eye (± 1343—1339) ten N. van den temenos van Ramses III. (*OIC 15, 47, 50—53, figg. 34—35; OIC 18, 106—118, figg. 57—62; Vrb, 44—49, plattegr. OIP XXI Pl. 33*).	a 1ste bouwperiode van Hatsjepsoet (± 1504—1483). 1. Gebouw, onder den tegenwoordigen peripteros (*Vrb, 40*). 2. Ten W. daarvan een N.-Z. loopende muur (Fig. 13, muur I; *OIC 7, 1; Vrb, 40—41*). b 2de bouwperiode van Hatsjepsoet (*OIC 10, 61—62, Pl. I, fig. 38; Vrb, 39—41; plattegr., etc. OIP XXI Pls. 4, 6, 16—19*). 1. Bouw van den tegenwoordigen tempel. Lengteas O—W. De achterste ruimten zijn nog onder Hatsjepsoet klaargekomen. Ten O. daarvan sluit een peripteros aan met een barkencella, voltooid door Thoetmosis III. (Zie Fig. 13). 2. Om het geheel een muur, die nog onder Hatsjepsoet klaargekomen is en 3 m verder van de achterkant van den tempel af ligt dan de onder *a* 2 genoemde muur (Fig. 13, muur II; *OIC 7, 1*). c Onder Achnaton (± 1370—1352) uitbeiteling van den naam Amoen (*OIC 10, 62; Vrb, 41*).
XIXde dynastie (± 1339—1200)	
Uitbreiding van den tempel van Eye door Horemheb (± 1339—1310). (*OIC 15, 47, 50—53, figg. 34—35; OIC 18, 106—118, figg. 57—62; Vrb, 44—49; plattegr. OIP XXI, Pl. 33*).	Restauratie van de Amoensnamen door Horemheb en Sethi I (± 1308—1299). (*OIC 10, 62; Vrb, 41*).

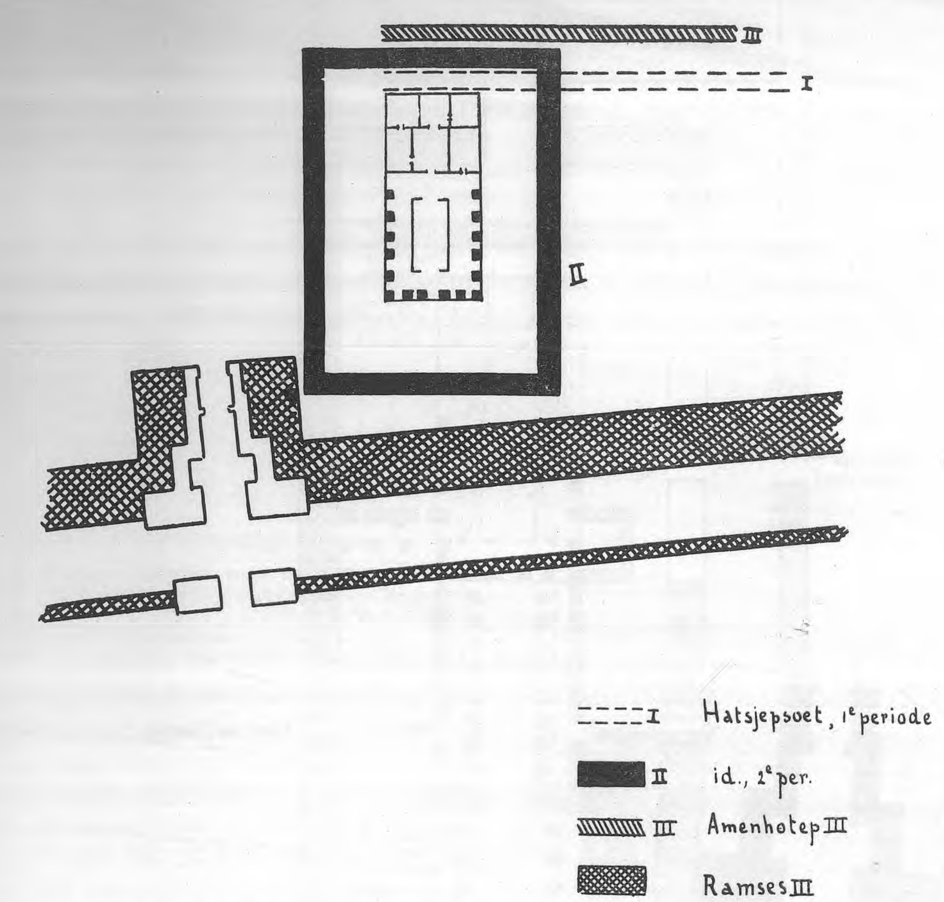

Fig. 13. Schaal 1:1.000. Stadia der ontwikkeling van den Kleinen Tempel te Medinet Haboe tot aan Ramses III (1500—1168 v. Chr.)

XXste dynastie (± 1200—1090) — 2 lagen	
A. Eerste bouwperiode van Ramses III (± 1200—1168) (*OIC 10, 60; OIC 15, 2—6, Pl. I, figg. 2 en 3, Vgl. OIC 7, fig. 4; Vrb, 12—14, 17—18;* de gewone en Romeinsche eijfers in het volgende correspondeeren met die op Kaart I). a Binnenste temenos, omgeven door den binnenmuur. Toegangen I—III. Bij III de trap, die op den muur voert. Binnen dit gebied liggen: 1. Groote Tempel (*OIC 5, figg. 31—32; OIC 10, fig. 1 = OIC 15, fig. 15; Vrb, 14—17, Abb. 3—6; plattegr., etc. OIP XXI Pl. 20—24*); 2. magazijnen en administratiegebouwen (*OIC 10, 56—60; Vrb, 18—20; plattegr. OIP XXI Pls 12, 14, 16*); 3. eerste paleis, uitsluitend toegankelijk vanuit den 1sten tempelhof. Geen harem. Verschijningsvenster. (*OIC 5, 40—50, figg. 28, 31—34; OIC 7, 11—19, Pl. II en III, figg. 6—9; OIC 10, fig. 1 = OIC 15, fig. 15; Vrb, 20*	

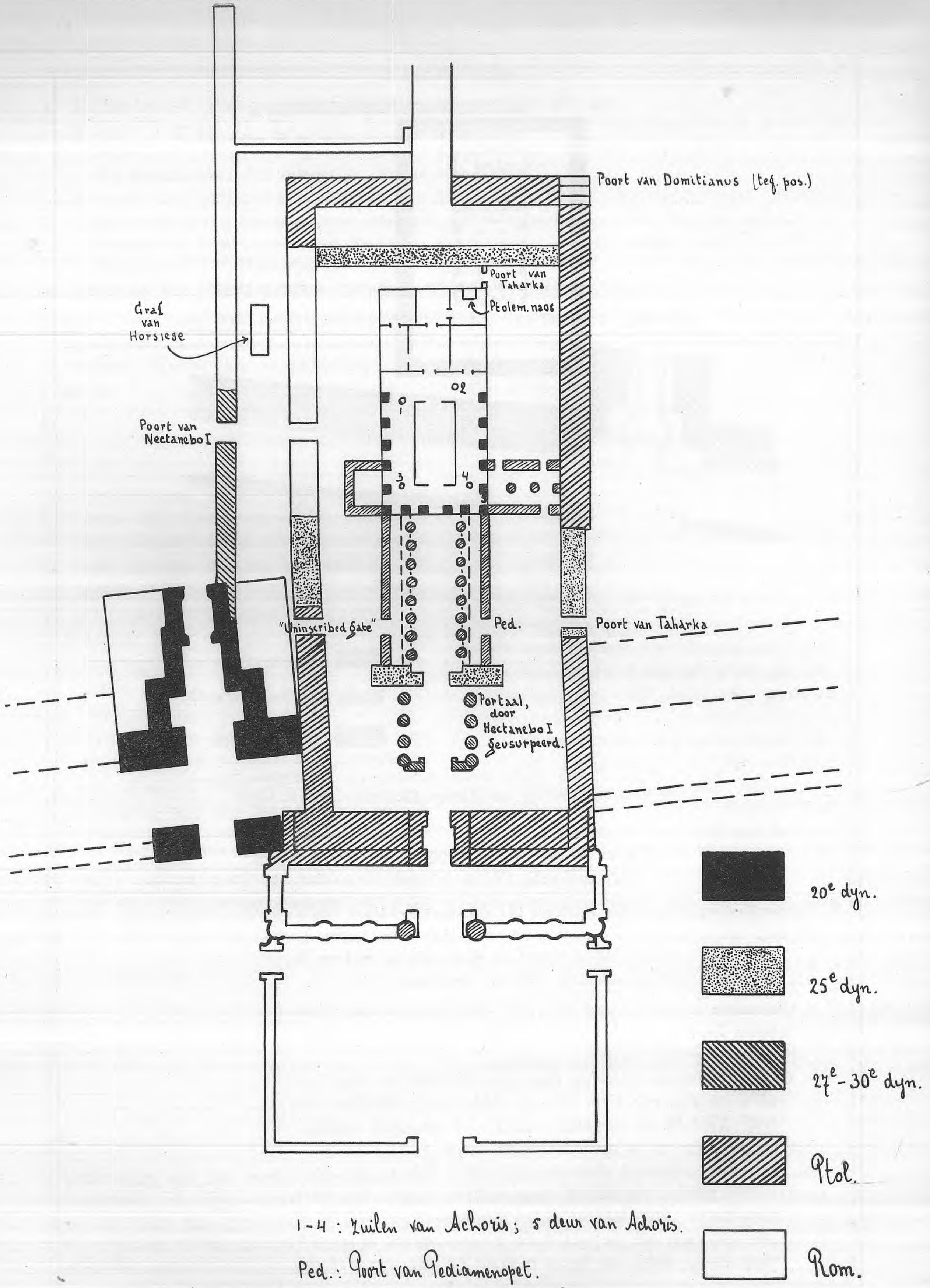

Fig. 14. Schaal 1 : 700. Stadia der ontwikkeling van den Kleinen Tempel te Medinet Haboe na Ramses III tot den Romeinschen tijd (1168 v. C.—200 n. C.)

—23, *Abb.* 8, 10, 11; *OIP XXI Pl.* 31; *plattegr. OIP XXI Pl.* 14).

b Kade met toegangsweg in 1ste niveau (*OIC* 15, 6—9, *figg.* 2, 6, 9; *Vrb*, 28—29).

c Westerkapel (1) (*OIC* 18, 101—106, *figg.* 54—55; *Vrb*, 35—36).

B. Tweede bouwperiode van Ramses III (niet tot in alle bijzonderheden klaargekomen). Temenos gebracht tot zijn grootsten omvang, omgeven door den buitenmuur; waarvoor de voormuur loopt. Toegangen: Oost- en Westpoort. In de Westpoort een trap (V) die op den muur voert. (*OIC* 10, 60; *OIC* 15, 2—6, 29, *Pl. I, figg.* 2 *en* 3; vgl. *OIC* 7, *fig.* 4; *Vrb*, 12—14, 27—28, *Abb.* 27. — Oostpoort: *OIC* 15, 9—20, *Pl. II, figg.* 5—11; *Vrb*, 30—32; *OIP XXI, Pls* 25—29 — Westpoort *OIC* 18, 92—99, *figg.* 48—53; *Vrb*, 32—33).

Tweede bouwperiode van Ramses III.

a R. III sloopt de omwalling van Hatsjepsoet (*OIC* 10, 62; *Vrb*, 41).

b Pronkinscripties van Ramses III (*OIC* 10, 64; *Vrb*, 41).

a Het buitenste temenosgebied omvat:
1. Kleine Tempel met heiligen vijver;
2. park met vijver (*OIC* 7, 6; *Vrb*, 34);
3. twee ommuurde ruimten voor stallen en schuren, de noordelijke (XVIII) onder Ramses III niet volgens haar oorspronkelijke bestemming klaar gekomen (*OIC* 7, 6—8; *Vrb*, 34);
4. twee administratiegebouwen (XIII en XIV).
5. Daarbij aansluitend: 4 rijen huizen [8]) (IX—XII), naar het Westen toe niet afgemaakt (*OIC* 5, 39—40; *OIC* 7, 8—11, *fig.* 5; *Vrb*, 34—35; *Plattegr.*: *OIP XXI, Pls.* 12, 14.

b Verbouwingen in den binnensten temenos. Tweede paleis, met een aparten uitgang (IV). Harem (is zonder decoratie gebleven). Verschijningsvenster uitgebouwd tot een verschijningsbalkon. Aanleg van een haremhof ten Westen van het paleis (*OIC* 5, 40—50, *figg.* 28, 31, 32, 35; *OIC* 7, 19—21, *figg.* 10—17; *OIC* 10, *fig.* 1 = *OIC* 15, *fig.* 15; *OIC* 15, 20—22, *figg.* 12—13; *Vrb*, 23—27, *Abb.* 13; *plattegr.*: *OIP XXI, Pl.* 14).

c Toegangsweg tot de kade in 2de niveau. Kadetrappen aan den bovenkant verlengd. (*OIC* 15, 6—9, *figg.* 2, 6, 9; *Vrb*, 28—29).

d Westerkapellen (2)—(5). (*OIC* 18, 101—106; *figg.* 54—55; *Vrb*, 35—36).

(Opnamen van den temenos en den tempel, in hun geheel of voor gedeelten: *OIP VIII Pls* 2—7; *OIP IX Pls* 56—61; *OIP XXI, Pls* 35—37; *OIP XXIII, Pls* 132—134, 170—171).

[8]) De plattegrond der huizen van de buitenste rijen (IX en XII) is terug te vinden, maar dan op veel grooter schaal, in die der administratiegebouwen XII en XIV. Het administratiegebouw in den binnensten temenos, positie volgens de publicatie: K 11, had oorspronkelijk denzelfden opzet

C. Latere Ramessiden (± 1168—1090):

a cartouches van Ramses IV en VI op de voornaamste bouwwerken [9]). (*Vrb, 50*);

b aanleg van een boomgaard in XVIII met een groot gebouw ten N. daarvan (*OIC 15, 29; Vrb, 34 en 50*);

c teekeningen en graffiti in de Westpoort (*OIC 18, 100; Vrb, 50*).

1ste Verwoesting

Verwoest worden: Westzijde van voor- en buitenmuur, Westpoort, buitenste temenos. De binnenste temenos blijft intact (*OIC 18, 100—101; Vrb, 50*).

XXIste dynastie (± 1890—950) — 1 laag

a Versterkingen. De buitenmuur aan de Westzijde hersteld, breedte 2.20—2.90 m. In het N.W. een nieuwe toegang. Hoektorens (*Vrb., 51; plattegr.: OIP XXI, Pl. 15*).

b Nieuwe huizen in den buitensten temenos. Medinet Haboe wordt het administratie centrum der necropolis. De nieuwe gebouwen zijn ruime landhuizen van de necropolis ambtenaren, o.a. het huis van Boetehamoen (1) [10]), zoon van Thoetmosis en schrijver van de necropolis onder Pinodjem. Bouwmateriaal: oude tegels uit de eerste en uit de tweede bouwperiode van Ramses III. (*OIC 15, 29—31, figg. 19—20; Vrb, 51; plattegr.: OIP XXI, Pl. 15*).

c Cartouches van Pinodjem op de deuromramingen van het paleis (*OIC 15, 33*).

Inscripties van Pinodjem over herstellingen (*OIC 10, 64; OIC 15, 33; Vrb, 41*).

XXIIste—XXIVste dynastie (± 950—715) — 2 lagen

a Versterkingen, 1ste laag. (*plattegr.: OIP XXI Pl. 15*).

1. Versterking van de nieuwe Westzijde van den buitenmuur (*Vrb, 52*).

[9]) Deze zijn op pylon I van den grooten tempel:
1° OIP IX [101] = P—M (1) Onder de scène met Amoen: 2 horizontale regels van Ramses IV.
2° OIP IX [102] = P—M (5) id., de bovenste geusurpeerd door Ramses VI.
3° OIP IX [103], naar [84] en [104] = P—M (2). Aan den onderkant van de 16 verticale inscripties langs de vlaggestoknissen, behalve bij de regels 7—10: inscripties van R. IV, geusurpeerd door R. VI.
4° OIP IX [119B], naar [84] = P—M (4). Onder het gedicht uit het jaar 11 een reliëf: Ramses IV met Amoen en Ptah. Volgens SAOC 12 147, n. 3a zijn er in de cartouche veel pleistersporen, zoodat usurpatie door Ramses VI niet uitgesloten is.
5° OIP IX [119C] naar [104] = P—M (3). Onder den ᶜZegen van Ptahᵓ uit het jaar 12 een reliëf: Ramses IV met Amoen, Moet, Chonsoe en Atoem. Sommige cartouches door Ramses VI geusurpeerd.
6° OIP IX [129G]. Op de zijmuren van de vlaggestoknissen cartouches van Ramses IV, geusurpeerd door Ramses VI.

[10]) Boetehamoen was koninklijk schrijver onder Pinodjem I. Zijn vader Thotmes had dit ambt reeds onder Ramses XII en later onder Paianch uitgeoefend.

Van Boetehamoen zijn drie sarkophagen bekend, 2 in Turijn, de derde in Brussel. Verder kan men zijn familie tot zes generaties terug volgen, vooral aan de hand van de correspondentie van zijn vader, waarvan de musea van Londen, Parijs, Berlijn, Leiden, Turijn specimina bezitten. Zie verder: *Mémoires de la mission archéologique française au Caire I (1884—), 564 (Maspero, Les momies royales de Deir el-Baharî)*; Breasted AR IV § 640; *Cat. Tur.* inv. N° 2236; *Bulletin des musées royaux d'art et d'histoire, Bruxelles, 3e Série, VII* [*1935*], *111—113 (J. Capart, Le cercueil et la momie de Boutehamon)*.

2. Trappenruimte van de Westpoort (V) gebruikt als begraafplaats (*Vrb, 51*).

b Versterkingen, 2de laag. (*plattegr.: OIP XXI Pl. 15*).

1. Nogmaals versterking van de nieuwe Westzijde van den buitenmuur (*Vrb, 52*).
2. Westpoort dichtgemaakt. (*Vrb, 51*).
3. Herstel van de Westzijde van den voormuur, daarvoor nog een droge gracht (*Vrb, 51*).

c Huizen. Uitsluitend in den buitensten temenos, gebouwd in 2 lagen, gedeeltelijk boven de (vernietigde) huizen der XXIste dyn. (*OIC 15, 31—33, figg. 20 en 24; Vrb, 52*). Medinet Haboe is een toevluchtsoord geworden voor de arme bewoners uit de buurt. Deze armelijke huizen zijn gebouwd met afbraak van oudere gebouwen: gebruikte tegels van allerlei formaat en oude natuursteenen deurlijsten.

d Graf van Horsiese (2), hoogepriester en prins van Thebe, tijdgenoot van Osorkon II (± 860). (*OIC 7, 4; OIC 15, 33—36; figg. 21—23; Vrb, 52—54*, Abb. 24).

2de Verwoesting

Zoowel de armelijke nederzettingen in den buitensten temenos (vorige periode) alsook de gebouwen in den binnensten temenos, behalve de tempel, worden vernietigd. Buiten- en binnenmuur worden gesloopt. (*OIC 15, 37; Vrb, 54 en 55*).

XXVste en XXVIste dynastie (715—525) — 1 laag

a Kapellen der ᶜgodsvrouwenᵓ (3). (*OIC 7, 4—6, Pl. I, fig. 2; OIC 15, 38; Vrb, 55—56, Abb. 2; plattegr.: OIP XXI, Pl. 10*).

b Graven rondom den kleinen tempel en in de achterste ruimten van den grooten tempel (*OIC 15, 38, Vrb, 55*).

c Nieuwe, groote huizen boven het vroegere binnenste temenos-gebied, ten Z. en ten W. van den grooten tempel. Muurdikte 80 cm—1 m (*OIC, 38—39; Vrb, 54—55*).

d Westerkapellen (1), (4) en (5) hersteld, (6) en (7) gebouwd. Zoowel in de nieuwe als in de herstelde worden graven aangelegd. (*OIC 18, 101—106, figg. 54 en 56; Vrb. 35—36*).

a Nieuwe werkzaamheden onder de Nubische koningen, begonnen onder Sjabaka, voltooid door Taharka (689—663) (*OIC 10, 64, Pl. II, fig. 39; OIC 15, 37; Vrb, 41—42*).

1. Verlenging van den tempel naar het O. door een smalle zaal met tegelmuren, aansluitende bij den peripteros; daarvóór een steenen pylon, gebouwd op de fundamenten van den gesloopten buitenmuur van den temenos van Ramses III.
2. Nieuwe tegelmuuromwalling, waarin aan de Noordzijde de ᶜpoort van Taharkaᵓ.

b Inwendige veranderingen en restauraties door Amenirdis (*OIC 10, 64*).

XXVIIste—XXXste dynastie (525—332) — 1 laag	
a Nectanebo I (378—360) bouwt een muur ten Z. van den kleinen tempel. In dien muur een poort (*OIC 15, 40*). b Nectanebo II (359—342) bouwt den zgn. Nijlmeter ten N.W. van den kleinen tempel (4) (*OIC 15, 40*). c Enkele huizen ten W. en ten Z. van den grooten tempel.	a Werkzaamheid van Achoris (393—380) (*OIC 10, Pl. III, fig. 39; OIC 15, 40; Vrb, 42*). 1. Vernieuwing van het steenen plafond van den peripteros, plaatsing van 4 zestienkantige zuilen tot steun daarvan. 2. Bouw van een deur in den Noordkant van den peripteros. 3. Bouw van een portaal met 8 zuilen voor den Nubischen pylon. b Usurpatie van dit laatste portaal door Nectanebo I (*OIC 15, 40; Vrb, 42*).
Ptolemæentijd (332—30 v. C) — 1 laag	
a Enkele huizen bij de Westpoort. (*Vrb, 56*). b Enkele graven. In twee gevallen was een lievelingsaap meegegeven. (*OIC 15, 41, fig. 26*). c Demotische opschriften op muren en dak van den grooten tempel. (*OIC 15, 41; Vrb, 56*).	a Herstellingen in de barkencella door Ptolemæus VII Euergetes II (145—116). (*Vrb, 40*). b De peripteros krijgt 2 vleugels (*OIC 15, 40; Vrb, 42*). c Vervanging van de smalle Nubische zaal met tegelmuren door een steenen met de volle breedte van de peripteros en in drieën verdeeld door 2 rijen zuilen[11]). In den Noordelijken muur van deze zaal een granieten deur afkomstig uit den graftempel van Pediamenopet, een hoogen ambtenaar uit de XXVIste dyn. (*OIC 15, 40—41; Vrb, 42—43*). d Vernieuwing van de tegelmuuromwalling. Deze komt aan de Westzijde iets verder van den tempel af te liggen. Daar is ook een doorgang in den muur opengelaten. (*OIC 15, 40; Vrb, 43*). e Ptolemæus X Philometor Soter II Lathyros (116—108 en 88—80) bekleedt de Oostzijde van deze omwalling met natuursteenblokken uit het Ramesseum en bouwt zoo den Ptolemæischen pylon. Daarvoor een portaal met 2 zuilen (*OIC 10, 66—68, Pl. III, figg. 41—42; OIC 15, 40; Vrb, 43*).

[11]) Tot voetstuk van de zuilen zijn brokken gebruikt van een deurlijst, waarop de naam van Ptolemæus Euergetes (I of II?) voorkomt en op de muren van de zaal zijn graffiti, in één waarvan een koningin Cleopatra genoemd wordt. Tusschen deze twee data valt de bouwtijd. (*Vrb, 42*).

	Romeinsche tijd (30 v. C.—400 A. D.) — 3 lagen.		
	Buiten den temenos	Temenos, behalve kleine tempel	Kleine tempel.
1ste periode (—100 n C)	Nederzetting aan de Z.O. zijde. Aanleg van een 12 m breede straat vóór de resten van den voormuur; poort van Tiberius (14 n. C. — 37) aan den Zuidelijken ingang van die straat: (5) (*OIC 15, 41—42, figg. 27—28; Vrb, 57; Plattegrond: OIP XXI, Pl. 10*).	Domitianus (81—96) legt een weg aan ten W. van den Kleinen Tempel en in de as daarvan loopend. Deze komt uit ten N. van den grooten pylon, op welk punt Domitianus een poort bouwt: (6) [12])	
2de periode (— ± 200 n C)	Bloeitijd van de nederzetting aan de Z.O. zijde onder Hadrianus (118—138) en Antoninus Pius (138—161). Flinke huizen, enkele met bad en hypocaustum. Openbare badinrichting. (*OIC 15, 42, figg. 28—29; Vrb, 57; OIP XXI Pl. 10*).	Gebrekkige herstelling van den buitenmuur. Torens in den N.W. en Z.O. hoek. (*OIC 15, 44—45; Vrb, 57*).	Werkzaamheden onder Antoninus Pius. Aanleg van den hof voor het Ptolemæisch portaal. Uitbreiding van dit portaal tot een galerij met 8 zuilen nooit voltooid. (*OIC 10, 68—69, fig. 42; OIC 15, 44; Vrb, 43, Abb. 37*).
3de periode (— ± 400 n C)	a Armoedige huizen in de nederzetting aan de Z.O. zijde (*OIC 15, 46; Vrb, 57; OIP XXI Pl. 10*). b Romeinsch kerkhof op de resten van den temenos van Eye-Horemheb (*OIC 15, 47—50, figg. 31—33; Vrb, 57; plattegr.: OIP XXI, Pl. 34*).	Nederzetting ten N. van den grooten tempel (*OIC 10, 50—55, figg. 32—34; Vrb, 57—58*).	
	Koptische tijd (± 400—800) — 1 laag.		
	a Boven de Romeinsche huizen ten Z.O. van den temenos: enkele Koptische huizen. Op de ruines van de openbare badinrich-	a Bouw van een Koptische kerk in den 2den voorhof van den grooten tempel (*OIC 10, 56, fig. 35; Vrb, 58*).	Inrichting van een Koptische kerk in den Kleinen Tempel (*OIC 10, 69; Vrb, 44 en 58*).

[12]) Gedurende de werkzaamheden te Medinet Haboe van de *Service des Antiquités* werden de blokken van deze poort verbouwd gevonden in Koptische huizen. De poort werd toen op een door Daressy willekeurig gekozen plek weer opgericht (*OIC 15, 44, fig. 30*).

Buiten den temenos	Temenos, behalve kleine tempel	Kleine tempel
ting: een Koptische kerk (*OIC 10*, 56; *OIC 15*, 42 en 46, fig. 28; Vrb, 58). b Bouw van een Koptische kerk bij het Romeinsche kerkhof boven den temenos van Eye-Horemheb. (*Vrb, 58;* plattegrond *OIP XXI, Pl. 34*).	b Achterste ruimten van den tempel en zuilengangen van den 1sten voorhof als woningen gebruikt. (*OIC 10, 55—56*): c Koptische Stad ϫⲏⲙⲉ ten N., W., Z.W. van den grooten tempel, zich uitstrekkend tot boven den temenos van Eye-Horemheb. (*OIC 10, 50—55, figg. 32—34; Vrb, 57—58, Abb. 25*, plattegrond: *OIP XXI, Pl. 32*).	

E. CONCORDANTIE

De volgende tabel geeft een concordantie tusschen de plaatnummers der Amerikaansche publicatie (OIP VII, IX, XXIII) van den grooten tempel en die uit de beschrijving van den grooten tempel bij Porter-Moss [13]). Hoewel enkele Amerikaansche platen tempelonderdeelen voorstellen, die bij Porter-Moss geen nummer hebben gekregen, hebben wij gemeend deze toch zooveel mogelijk onder de nummers van P-M. te moeten onderbrengen, daar zij in vele gevallen een uitbreiding vormen van het onder die nummers genoemde tempelonderdeel. Waar dit niet het geval was, hebben wij de Amerikaansche plaat ondergebracht onder het nummer van het dichtstbijzijnde onderdeel. Zoo geeft P-M. 24 alleen de afbeelding van één Osirispijler = 118C Amerik. publ. Deze publicatie beeldt echter alle andere pijlers ook af (= platen 118A-B, D-F en 119A), zoodat deze afbeeldingen eveneens ondergebracht zijn onder P-M. 24, ditmaal echter met een speciale aanduiding door een asterisk: 24*. Aan de zuilen, die in denzelfden hof staan als de pijlers heeft P-M. geen nummers gegeven. De Amerikaansche publicatie heeft ze echter wel afgebeeld en ook deze afbeeldingen werden onder P-M. 24 gerangschikt, nu weer door een speciale notatie: 24**. Voor nadere specificatie van deze toevoegingen zie slot van deze tabel [14]).

Porter-Moss	Plates OIP	Porter-Moss	Plates OIP
1	101, 76B	11 (lower part)	75, 76 A
2	84, 103, 104	11 (upper part) } 12 (upper part) }	79, 80, 81, 82, 83
3	104, 105, 106	12 (lower part)	71, 72
4	84, 85, 86	13	123 B
5	102	14	55, 62, 63, 64, 65, 66
6	—	15 } 16 }	111, 112, 127 C
6*	107, 128 A	16*	109, 110
7	—		
7*	108, 128 B		
8—10	—		

[13]) *B. Porter and R. Moss, Topographical bibliography of Ancient egyptian hieroglyphic texts, reliefs, and paintings. Oxford 1927—'37: II (Theban Temples) 177—191.*

[14]) Van de inscripties, die door Ramses IV en VI zijn toegevoegd, vindt men een overzicht in noot 9.

Portes-Moss	Plates OIP	Porter-Moss	Plates OIP
17	123 A	102	17
18	44	103	18
19	45 B, 46	104	21, 22
19*	124 B	105	29
20 (lower register)	99, 100	106	30, 31
21 (lower register)	98, 125 A—C	107	32, 33, 34
22 (lower register)	94, 95	108	35
22*	126 D	108—113 (frieze) [15])	181 D [15])
23 (lower register)	96, 97	109—111	36, 37, 38, 39, 40, 41
23*	124 A	109*	126 B
24	118 C	112	42
24*	118 A—B, D—F, 119 A	113	43
24**	120 A—C, 121 A—C, 122 A—C	114 (2nd and 3rd register)	67 B, 68
25—30	—	114 (top register)	67 A, 87
31 (lower part)	1, 26	115 (upper register)	69, 88, 89
32 (lower part)	24, 25 A	115 (lower register)	69, 70
33 (lower part)	19, 20, 25 B	115*	126 C
34 } 35 } (lower part)	23	115—119 (frieze)	181 C
36—40 (lower part)	27, 28	116—117 (lower register)	73, 74
41—84	—	116 (upper register)	90
85	116, 117, 130	117 (upper register)	91
86	164, 165	118 (lower register)	77
88—89	114	118 (upper register)	92
90	166, 167	119 (lower register)	78
90*	126 A	119 (upper register)	93
90**	115	120	186 A
91—97	135—163, 191, 192	120*	186 B
91*	168, 169 A	120**	185 A
98—99	8, 9, 10, 11, 45 A	120***	185 B
100—101	12, 13, 14, 15, 16		

Nadere specificatie der toevoegingen [16])

(6*) = [107], [128 A]. Next to south jamb: Stele of year 12.
(7*) = [108], [128 B]. Next to north jamb: Stele of year 12.
(16*) = [109], [110]. West of (16), king and horses.
(19*) = [124 B]. North of (19): counterpart of (17).
(22*) = [126 D]. Doorway east of (22).
(23*) = [124 A]. East of (23): counterpart of (13).
(24*) = [118 A—B, D—F], [119 A]. Other osirid pillars.
(24**) = [120 A—C], [121 A—C], [122 A—C]. Designs on columns of the 1st court.
(90*) = [126 A]. Fourth doorway.
(90**) = [115]. Text near third doorway.
(91*) = [168], [169 A]. Lower register of (91): temple attendants bringing in supplies for the calendar offerings.
(109*) = [126 B]. Doorway.
(115*) = [126 C]. Doorway west of (115).
(120*) = [186 B]. Text on end of second pylon (south side).
(120**) = [185 A]. Text on end of first pylon (north side).
(120***) = [185 B]. Text on end of first pylon (south side).

's-Gravenhage, 10 Januari 1939

L. Leeuwenburg

[15]) Misschien moet dit verbeterd worden in (102)—(113). In dit geval zijn [181D] en [182A] de overeenstemmende nummers.

[16]) Tusschen ronde haken zijn de nummers van P-M aangegeven, die der Amerikaansche platen tusschen vierkante.

EGYPTISCH HELLENISME

EEN GEDAANTEVERWISSELING VAN APOLLO?

Zie Plaat V a

Onder de papyri, die in het Berlijns museum zijn losgemaakt uit de zgn. papyrus-cartonnage, bevindt zich, Inv. N° 16352, een klein fragment van een gedicht in hexameters. Met zekerheid is de afkomst niet aan te geven; het behoort echter waarschijnlijk tot de grote groep, die afkomstig is uit Abusir-el-Melek, waaruit reeds zovele en belangrijke stukken te voorschijn zijn gekomen. Afgaande op het schrift is de papyrus te dateren in de 2de eeuw voor Christus, waarschijnlijk eerder aan het begin dan aan het einde. Voor de toestemming tot publicatie zeg ik op deze plaats gaarne dank zowel aan den directeur der Berlijnse papyrus-collectie, Dr H. Kortenbeutel, als aan den bewerker der Berlijnse litteraire papyrusfragmenten, Prof. Dr Wilhelm Schubart, wiens hulp mij bij de ontcijfering als steeds van grote waarde is geweest.

Het fragment, dat in een over het algemeen goed leesbare hand geschreven is (slechts in de eerste regel zijn enkele letters onduidelijk, daar de schrijver waarschijnlijk iets heeft verbeterd), bevat zeven hexameters, waarvan aan het einde 2 tot 5 lettergrepen ontbreken. Van onderen is een grote open ruimte; wij hebben dus hier het einde van een kolom. Boven de eerste regel schijnt een streepje te staan; indien het niet tot een letter van de vorige regel behoort, zou het erop kunnen wijzen, dat wij ook met het begin van een citaat te doen hebben. In een tweede hand zijn, in de open ruimte beneden, enkele regels geschreven, die helaas, op enkele letters na, niet ontcijferd zijn. Wij geven nu eerst den tekst, voorzoover hij gelezen is, in zijn overgeleverde vorm, daarna, voorzover mogelijk, met accentuatie en interpunctie en een enkele aanvulling.

A. ουτιθηριονειμι . . . δαρομπελα . ωιμ[
λητουςδευχομαιυιοςαπολλωναλλ[
θεσπεσιοςτιςεσιδετοσομμεγεθος .[
καικα[. . .]ςκαρτοςτεδεοςδετιμου .[
5. αλλαθεαχαλασονσυγαπωμωνερνεα[
καικεφαληςμοιραντριτατηνης[
τριτογενηςπασωνπολεωνκτ . . .[

B. Οὔτοι θηρίον εἰμὶ . . ὕδαρομ(?) πέλας(?) ωιμ[
Λητοῦς δ' εὔχομαι υἱὸς 'Απόλλων ἀλλ[
θεσπέσιός τις ἐσῖδε τὸ σὸμ μέγεθος [τε καὶ ὕψος?
καὶ κά[λλο]ς κάρτος τε· δέος δέ τί μου .[
5. 'Αλλὰ θεὰ χάλασον σύγ' ἀπ' ὤμων ἔρνεα[
καὶ κεφαλῆς μοῖραν τριτάτην ἠσ[
Τριτογενὴς πασῶν πόλεων κτ . . .[

Vertaling:

ik ben geen dier, dat in het water leeft(?) ......, maar ik beroem mij te zijn Leto's zoon Apollo ...... een geweldige zag Uw grootheid en hoogheid(?), Uw schoonheid en kracht. Welke vrees ...... (bevangt mij?). Maar godin, laat afglijden van uw schouders de ranken ...... en van uw hoofd. Een derde deel ...... Tritogenes (stichteres?) van alle steden ....

1. De papyrus geeft: ουτι, zonder twijfel is οὔτοι bedoeld. Onduidelijk blijft het woord na εἰμί; klaarblijkelijk heeft de schrijver hier een fout gemaakt en verbeterd; het

resultaat wordt ons niet duidelijk! Er is tussen εἰμί en de lettercombinatie ρομπελα plaats voor 4 à 5 letters. De eerste is doorgestreept, dan volgt δ of α?, daarna misschien een υ; tenslotte δα of δα. Een zin is hier moeilijk te vinden. Wanneer — zoals waarschijnlijk is — de lettergrepen ρομπελα de vierde dactylus vormen, moet in de lacune een anapaestisch of spondeisch woord gestaan hebben, met ρομ, dat door positie lang is, als laatste lettergreep en een vocaal aan het begin. Waarschijnlijk hebben we een adjectivum te zoeken bij θηρίον. De keuze is dus niet groot; ὑδαρός is een mogelijkheid, hoewel het woord in deze tijd eigenlijk nog niet voorkomt. Evenmin verklaard zijn trouwens de volgende lettergrepen: πελα ωιμ. Πέλας is een mogelijkheid, meer niet; ook hier is de keuze van mogelijke woorden eigenlijk zeer gering, zonder dat een van de beschikbare een begrijpelijke zin oplevert.

4. De aanvulling κάλλος is inderdaad waarschijnlijk; van de tweede λ is op het origineel ook nog wel iets te zien.

6. Tussen de lettergrepen ·μοι en ραν is een afstand van ongeveer 2 letters, zij zijn echter door een verbindingsstreep aan elkaar gevoegd.

7. Na κ is aan het einde geen letter duidelijk meer te lezen. De aanvulling κρείουσα, die op zich zelf zeer voor de hand zou liggen, is met de sporen onverenigbaar; eerder is κτησο te lezen.

Omtrent de herkomst van dit fragment en het verband, waaruit het genomen is, tasten wij volkomen in het duister. Vele aanvullingen, vooral in de regels 2—5, liggen voor de hand; ik meen echter, dat het weinig zin heeft, de lacunes aan te vullen, voor ons het verband bekend is, met name de sage, die het gedicht behandelt. Wij kunnen als volgt de vaste punten, die het fragment ons geeft samenstellen:

1. Blijkbaar — en dat maakt het fragment interessant — is Apollo aan het woord (vs. 2). Hij begint zijn woorden met: οὔτοι θηρίον εἰμί, waaruit wij, dunkt mij, alleen maar kunnen opmaken, dat Apollo hier in de gedaante van een dier verschijnt. Indien de aanvulling ὑδαρόμ juist zou zijn, zou Apollo hier als in het water levend dier te denken zijn.

2. De aangesproken persoon is een godin (vs. 5) en wel met grote waarschijnlijkheid Athene (vs. 7), hoewel dit natuurlijk niet volkomen zeker is. Iemand (het is goed mogelijk, dat wij in het ontbrekend deel van vs. 2 het bij θεσπέσιος behorend substantivum te zoeken hebben, heeft haar grootte, schoonheid(?) en kracht gezien; de aanvulling: τε καὶ ὕψος aan het eind van vs. 3, moet in beginsel wel juist zijn.

3. Apollo smeekt de godin, òf genadig te zijn (in dat geval moeten we aannemen, dat bij σύ in vs. 5 een nieuwe zin begint), of de ἔρνεα, wat dat dan ook zijn mogen (kransen, banden, of werkelijk jonge loten?) van hoofd en schouders los te maken of los te laten.

4. Het einde is volkomen duister. Dat tussen μοῖραν τριτάτην in vs. 6 en Τριτογενής in vs. 7 verband bestaat, is bij het karakter van deze Hellenistische poëzie, die zo dikwijls tracht, een rationele verklaring voor godennamen te geven, vrijwel zeker, maar van verband met het voorafgaande is weinig te zien.

Wanneer we het fragment als geheel bezien, valt het op, dat, hoewel het eigenlijk enige zeer sprekende trekken geeft, toch het verband moeilijk te vinden is. Mij is het althans niet gelukt, te bepalen, uit welk verhaal, waarin dan toch klaarblijkelijk Apollo en Athene een hoofdrol spelen, deze scène afkomstig kan zijn. Gedaanteverwisselingen van Apollo zijn niet zeldzaam — men denke aan de stichting van Cyrene, waar Apollo in de gedaante van een kraai Battos en de zijnen de weg wijst, of het verhaal van de Homerische Apollohymne (390 sqq), waar Apollo als dolfijn de toekomstige bewoners van Delphi, die uit Knossos komen, tegemoet zwemt. Daar is dus Apollo als in het water levend dier; het treft ons zeker, dat inderdaad op Kreta (zie Gruppe p. 249—250) de combinatie van *Apollo Delphinius* met een vorm van Athene, die waarschijnlijk het epitheton *Tritogeneia* of *Tritonis* draagt,

voorkomt. Het is dus niet onmogelijk, dat wij hier een mythe aangaande dit ons slechts weinig bekende godenpaar hebben.

De andere trek: dat de maagdelijke godin door iemand, wie dan ook, in haar schoonheid en kracht gezien is, herinnert ons natuurlijk aan mythen zoals die van Teiresias en Athene; voor dit verhaal zijn echter verder geen aanknopingspunten te vinden. Wat de ἔρνεα betreft, tast ik volkomen in het duister; voorzover mij bekend is, worden deze bij Athene nooit aangetroffen.

Nu wij over het verband, waarin het fragment thuishoort en de inhoud van het verhaal zo in het onzekere verkeren, heeft de vraag naar den dichter weinig zin. Dat wij hier in de Hellenistische poëzie zoeken moeten, is duidelijk: zowel de onbekende mythe als de poging, de godennaam te verklaren, voeren ons in deze richting. Er is niets, dat wijst op de Egyptisch-Griekse poëzie; de oorsprong van dit gedicht hebben wij met grote waarschijnlijkheid in Alexandrië te zoeken. Wanneer ons deze gedaanteverwisseling tot de gedachte brengt, dat wij misschien met een werk als de Ἑτεροιούμενα van Nikander van Kolophon te doen hebben, is daarmede niets dan een vermoeden geuit.

Amsterdam, 20 December 1938 — ELIZABETH VISSER

KOPTISCHE PERIODE

DE KOPTISCHE MANICHEESCHE HANDSCHRIFTEN

De belangrijkste aanwinst der Koptische litteratuur in de laatste jaren, tevens een der meest sensationeele vondsten op het gebied der godsdienstgeschiedenis, vormen de zeven papyrusboeken in Subachmimisch dialect, wier bizondere waarde door den onlangs overleden Carl Schmidt [1]) ontdekt werd en waarvan de publicatie in vollen gang is. Het was een heele Manicheesche bibliotheek, die, in een houten kist geborgen, den loop der eeuwen afwachtte in een kelder van een vervallen huis bij Medinet-Madi in de Fajoem. Aan dien koffer was het te danken, dat de handschriften niet reeds lang geleden geheel waren vergaan, want de ruimte, waar zij zich bevonden, genoot niet van de gewone Egyptische droogte, maar was periodiek aan vocht blootgesteld. Dit had tot gevolg, dat de handelaars, die, zooals gewoonlijk, den door fellah's gevonden schat onder elkaar wilden verdeelen, de boeken uit elkaar moesten scheuren, zóó vast kleefden de bladen aaneen.

In 1930 bood men C. Schmidt een der volumina te koop aan; met de grootste moeite kon hij op de marge het woord *nkephalaion* ontcijferen. Toevallig had hij juist de drukproeven van Holl's Epiphanius-uitgave gelezen en herinnerde hij zich, dat Epiphanius over de *Kephalaia* spreekt als een werk van Mani. Toch waagde hij het toen nog niet, op deze aanwijzing alleen het zeer slecht geconserveerde papyrusboek te koopen. Later echter vernam hij, dat de bekende Londensche verzamelaar Chester Beatty soortgelijke papyri had verworven. Zonder aarzelen besloot Schmidt de overblijvende volumina aan te koopen; deze kwamen later aan de *Staatliche Museen* te Berlijn. Het bleek, dat Londen en Berlijn den buit juist hadden gedeeld: ieder bezit 3½ boek [2]). Zij werden echter alle opgezonden naar Berlijn en ter behandeling toevertrouwd aan de onovertroffen kunde van Dr Hugo Ibscher,

[1]) Gestorven 17 April van dit jaar; geboren 26 Augustus 1868. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door zijn studies en uitgaven van Koptische Gnostische werken en van de *Acta Pauli*; vgl. de necrologie door J. Vergote in CdE XIII, 1938.

Over de ontdekking der Manicheesche handschriften vgl. C. Schmidt—H. J. Polotsky, *Ein Mani-Fund in Ägypten, Originalschriften des Mani und seiner Schüler*, SBPA, 1933, 4—90; C. Schmidt, *Neue Originalquellen des Manichäismus aus Ägypten*, Zeitschr. für Kirchengeschichte 52, 1933, 1—28.

[2]) Vgl. ook C. R. C. Allberry, *Manichaean Studies*, The Journal of Theological Studies, 39, 1938, 337—349; aan dit artikel zijn ook in het vervolg verschillende bizonderheden ontleend.

den papyrusconservator van het Egyptisch Museum. Deze verhaalt zelf [3]), niet zonder humor, over den betreurenswaardigen toestand, waarin de papyri zich bevonden en het ongelooflijke geduldwerk, dat hij er aan heeft moeten besteden (en nog besteedt), vóór men aan een ontcijfering van den tekst kon denken. Elk blad moet apart worden bewerkt en onder glas gezet. Bij nader onderzoek kon worden vastgesteld, dat men te Berlijn bezat één volumen *Kephalaia*, één met *Brieven*, een historisch geschrift, waarvan de aard nog niet nader is bepaald, en een half volumen *Homilieën*; de heer Chester Beatty is eigenaar van de andere helft der *Homilieën*, een volumen *Psalmen*, een voortzetting van de Berlijnsche *Kephalaia* en een nog onbekend werk. Het was begrijpelijk, dat de publicatie van het Duitsche deel werd toevertrouwd aan Professor Schmidt, die op dit gebied zijn sporen had verdiend. Hij koos zich als medewerker H. J. Polotsky en, toen deze eminente geleerde Duitschland had verlaten, Alexander Böhlig. Nadat aanvankelijk Polotsky ook het eerste deel van het Engelsch bezit had gepubliceerd, is nu de uitgave toevertrouwd aan den Cambridge-man C. R. C. Allberry. De uitgave verschijnt geheel bij de firma Kohlhammer te Stuttgart. Tot nu toe zijn gepubliceerd het Londensche deel der *Homilieën* door Polotsky [4]), het Berlijnsche deel der *Kephalaia* (de eerste helft door Schmidt-Polotsky, de tweede door Schmidt-Böhlig) [5]) en de tweede helft van het *Psalmenboek* (het eerste stuk is nog niet door Ibscher gereconstrueerd) [6]).

Dit wat betreft de meer technische zijde der zaak. De beteekenis van deze publicatie voor de geschiedenis van het Manicheïsme en onze kennis van stichter en systeem, zal, wanneer ze eenmaal voltooid is, moeilijk overschat kunnen worden. Bij den tegenwoordigen stand der uitgave kan men nog slechts eenige voorloopige resultaten boeken en vooruitzichten aangeven.

De groote waarde van de Koptische handschriften is hierin gelegen, dat ze ons de oudste oorspronkelijke documenten bieden van het Manicheïsme, werken van Mani zelf en zijn leerlingen. We bezaten reeds een katalogus van de werken van den Meester: het *Levend Evangelie*, de *Schat des Levens*, de *Pragmateia*, het *Boek der Geheimen*, het *Boek der Reuzen* en de *Brieven*, alle zes in het Syrisch geschreven; bovendien schreef hij in het Perzisch een soort apologie, aan Sapor I aangeboden, de *Sjapoerakan*. Onze inlichtingen zijn door de Koptische manuscripten bevestigd; zoowel de *Kephalaia* als de *Psalmen* bevatten een lijst van de Syrische geschriften, in de boven aangegeven volgorde. De *Sjapoerakan* wordt daar niet vermeld [7]) en schijnt ook overigens in het Westen niet bekend geweest te zijn.

Tot voor betrekkelijk korten tijd echter waren we voor onze kennis van het Manicheïsme en zijn stichter uitsluitend aangewezen op indirecte bronnen, de geschriften namelijk van zijn bestrijders. Augustinus, die zelf jaren lang behoorde tot de klasse der *auditores*, neemt onder hen een voorname plaats in. Verder komen vooral in aanmerking Ephrem, Epiphanius, Alexander van Lycopolis, Titus van Bostra, Serapion van Thmuis, Cyrillus van Jerusalem en latere Arabische schrijvers. Hoe belangrijk ook de gegevens zijn, die zij ons verschaffen, en hoe onwaarschijnlijk het ook is, dat we ooit de hoofdlijnen van het beeld, door Augustinus van zijn vroegere geloofsgenooten ontworpen, zouden moeten wijzigen, de oogst aan oorspronkelijke Manicheesche teksten was vrijwel nihil.

Omstreeks het begin der 20ste eeuw echter kwam hierin de eerste groote verandering. De vervolgingen, waaraan de Manicheeërs reeds spoedig in Perzië bloot stonden, hadden hen verder naar het Oosten gedreven en tot diep in Azië drong de leer door. Archæologische expedities in Centraal Azië en Chineesch Turkestan ontdekten een aanzienlijke hoeveelheid

[3]) In zijn persoonlijke bijdragen tot de onder vermelde tekstuitgaven.

[4]) *Manichäische Handschriften der Sammlung A. Chester Beatty. Band I. Manichäische Homilien*, 1934.

[5]) *Manichäische Handschriften der Staatlichen Museen Berlin.* Band I. *Kephalaia*, 1935—1937.

[6]) *Manichaean Manuscripts in the Chester Beatty Collection*, vol. II. *A Manichaean Psalm-book*, Part II, ed. by C. R. C. Allberry, 1938.

[7]) Vgl. evenwel C. Schmidt—H. J. Polotsky, *Ein Mani-Fund*....., 39, noot 2: er schijnt in de *Kephalaia* een zinspeling op de *Sjapoerakan* voor te komen.

fragmenten van heilige boeken, die in de Aziatische Manicheesche gemeenten waren gebruikt. Deze Iraansche en Chineesche teksten brachten het Manicheïsme weer in het brandpunt der belangstelling en tal van nieuwe studies werden gepubliceerd [8]). Toch waren ook de Aziatische documenten, die bovendien nog slechts ten deele uitgegeven en bestudeerd zijn, te fragmentarisch en anderzijds ook te homogeen van karakter om ons een volledig inzicht in het oorspronkelijke Manicheïsme bij te brengen. Ondanks talrijke waardevolle details, die ze boden, bleef men voor de kennis van het systeem, van de hoofdlijnen der leer, altijd aangewezen op de eerder genoemde secundaire bronnen. Het schijnt echter, dat onze Koptische documenten hierin definitief verandering zullen brengen, zooals blijken moge uit het volgende zeer summiere overzicht van hetgeen reeds is gepubliceerd.

Wel moeten we ook hier beginnen met te constateeren, dat de oogst aan oorspronkelijke werken van Mani niet zoo groot is als men aanvankelijk meende. Van de tot nu toe uitgegeven deelen der Koptische collectie is geen enkel werk van Mani zelf. De nog niet gepubliceerde *Brieven* zijn zoo goed als zeker van zijn hand. Het is mogelijk, dat de overige papyrusboeken geschriften van Mani of althans gedeelten daarvan bevatten.

Het reeds in 1934 gepubliceerde deel der *Homilieën* bestaat uit vier *λόγοι*, waarschijnlijk omtrent 300 samengesteld door leerlingen van Mani; zij schijnen bedoeld als onderrichtingen voor de neophieten. Het zijn: de *Rede over het Gebed* of de *Klacht van Salmaios* (een leerling van Mani), die den lof verkondigt van den verheerlijkten Meester; de eschatologische *Rede van den Grooten Oorlog* of de *Rede van Koustaios* (een andere discipel); het *Deel van de Geschiedenis der Kruisiging*, een verhaal van Mani's gevangenschap en dood onder Bahram I en de eerste vervolgingen der Manicheeërs; de vierde homilie beschrijft Mani's intrede in het Lichtrijk.

Ook van de *Kephalaia* werd nog slechts de helft gepubliceerd. Het is niet het werk van Mani zelf, welks titel voorkomt in de boven vermelde katalogen van zijn geschriften. Men heeft nog niet kunnen uitmaken, welke verhouding er tusschen beide werken bestaat. De Koptische *Kephalaia* zijn van geheel anderen aard dan de *Homilieën*. In de plaats van verheerlijking en heiligverklaring treedt de koele uiteenzetting van het Manicheesche dogma. Het werk is verdeeld in genummerde hoofdstukken, als een rechtgeaard dogmatisch handboek; Mani, de Meester antwoordt op de vragen van zijn leerlingen. Hij geeft een volledige, gedetailleerde uiteenzetting van het systeem, het heelal wordt ontleed in het licht van het Manicheesche dualisme.

Geheel anders weer zijn de ‘*Psalmen*’, dit jaar gepubliceerd door Allberry; hierover doet de uitgever in het geciteerde artikel van *The Journal of Theological Studies* eenige mededeelingen. Zij hebben met het *Psalterium davidicum* nauwelijks iets meer gemeen dan den naam. Men kan met veel meer recht spreken van een Manicheesch hymnenboek, een imitatie van de liturgische gezangen der Arameesche christenheid van Perzië in de derde eeuw [9]). Dit verklaart den antiphonalen vorm van vele der Manicheesche psalmen; het liturgisch beurtgezang immers is ontstaan in Oostelijk Mesopotamië, zooals ons voor de vierde eeuw bekend is uit de geschriften van Ephrem en Diodorus van Tarsus. Aan christelijke vormen herinneren ook de doxologieën aan Mani en andere Manicheesche heiligen, waarmee de Psalmen dikwijls sluiten. Opmerkelijk is, dat deze verheerlijkte Manicheeërs niet zelden Egyptische of Koptische namen dragen. Allberry meent, dat daardoor worden aangeduid aanhangers van Mani, die bij de eerste verbreiding van hun leer in Egypte als martelaars zouden zijn gedood. Daar ons echter van een dergelijke vervolging niets bekend is, houdt P. Peeters het voor minstens even waarschijnlijk, dat deze Manicheesche helden zich bizonder verdienstelijk hebben gemaakt voor hun godsdienst, zonder evenwel den dood daarvoor te ondergaan en dus te vergelijken zouden zijn met de christelijke *confessores*, vermeld naast de *martyres*.

De *Psalmen* vervallen in verschillende groepen, die ook een zeer onderscheiden karakter

[8]) Zie voor een kort overzicht der desbetreffende publicaties The Journal of Theological Studies, t.a.p., 338—340. Vgl. ook H. J. Polotsky, *Manichäische Studien*, in Le Muséon 46, 1933, 247—271.

[9]) Vgl. P. Peeters in *Analecta Bollandiana* 56, 1938, 397—401.

dragen. Allberry noemt de *ψαλμοὶ διάφοροι* voor diverse gelegenheden, de *ψαλμοὶ κυρίου Ἡρακλείδου*, een van Mani's twaalf leerlingen, psalmen gericht tot Jezus, de *ψαλμοὶ βηματικοί* enz. Deze laatste vormen een interessante groep van dertig liederen, bestemd voor het *Bèma*-feest, het voornaamste feest der Manicheeërs. Dit feest en zijn liturgie was ons reeds eerder bekend, maar de *Psalmen* geven ons talrijke nieuwe bijzonderheden. Het *bèma* was een rechterstoel met vijf treden, met zuiver linnen bedekt; op den troonzetel werden de heilige boeken gelegd en een afbeelding van Mani geplaatst, ter vereering door de geloovigen. Het hoofdthema van het feest was de herinnering aan Mani's proces en terechtstelling, echter niet louter retrospectief, maar vooral als voorafbeelding van het toekomstig oordeel; het was het feest van de vergiffenis der zonden, van de algemeene goddelijke en menschelijke kwijtschelding. Niet minder belangwekkend is het vast te stellen, hoezeer het starre docetisme der Manicheeërs ook in de nieuw ontdekte bronnen tot uiting komt. Jesus is volgens hun *Psalmen* geheel en uitsluitend goddelijk, zijn lijden was schijn, zijn lichaam een ‘masker’. Zij spotten met de christenen, die beweren, dat Jesus werkelijk uit de Maagd Maria is geboren. Typeerend is bijvoorbeeld deze passage:

> *Amen, Ik werd gegrepen; nogmaals amen, Ik werd niet gegrepen. Amen, Ik werd geoordeeld; nogmaals amen, Ik werd niet geoordeeld. Amen, Ik werd doorboord; nogmaals amen, Ik werd niet doorboord. Amen, Ik leed; nogmaals amen, Ik leed niet.*

Verscheidene Bijbelsche citaten en allusies komen in de *Psalmen* voor, evenals in de overige gepubliceerde teksten. De hymnendichters kennen ook de apocriefe Acten der Apostelen, terwijl ze de canonieke Handelingen niet schijnen te benutten. Deze Schriftuurteksten verdienen een nader onderzoek; Baumstark meent, dat aan de aanhalingen uit het Evangelie het Diatessaron ten grondslag ligt [10]).

Zooals gewoonlijk, tast men omtrent den oorsprong der Koptische handschriften zelf in het duister. Het Subachmimisch dialect wijst eerder naar het gebied van Assioet-Lycopolis dan naar de Fajoem [11]). Ook de dateering is zeer moeilijk, daar de Koptische palæographie vooralsnog niet de betrekkelijk zekere resultaten kan bereiken van de Grieksche papyrologie. Allberry geeft als uiterste termen voor een dateering der Koptische Manicheesche handschriften 280—500. Dat zij ten slotte een Syrisch origineel veronderstellen, is aan geen twijfel onderhevig. De vraag is echter, of de Koptische teksten onmiddellijk uit het Syrisch zijn vertaald. Polotsky [12]) en vooral Baumstark [13]) en H.H. Schaeder [14]) houden dit voor zeer waarschijnlijk. Allberry merkt op, dat een onmiddellijke vertaling uit het Syrisch in het Koptisch zonder een Griekschen tusschenvorm, een uniek geval zou zijn in de Koptische litteratuur. Maar het is altijd gevaarlijk, in dergelijke kwesties met apriorismen te werken. Ook Schmidt meent, dat de Koptische documenten uit het Grieksch zijn vertaald [15]). De kansen op een onmiddellijke vertaling uit het Syrisch zouden zeker stijgen, wanneer Peeters' hypothese, dat de Manicheesche propaganda in Egypte zou zijn binnengedrongen vanuit het Zuidoosten langs de oude handelswegen en de Roode Zee, werd bewaarheid [16]).

Uit deze korte mededeeling moge blijken èn de groote waarde van het nieuwe materiaal èn de noodzakelijkheid dit materiaal aan nader en diepgaand onderzoek te onderwerpen. Laten we, met dank voor het reeds in prachtige internationale geleerdensamenwerking gebodene, den wensch uitspreken, dat de publicatie der overige teksten regelmatig en ongestoord voortgang vinde, opdat de deskundigen spoedig de volledige documenten kunnen overzien en bestudeeren.

Haaren N.B., December 1938 — W. GROSSOUW

[10]) A. Baumstark, *Ein Evangelium-Zitat der manichäischen Kephalaia*, Oriens Christianus 34, 1937, 169—191.

[11]) Vgl. C. Schmidt, *Ein Mani-Fund...*, 8 vlg.

[12]) Vgl. JEA 19, 1933, 196 vlgg.

[13]) Oriens Christianus, t.a.p.

[14]) Gnomon 9, 1933, 340 vlgg.

[15]) C. Schmidt, *Ein Mani-Fund...*, 12.

[16]) In *Analecta Bollandiana* 51, 1933, 396—401.

VOORAZIATISCHE PHILOLOGIE

DE LITERATUUR VAN HET OUDE TESTAMENT

A EXEGESE

I Tekstkritiek, II Algemene Overzichten, III Pentateuch en historische boeken, IV Profeten, V Wijsheidboeken

I Tekstkritiek. Bij wijze van inleiding willen we de aandacht vestigen op enige publicaties op het gebied van de tekstkritiek, die, hoewel dit jaar niet bijzonder talrijk, toch niet van belang zijn ontbloot. C. Peters, *Aussermasoretische Überlieferung in den Zitaten des Scholastikers Odo?* Muséon 51, 1938, 137, komt op tegen de mening door J. Fischer verdedigd in Biblica 15, 1934, 55, dat in de geschriften van dien scholasticus vóórmasoretische lezingen zouden worden gevonden. Hij meent, dat die afwijkingen eenvoudig terug te voeren zijn op vrijheden in de weergave van de tekst. — M. Rehm, *Tekstkritische Untersuchungen zu den Parallelstellen der Samuel-Königsbücher und der Chronik,* Alttest. Abh. XIIIB 3H., Münster, 1937, onderzoekt vooral op grond van de Griekse tekst de verhouding tussen die boeken vooral om reden van het merkwaardige feit, dat Gr. in Chron. zeer dikwijls afwijkt van Mas. en de vertaling van de paralleltekst schijnt te volgen. Hij komt tot de conclusie, dat de Chron. van een anderen vertaler zijn dan Sam.-Kon., maar de vertaler van Chr. zijn tekst heeft aangepast aan de vertaling van Sam.-Kon. zonder echter zijn zelfstandigheid op te geven. M. en G. van Chron. moeten op een andere recensie teruggaan. Omdat M. van Chron. vóór de G. van Sam.-Kon. tot stand is gekomen, is het mogelijk, dat de vertaler in de tekst, die hij voor zich had, nog oude lezingen aantrof, die in Sam.-Kon. later verloren zijn gegaan. — De Leidse dissertatie van P. A. H. de Boer, *Research into the text of I Sam. I—XVI,* sterdam, 1938, is een kort, maar zeer logisch opgezet en methodisch doorgevoerd onderzoek naar de waarde van de tekst van I Sam. I—XVI in vergelijking met Targ. Pešitto en Sept. De conclusie is, dat de Mas. tekst de basis moet vormen voor de exegese, en de oude vertalingen van zeer geringe waarde zijn voor het bepalen van de tekts. — Het boek van F. Kenyon, *The text of the Greek Bible,* London, 1937, gaat hoofdzakelijk over de tekst van het N.T. maar geeft in de eerste twee hoofdstukken een kort overzicht over de Griekse tekst van het O.T. zonder verder op de problemen in te gaan. — Dr. A. Allgeier, *Die Chester-Beatty Papyri zum Pentateuch,* Studiën z. Gesch. u. Kult. des Altertums XXIB.2H., Paderborn, 1938, en Dr A. Allgeier, *Die Bedeutung des Chester-Beatty für die Septuagintforschung* FuF 15, 1939, 20 meent te kunnen concluderen, dat De Lagarde met zijn volgelingen het onderzoek naar de Sept. tekst op een dood spoor hebben gereden door overal hexaplarische of Luciaanse invloeden te vermoeden, waar in werkelijk oud overgeleverd materiaal schuilt. Dit blijkt vooral uit de Papyri Chester-Beatty, waarvan 961 en 962 van Genesis op een type teruggaan van omstreeks 200 van onze jaartelling en dus vóór-hexaplarisch en vóór-Luciaans zijn, terwijl zij geen lezingen vertonen, die noemenswaard afwijken van A of B en zeker geen tendentieuze lezing in onze tekst laten constateren. Maar ook die Papyri leveren niet de Ariadnedraad door het labyrint van de Septuagint-geschiedenis. — W. F. Albright *A Biblical fragment from the Maccabaean Age: The Nash Papyrus* JBL. 56, 1937, 145 meent, op zuiver palæografische gronden steunend, dat de Pap. Nash niet in de 2de of 3de eeuw na Chr. moeten worden gesteld, maar op het eind van de derde, uiterlijk begin van de tweede eeuw vóór Chr. Tekstkritisch verbindt hij er de opmerking aan, dat hij een bijzondere overeenkomst toont met de Pap. Roberts en een positie inneemt tussen M. en G. in en dichter bij GB dan bij GA staat. De Pap. Nash geeft dus een steun aan hen, die menen, dat G representant van een Hebreeuwse tekst is.

II Algemene overzichten. Ook dit jaar hebben verschillende auteurs getracht een overzicht te geven van de stand der kritiek om zo de problemen, die de belangstelling

genieten, beter te kunnen belichten. Noemen we vooreerst het artikel van W. A. Irwin, *The study of the Old Testament. An introspective interval* AJSL 55, 1937, 166. Hij wijst op de vooruitgang van de verschillende hulpwetenschappen, die nodig zijn om de kritiek te kunnen beoefenen, van de archæologie, de geschiedenis van het Oude Oosten, de anthropologie, de godsdienstgeschiedenis, de tekstkritiek, enz., waarvan er echter, zoals hij opmerkt, verschillende nog in de kinderschoenen staan, zo bijvoorbeeld de tekstkritiek. De reactie tegen Wellhausen is tegenwoordig niet meer uitsluitend dogmatisch, maar wil ook kritisch zijn, hoewel ze tot nu toe, naar zijn mening, nog weinig werkelijke resultaten heeft opgeleverd. Bij de bespreking van de exegese wijst hij op de verschillende theorieën, onder andere die van Volz en Mowinckel, die ons hebben vooruitgebracht, een opvatting waarmee misschien niet iedereen het eens is. Wanneer hij tenslotte de vraag stelt naar de betekenis van het O.T. voor onze tijd, wijst hij op het destructief karakter van de kritiek. We hebben de vraag met een ontijdige en onrijpe oplossing onder het publiek geworpen en verwonderen ons er dan nog over, dat het ten slotte denkt, dat het O.T. niet meer is dan een samenraapsel van legenden en fabels zonder betekenis voor de moderne wereld. Wat we nodig hebben is een weinig gevoel voor humor, die bij een dwaasheid lachen kan, ook wanneer het onze eigen dwaasheid geldt. Men zou er aan toe willen voegen, en een weinig voorzichtigheid om in de toekomst dergelijke situaties te vermijden. Na een eeuw bijbelkritiek, zo gaat hij verder, is het nodig het bijbelonderricht te doen herleven. Een goede raad, maar wat simplistisch, die bovendien onrecht doet aan de kritiek. Immers de eerlijke kritiek zoekt juist de waarheid te achterhalen en zo een synthese op te bouwen.

Van breder allure zijn de artikelen van O. Eissfeldt, *Die literarische Arbeit am Alten Testament in den letzten 12 Jahre,* Theol. Rundschau 10, 1938, 255 en vooral van J. Coppens *L'Histoire critique de l'Ancien Testament,* Nouv. Rev. Theol. 65, 1938, 513, 614 en 769 (ook afzonderlijk verschenen).

Het artikel van Eiszfeldt is een referaat, dat onder de titel *Modern Criticism in Record and Revelation, Oxford* moest verschijnen. Hij somt vijf bladzijden literatuur op en na een kort overzicht over het hele terrein van het O.T. constateert hij, dat het beeld van de kritiek van de laatste twaalf jaren zeer verdeeld is. Van de ene kant zien we een verder doorvoeren van de bronnenkritiek, van de andere kant een zekere onverschilligheid omtrent de kritiek en meer onderzoek van het stilistisch zakelijk element. Hij herinnert ten slotte aan het woord van Gressmann, dat na het litteraire tijdvak van de Oud-Testamentische wetenschap het Vooraziatische is gevolgd. Hij meent, dat het woord van Gressmann maar voor een deel waarheid bevat, daar zonder contrôle van de litteraire kritiek de ʿaltorientalischeʾ verklaring van het O.T. in dilettantisme, agnosticisme of scepticisme moet verlopen. Beide opvattingen moeten elkaar aanvullen. Bijzonder instructief is het overzicht van de geschiedenis van de kritiek van J. Coppens. In het eerste artikel beproeft hij de werken der O.T. critici van de opkomst der kritiek af tot op de huidige dag toe in onderling verband te zien om zo de grote lijnen, waarlangs de kritiek zich heen en weer heeft bewogen, uit te doen komen. In het tweede artikel schetst hij de reacties op het Wellhausianisme, om in het derde de balans op te maken van de kritiek vooral omtrent de Pentateuch-kwestie, de geschiedenis en de Psalmen. Dit derde deel zal bijzonder de katholieken interesseeren. De Leuvense professor heeft een open oog voor gezonde kritiek. — Minder breed is het artikel van G. A. Barton, *The present state of O.T. Studies,* in *Haverford Symposium on Archæology and the Bible,* waarin hij ook de inleidingsproblemen, de problemen der geschiedenis en de exegese van enige belangrijke boeken, vooral van Ezekiël en Psalmen bespreekt. — E. Urbach geeft in *Neue Wege der Bibelwissenschaft,* Mon. Gesch. Wiss. Judent. 82, 1938, 1 naar aanleiding van een bespreking van het boek van J. Kaufmann *Tōledoth ha-emoenah ha-jisrelith,* de geschiedenis van het Israëlietisch geloof van het begin tot de tweede tempel (vgl. JEOL, deel I, 335), een uitgebreide kritiek op het systeem van Wellhausen. Neemt echter voor de Pentateuch, zoals wij die nu bezitten, bronnen aan en trekt daaruit enige conclusies voor de verhouding van Pentateuch en Profeten.

III Pentateuch en historische boeken. Na deze meer algemene overzichten komen we tot de literatuur over de Pentateuch. S. Mowinckel blijft met zijn artikel *The two sources of the Predeuteronomic primeval History (JE) in Gen. 1—11*, Avhandl. Norske Videnskap Akademi, Oslo, Histor Filos. Kl. 1937 no. 2, geheel in de lijn van het Wellhausianisme. Het punt van uitgang van zijn bronnenscheiding is het feit, dat de Kainitische genealogie van Gen. 4, 17—24 (A) in werkelijkheid identiek is met Sethitische genealogie in 4: 25—5, 1 (B). Voor beide zoekt hij nu een aaneengesloten verhaal aan te tonen. De Abron, de *sa'deh*-recensie van het paradijsverhaal, is maar fragmentarisch tot ons gekomen. Ze had geen zondvloedverhaal en een ander verhaal van Kaïn als ons nu is overgeleverd. Een spoor daarvan vinden we nog in Gen. 4 : 17c. De horizon van den schrijver is die van een halfnomade en bedouien van Zuid-Palestina of Noord-Arabië. Tot de bron behoort de *adamah*-recensie van het paradijsverhaal, het tegenwoordige Kaïnsverhaal en de vloedgeschiedenis. De schrijver van B heeft een wijdere horizon. De eerste mens is volgens hem een landbouwer, en dat is voor hem het normale leven. B zou een verder stadium van intellectuele ontwikkeling tonen dan A. Terwijl A slechts zeven oudvaders kent, heeft B er tien, zoals in de Babylonische traditie. B zou nog ander Babylonisch materiaal bezitten, en vooral omdat hij afhankelijk is van A, jonger zijn dan deze en eerst in de Assyrische tijd naar Israël zijn gekomen. Ten slotte meent hij A met J en B met E te kunnen identificeren. Het geheel is bijzonder scherpzinnig, maar moet met te veel supposities werken om overtuigend te kunnen zijn. — Een dergelijk onderzoek, maar minder groot van opzet vindt men bij E. Lund, *Ein Knotenpunkt in der Urgeschichte. Die Quellenfrage Genesis 9, 18—19*, ZAW. NF. 15, 1938, 34. Gen. 9: 18 e.v. zou niet van J maar van P zijn, vooral om taalkundige en rhythmische redenen, terwijl 9: 20 e.v. van J zouden zijn, zowel om de taal als om de overeenkomst met 4 : 20—22 en met de volkentafel van J. De conclusie is, dat er dus geen tegenspraak is binnen P. — Hier vermelden we het best de Leidsche dissertatie van J. Schoneveld, *De Oorsprong van het Bijbelsche Zondvloedverhaal, Groningen*, 1938. Na eerst vastgesteld te hebben, dat de traditie, die Israël uit Ur-Kašdim doet komen voor betrouwbaar moet worden gehouden, geeft hij een vertaling van het Bijbelsche zondvloedverhaal en die van het Gilgamešepos. Hij houdt vast aan de eenheid van het zondvloedverhaal, dat slechts aangevuld is met fragmenten uit een neventraditie. Bij vergelijking met het Babylonische verhaal meent hij te kunnen aantonen, dat er geen onmiddellijke relatie tussen beide bestaat, noch zakelijk noch litterair noch godsdienstig. Er is alleen een indirect verband, daar beide afkomstig zijn uit hetzelfde traditiecomplex, dat zijn centrum had in het oude cultuurgebied tussen de Eufraat en de Tigris. De relatie van Israël met dat cultuurgebied gaat terug op het verblijf van Abraham te Ur-Kašdim. Die oude traditie in dat milieu komt ten slotte van de Sumeriërs, die de grote vloed reeds kenden als een historische gebeurtenis. Of het verhaal nu ook werkelijk terug gaat op een historische gebeurtenis, op het feit van de zondvloed, acht hij historisch niet te bewijzen. Hij verwerpt de hypothese van een oertraditie, waaraan de Sumeriërs zowel als het Bijbels verhaal hun gegevens zouden hebben ontleend. Die oertraditie is voor hem, een hypothetische grootheid, waarmee niets valt te beginnen. Misschien zouden de voorstanders van een oertraditie zich kunnen beroepen op de zondvloedverhalen bij andere volken, die niet tot die cultuurkring behoren. Dr Schoneveld ziet die mogelijkheid niet onder de ogen.

M. Mowinckel, *Zur Geschichte der Dekaloge*, ZAW. NF. 14, 1937, 218 begint met er op te wijzen, dat Cornill (*Wellhausenfestschrift* BZAW. 27) in Lev. 19: 2b—18 een soort decaloog vermoedde, omdat het stuk tweemaal vijf geboden bevat. Volgens N. Messel zou de redactor van de Heiligheidswet van Lev. 19 hier twee oorspronkelijk zelfstandige stukken hebben samengesmolten. M. stemt daar gedeeltelijk mee in, maar meent, dat het stuk oorspronkelijk twee decalogen bevatte, die '*vielleicht*' geen van tweeën ongeschonden zijn overgeleverd: A van 3—12 (in de pluraalvorm) en B. van 13—18. Beide decalogen te zamen genomen, zoals RH ze begrepen wil hebben, vertonen een grote gelijkenis met de Bondswetten van de Horeb van de hand van E, die weer een uitgebreide recensie zijn van de Bondsdecaloog van J in Exod. 34. Deze H decalogen zijn dus een omvorming van de

J decaloog zowel door vervanging van de rituele geboden door sociaal-ethische als door toevoeging van deze laatsten. Beide decalogen zijn, hoewel oud traditiegoed bevattend, toch jonger dan Deuteronomium. Men erkent er de tendenz van de grote hervormingsprofeten in (?) [1]. — Dr J. Schmidt, *Das Wortspiel im Alten Testament*, Bibl. Zeitschr. 24, 1938, 1 wijst op het gewicht, dat de Semieten aan de woordbetekenis hechten, wat de reden is dat een woordspeling bij hen geen spel maar ernst is. Hij onderscheidt drie soorten nl. verklarende, heenwijzende en versierende. Hij erkent dat het woordspel en de verschillende manieren, waarop een woord verklaard wordt, een hulpmiddel kunnen zijn bij de tekst- en de litteraire kritiek. Hij neemt echter niet aan, dat men daardoor drie of vier stadiën van bewerking in Genesis zou kunn enonderscheiden (tegen Böhl, *Wortspiele im A.T.* JPOS 6, 1926, 196).

B. Luther schreef *Kahal und 'edah als Hilfsmittel der Quellenscheidung im Priesterkodex und in der Chronik*, ZAW. NF. 15, 1938, 44. Hij meent te kunnen constateren, dat de woorden *ḳahal* en *'edah* in J en E en de oudste geschiedboeken nog geen nauwkeurig omschreven begrippen zijn. In de deuteronomistische literatuur komt zeer dikwijls *ḳahal* voor, maar ontbreekt *'edah* volkomen. *Ḳahal* heeft hier de kultische betekenis gekregen van tempelgemeente. Ook in het werk van de Chronisten komt uitsluitend *ḳahal* voor. *'Edah*, dat de wijdere zin heeft van politieke gemeente, wordt, hoewel niet uitsluitend, toch overwegend door P gebruikt. Hij concludeert daaruit, dat de Chronist dus niet de opzet heeft gehad de wetten van P door te voeren, maar eerder in oppositie is met P. P zou jonger zijn en het priesterschap op de voorgrond plaatsen tegenover de koningen, terwijl in Chron. de priesters en levieten terugtreden voor de koningen. De cultus is bij hem nog zaak van den koning. In de verdeling van P in P1 en P2 sluit hij zich bij Von Rad aan. Tot geheel andere conclusies komt L. Rost, *Die Vorstufen von Kirche und Synagoge im Alten Testament*, Beitr. z. Wiss. v. Alt. u. N.T. 4 F. 24 H., 1938. *Kahal* betekent volgens hem '*Aufgebot*' en wordt in het O.T. profaan gebruikt, sinds Mika en Deuteron, in verbinding met het Tetragrammaton. *Eda* is een door P. nieuw gevormd woord ter vervanging van '*am*. Om het verband met de Chron. en met de cultus vermelden we hier het best het artikel van R. Meyer, *Levitische Emanzipationsbestrebungen in nach-exilischer Zeit*, OLZ 41, 1938, 721 en dat van denzelfden auteur onder het woord Λευίτης in Kittel, *Theol. Wörterb.* waarin hij vooral de uiteenzetting van Von Rad volgt over de onder Josias onterfde landpriesters en hun streven in de chronistische tijd naar verbetering en gelijkstelling met de priesters.

Dornseiff zet onvermoeid zijn artikelenreeks *Antikes zum Alten Testament. Die Abfassungszeit des Pentateuchs und die Deuteronomiumsfrage*, ZAW. NF. 15, 1938, 64 voort. Hij neemt naast de D(euteronomist) een T(etracheutist) aan, die moet geschreven hebben tussen 880 en 847. Zijn bewijzen zijn nogal fantastisch, hoewel niet geheel nieuw. Aäron met zijn kalverendienst zou eigenlijk een beeld van Jeroboam en zijn stierkultus zijn. Onder de naam van Aärons zoon Abioe schuilt eigenlijk Abia, die als jongen sterft I Kon. 14, en soortgelijke bewijzen meer. Hij is te weinig kritisch met zijn materiaal — W. Rudolph heeft in *Der „Elohist" von Exodus bis Josua* BZAW 68, 1938, zijn stelling, dat er geen E bron bestaat, verder trachten uit te bouwen. 'Trug der Titel jenes Genesis Buches: „Der Elohist als Erzähler- ein Irrweg der Pentateuchkritik?" noch ein Fragezeichen, so darf dieses jetzt mit gutem Gewissen gestrichen werden.' Of zijn thesis nu als bewezen mag gelden betwijfelen we, maar het is een serieus werk, waar iedere kritikus rekening mee zal moeten houden. Hij ontkomt ook hier niet geheel aan geforceerde harmoniëring en willekeurige tekstcorrectie. Wanneer men hier echter minder door het onbehaaglijke gevoel bekropen wordt van een geforceerde bewijsvoering, dan bij het onderzoek van Genesis, dan is de oorzaak ongetwijfeld, dat hij hier meer genuanceerd is. Wellicht had hij hier meer de vrije hand. Want het is opmerkelijk, dat hij tegen Volz in, die P voor een *Bearbeiter* hield, P als een zelfstandigen verteller ziet, deels parallel met J, deels eigen stof behandelend, die echter op enige gapingen na, een gesloten geheel biedt. Verschillende stukken, die tot nu toe algemeen aan E werden toegeschreven, verhuizen naar de Pbron, die hij, tegen Von

1) Dr T. C. Vriezen, *Litterair-historische vragen aangaande de Decaloog.* NThS 22, 1939.

Rad, zeker in de geschiedstukken voor een eenheid houdt. Zijn grotere soepelheid en nuancering blijken echter vooral daaruit, dat hij J niet voor een onafhankelijke verteller houdt, maar voor iemand, die tegelijk verzamelaar is. Vandaar talrijke oneffenheden, die de indruk maken van invoegingen of van verplaatste stukken, maar die toch tot de Jbron behoren. J heeft dit alles niet mechanisch naast elkaar geplaatst maar met één geest weten te bezielen. Behalve de bronnen P, J en D neemt hij nog een Rp aan, die een vereffening tussen P en J heeft aangebracht en nog een reeks van losse toevoegingen uit oude gegevens, die men wilde bewaren, of die dienen om de tekst toe te lichten of uit te breiden, die echter onderling onafhankelijk en dus geen eigenlijke bron vormen. Zo ontkomt hij aan de Ebron. Vgl. ook de afwijzende bespreking van P. Humbert Theol. Literaturz. 63, 1938, 415.

Een geheel nieuwe oplossing voor de moeilijkheden in de Pentateuch heeft A. Vaccari beproeft en o.a. voorgedragen op het XXste Oriëntalistencongres te Brussel. Hij meent, dat het verschijnsel van een litterair dualisme met analoge phenomenen als in de Pentateuch eigenlijk ook voorkomt in verschillende andere boeken van de H. Schrift, zoals in de Psalmen, Proverbia, Jeremias en Chronieken, wanneer men deze laatste vergelijkt met Samuel en Koningen. Men moet daar dus een zelfde oplossing voor zoeken. Wij moeten ons voorstellen, dat er oorspronkelijk maar één werk was van één auteur, minstens voor de geschiedverhalen, dat was de primitieve Pentateuch. Toen dat boek eenmaal verbreid was, heeft het in de loop der eeuwen veranderingen en toevoegingen ondergaan, zodat er in twee verschillende milieu's ten slotte twee onderling afwijkende vormen bestonden, die, weer samengesmolten, onze tegenwoordige Pentateuch vormen. Vgl. ook Verbum Domini 17, 1937, 371. — Deze theorie is nogal hevig aangevallen door P. Lagrange in een posthuum artikel, *L'Authenticité mosaïque de la Génèse* RB 47, 1937, 162. Hij meent, dat heel die theorie een constructie is, opgebouwd op hypothesen, die elk voor zich onwaarschijnlijk zijn. Zo bijv. het aannemen van twee parallelverhalen, terwijl alle critici er meer aannemen, het veronderstellen van enorme vrijheden van de overschrijvers, zodat de man, die de verhalen verenigde, ze aanzag voor zelfstandige bronnen, enz. In hetzelfde artikel zet Lagrange zijn eigen mening uiteen omtrent de mosaïsche authenticiteit van Genesis, een uiteenzetting, die niet altijd gemakkelijk te volgen is. Hij erkent het bestaan van de bronnen E, J en P. De hoofdinhoud wordt gevormd door E en J. Er is geen reden om de historiciteit van het verhaal in Exod. 3 : 13—15, de openbaring van de Godsnaam Jahweh in twijfel te trekken. Daarin hebben we een houvast voor de datering van J. J kan logisch eerst na Exodus 3 zijn ontstaan en E heeft alleen reden van bestaan vóór de openbaring van de naam Jahweh. E kan men dus beschouwen als een van de documenten, waar Moses zich van heeft kunnen bedienen, wanneer hij dat geschrift ten minste niet persoonlijk heeft te boek gesteld of te boek heeft laten stellen, waar Lagr. niets tegen vindt. Eveneens is er geen ernstige moeilijkheid tegen het auteurschap van Moses van J, behalve wanneer hij reeds E zou geschreven hebben. Men kan echter ook hier Moses voor den auteur in ruimere zin houden nl. als de man, die het initiatief heeft genomen, den schrijver met zijn geest heeft bezield en het boek ten slotte heeft goedgekeurd. Ten slotte is het boek Genesis of JE, hoewel samengesteld uit bestaande elementen, geen compilatie, maar een eenheid, blijkens de eenheid van opzet, dus van één auteur. Ook van het boek in zijn geheel is Moses de auteur, de man, die de bronnen tot een eenheid heeft samengesmolten. Men moet dus 'auteur' de verschillende malen in verschillende zinnen nemen, om niet in onwaarschijnlijke supposities te vervallen.

In hetzelfde artikel verwerpt Lagrange ook de bronnen E en J voor de boeken buiten de Pentateuch. Uit de bronnen, die men daar vindt, spreekt hoogstens een zelfde geest. Nog veel resoluter is M. Noth in zijn uitvoerige commentaar. M. Noth, *Das Buch Josua*, Handb. z. Alt. Test., Tübingen, 1938. Hij erkent D als een deuteronomistische bewerking van het boek, niet zozeer als een bron. Zo is ook P geen zelfstandig verhaal, maar een aanvulling van het bestaande. Voor het overige heeft het boek, litterair gesproken, niets met de Pentateuch te maken. Hij onderscheidt 1—12 : 24 waarin een reeks plaatselijk gebonden aetiologische sagen gegeven worden van de hand van een verzamelaar uit de tijd van omstreeks 900 en 13 : 1—21 : 42, waarin hij weer twee bronnen onderscheidt, een Abron, een systeem van stamgrenzen volgens de feitelijke en theoretische verdeling, daterend van vóór de staatsvorming en een Bbron, een lijst van plaatsen in het rijk van Juda volgens de indeling in twaalf gouwen, daterend uit de tijd van Josias. Een lijst van plaatsnamen met hun identificatie verhoogt de waarde van het boek. Over het geheel is Noth uiterst sceptisch omtrent de historische waarde van het boek, ongetwijfeld te sceptisch. — Het zo even uitgekomen werk van P. Fernandez, *Commentarius in Librum Josue* Cursus Scripturae Sacrae S. 2 vol. 5 is van geheel andere aard. Het boek vormt volgens hem een straffe eenheid zonder litterair verband met de Peutateuch. Het is vóór de tijd van David ontstaan en van één auteur, die door ooggetuigen geschreven bronnen tot zijn beschikking had. Dat is voor hem een afdoende reden de geschiedkundige waarde tot in alle détails rigoureus door te voeren en hij acht het blijkbaar onnodig een onderzoek in te stellen naar de letterkundige aard van de verhalen. — In de serie van de Korte Verklaring verscheen van Dr C. Goslinga *Richteren 13—21 en Ruth*. De inleidende vragen op Richteren zijn in deel I besproken, dat reeds dateert van 1933. De geest van de collectie is voldoende bekend. Verder verscheen in deze serie Dr A. Noordtzij, *Kronieken II* met een zeer uitvoerige inleiding tot dit boek. Het vormt oorspronkelijk een eenheid met Ezra en Nehemia en zou tussen 300 en 250 zijn ontstaan. Hij meent, dat het doel van Groot-Kronieken is, de mislukking te laten zien van iedere poging tot vestiging der theocratie in Israël.

IV PROFETEN. *Jesaja.* Op de eerste plaats dient melding gemaakt te worden van de verhandeling van H. Birkeland, *Zum hebräischen Traditionswesen*, Avhandlinger utgitt av det Norske Videnskap-Akademi. Hist. Fil. Kl. 1938 N° 1. Hij wil de tegenwoordige toestand van de profetengeschriften verklaren uit de mondelinge traditie, waardoor de inhoud en de vorm werden overgeleverd, al kan in een enkel geval een of ander stuk schriftelijk zijn vastgelegd. De schriftelijke bron werd naar de verder ontwikkelende mondelinge bron gecorrigeerd en bleef aan de mondelinge bron gebonden. Hij past die uitleg speciaal toe op Jesaja. — J. Lindblom tracht in *Die Jesaja-Apokalypse* Jes. 24—27, Lunds Universitets Arsskrift NF. Avd. 1 Bd. 34 N° 3, aan te tonen, dat het stuk in werkelijkheid geen apocalyps is, hoewel het er algemeen voor gehouden wordt. Het is een collectie van echt profetisch materiaal, bestaande uit dertien stukken, die onderling onafhankelijk zijn, maar alle van een zelfden auteur. Het kernstuk is de zang op de verwoesting van een grote en tyrannieke stad nl. de verwoesting van Babylon door de Perzen in 485, waaromheen hymnen van lofprijzing zijn gegroepeerd over de redding van Jerusalem en over de wraak van Jahweh. — E. Sellin, *Die Lösung des Deuterojesajanischen Gottesknechträtsel*, ZAW. NF 14, 1937, 177 begint met zich te verontschuldigen, dat hij reeds viermaal van mening veranderd is. Beurtelings hield hij het ervoor, dat Serubbabel, Jojachin, Moses of Deuterojesaja de Jahwehknecht was, maar hij heeft toch altijd de individualistische uitleg verdedigd. In dit artikel blijft hij bij zijn laatste meening, dat Deuterojesaja de Godsknecht is. In de drie stukken 42 : 1—4, 49 : 1—6 en 50 : 4—9 spreekt God niet door zijn profetisch orgaan tot het volk, maar tot den profeet of de profeet tot God of zich zelf, en zij wijken daarin dus af van andere dergelijke spreuken. 52 : 13—53 : 12 zou een gedicht van Tritojesaja op de marteldood van Deuterojesaja zijn. Op de gedetailleerde exegese van die stukken die hij geeft, kunnen we hier niet ingaan. Na nog enige plaatsen besproken te hebben, die volgens hem op den profetischen Knecht slaan, en na de moeilijkheden van Mowinckel tegen die uitleg behandeld te hebben, geeft hij als tijd van ontstaan het jaar 539/8 op, toen Cyrus op marsch was naar Babylon. De tegenstanders van Deuterojesaja zijn de Babylonische overheden. — J. W. Behr, *The writings of Deutero-Isaiah and the Neo-Babylonian Royal Inscriptions. A Comparison of the Language and Style.* Publication of the University of Pretoria, Series III, Arts N° 3 Pretoria, 1937, geeft als hoofdinhoud een vergelijking van de taal en stijl van de Babylonische koningsinschriften met Deutero-Isaias. Een reeks van inderdaad treffende overeenkomsten in zegswijzen en formulering van de Cyrus-cylinder en de koningsinschriften van Nebuchadnezar en Nabonidus zijn volgens hem niet te verklaren uit een gemeenschappelijke culturele achtergrond, maar wijzen op een directe persoonlijke kennis

van die inscripties, die den schrijver toegankelijk moeten geweest zijn in het paleis-museum van Nebuchadnezar (*a-na ta-ab-ra-a-te, het heerlijke paleis; a-na da-ga-lum ki-iš-ša-at niši*, voor alle volken te zien). — M.A. van den Oudenrijn, *Priesters en Profeten bij Isaïas*, Studia cath. 14, 1938, 299 leverde een kleine commentaar op Is. 28 : 7—13.

Jeremia. Dr J. Ridderbos schreef het derde deel van *Het Godswoord der Profeten. Van Nahum tot Jeremias*, Kampen, 1938. Jeremias wordt daarin, zoals te verwachten was, verreweg het uitvoerigst behandeld. Na een historisch overzicht geeft hij de ideeën weer van den profeet over God en Zijn openbaring, over zonde, gericht en bekering en Israëls heilrijke toekomst. Zonder nieuwe problemen op te werpen geeft ook dit deel een mooi samenvattend overzicht evenals de andere delen van dit werk van denzelfden schrijver. — C. Torrey schreef in JBL 56, 1937, 193, *The Background of Jeremiah 1—10* naar aanleiding van de derde vrijwel ongewijzigde uitgave van P. Condamin, *Le Livre de Jeremie*, Paris, 1937, wat hij voor een van de gezondste boeken van conservatief standpunt houdt. Hij betoogt in zijn artikel, dat de achtergrond van die hoofdstukken niet het begin van de regering van koning Jehoiakin is, zoals Condamin en vele anderen houden, maar de tijd kort voor de hervorming van koning Josias, de situatie dus zoals we die beschreven vinden in 2 Kon. 21—24. De *thora* van Jahweh, waarvan in 8 : 8 sprake is, houdt hij voor de heidense *thora*, van kracht in die dagen in de tempel van Jahweh. Er is dus geen sprake van oppositie tegen de gevonden Wet. Het geheel is geschreven door één hand als een inleiding op het boek. Het is zuiver religieuze literatuur in de derde eeuw voor Chr. samengesteld met een paraenetisch doel. Het verband met de zevende eeuw in een '*imaginary connection*'. — Een meer populaire commentaar is het boek van W. Lauck, *Das Buch Jeremias übers. u. erklärt*, Freiburg 1937.

Ezekiël. In *Quantulacumque, Studies presented to Kirsopp Lake*, dat niet bereikbaar was in de Nederlandse bibliotheken, schreef G. Dahl, *Crisis in Ezekiël research*, waarin hij de voornaamste hedendaagse meningen over het boek Ezekiël bespreekt en er zelf toe neigt om het voor een laat pseudepigraaf te houden.

Kleine Profeten. In het *Handb. z. Alten Testament* verscheen het tweede deel van de Kleine Profeten: Th. H. Robinson und F. Horst, *Die zwölf kleinen Propheten*, Tübingen, 1938. Het getuigt in het algemeen van een bezonnen oordeel. Op de afzonderlijke kwesties kunnen we hier moeilijk ingaan. — Tegelijkertijd zag ook het tweede deel van de kleine Profeten van de *Bonnerbibel* het licht van H. Junkers, *Die zwölf kleinen Propheten*, II. Hälfte, Bonn, 1938. Dit laatste hoewel minder technisch van opzet dan het eerste, overeen komstig het plan van de collectie, is toch een zelfstandig en uitstekend werk. — A. Jepsen erkent in het artikel *Kleine Beiträge zum Zwölfprophetenbuch*, ZAW. NF. 15, 1938, dat het boek Joël in zijn geheel genomen van één auteur moet stammen, die tijdens de ballingschap tot de rest van de gemeente van Sion heeft gesproken. Er is geen reden waarom het niet van *Joël ben Petoeël* zou zijn. Hij staat niet alleen met die mening, maar zijn argument is, voor zover ik weet, nieuw. In 1, 11 is sprake van *ikkarim* en *koremim*, die ook genoemd worden in 2 Kon. 25 : 12 en Jerem. 52 : 16. Daarmee zouden pachters aangeduid worden, die na de dood van Nebukadnezar eigenaars zijn geworden. De profeet Mika zou tussen 701 en 691 zijn opgetreden niet tegen Samaria, maar tegen Jerusalem en Juda. — In de Westminstercollectie verscheen van H. Bévenot, *The Old Testament. Nahum and Habakuk*, wiens werk echter, door de dood onderbroken, voltooid werd door C. Lattey.

V. WIJSHEIDBOEKEN. *Psalmen.* Volgens P. Volz, *Psalm 49*, ZAW. NF. 14, 1937, 241, is deze psalm een leerdicht en behandelt niet zozeer de gelijkheid van goeden en kwaden, die door de dood intreedt, als wel het door de dood intredende verschil. De psalm kent dus een dubbel lot na de dood. De rijken blijven in de *sjeol*, de armen worden losgekocht door God en zullen leven. Dit laatste volgt meer uit de tegenstelling met het lot der rijken, dan dat het wordt gezegd. Vs. 16, dat door veel critici wordt geschrapt, wil hij juist behouden als de hoofdidee uitdrukkend. Hij citeert nog Clem. Alex., *Strom.* I, X, 47, 3, die de in vs. 11 ontbrekende regel over het lot der vromen aanhaalt. Het idee heeft overigens nog niet de

klaarheid van het N. T. maar het is toch een begin van het geloof in de onsterfelijkheid (beter; vergelding na de dood) en van het geloof aan hemel en hel. — Dr A. de Bondt schreef in het Geref. Theol. Tijdschr. 39, 1938, 153 en 201 over *De ontstaanstijd van Ps. 44.* Uitgaande van het overigens onbewezen feit, dat de canon omstreeks 300 moet afgesloten zijn, zoekt hij de psalm te plaatsen na de dood van koning Josias bij Megiddo in 608. De argumenten voor deze mening zijn al niet sterker, dan voor de vier andere meningen, die hij bespreekt. — Een zeer interessante, hoewel wat erg wijdlopige verhandeling schreef H. L. Jansen, *Die spätjüdische Psalmendichtung: ihre Entstehungskreis und ihr Sitz im Leben*, Skrifter Norske Videnskap Akademi Oslo 1938. Onder de laatjoodse psalmen verstaat hij, die tussen 200 voor Chr. en 100 na Chr. zijn ontstaan, zoals de psalmen van Salomon, het gebed van Manasse, de hymne in de boeken Sirach, Sapientia van Salomon, in Baruk, Daniël, Makkabeeën, Judit, Tobias en Ester. Die psalmen hebben volgens hem geen '*kultisch*' doel, maar zijn in de kring der wijzen, in tempelschool of synagoge ontstaan, die het psalmendichten als een vrome oefening beschouwden en er een stichtelijke of lerende bedoeling mee hadden. Zijn argument is de vergevorderde stijlontbinding door opname van wijsheidselementen. Voorbeelden van die stijl vindt hij overigens reeds in sommige kanonieke psalmen als ps. 1, ps. 37, enz. (Vgl. P. A. Munch, *Die jüdische Weisheitspsalmen und ihre Platz im Leben*, Acta Orient. 15, 1936, JEOL, deel I, 323).

Job. Nic. Rhodokanakis, *Das Buch Hiob*. WZKM, 45, 1938, 169 meent, dat in het boek Job een sterke breuk te constateren valt tussen de verzen 1 en 2 van hfd. 17. De hfd. 3—17: 1 vormen een eenheid en zijn van één auteur met nieuwe ideeën en een bijzonder rhythme. Terwijl 17 : 2—31 maar een losse samenhang heeft en de taal niet meer die vaart heeft. — A. Alt, *Zur Vorgeschichte des Buches Hiob*, ZAW. NF, 14, 1937, 265, ziet verschil van hand in 42 : 10 en 42 : 12 en meent daarin een aanwijzing te vinden, dat het boek een ontwikkelingsstadium heeft doorgemaakt.

Hooglied. H. H. Rowley heeft herhaaldelijk over het Hooglied geschreven, *The Riddle of the Song of Songs*, The Baptist Quarterly 8, 1937, 411 (in JThSt.) en het uitvoerigst in JRAS 1938, 251. Hij zet uiteen, hoe van de verschillende verklaringen van het Hooglied er geen de algemene instemming heeft kunnen verwerven. Hij gaat bijzonder de mening van Meek na, die het Hooglied als een Tammoez-liturgie wil zien, om ook die mening te verwerpen. R. zelf wil het eenvoudig nemen als een verheerlijking van de natuurlijke liefde tussen twee minnenden in termen wel is waar, die voor ons wat stout zijn. Alle beweringen, die daar boven uitgaan, zijn onzeker. De Kerk heeft steeds de vereniging van man en vrouw in het huwelijk als iets heiligs beschouwd. Er is dus niets tegen, dat een boek, dat de geestelijke en lichamelijke emoties, waarop het huwelijk is gebaseerd, tot uitdrukking brengt, een plaats in de canon heeft gekregen. Maar het is ook zeker, gaat hij verder, dat de opname in de canon daar niet op berust, maar op het toeschrijven aan Salomon en de allegorische interpretatie. Dit laatste is inderdaad het meest waarschijnlijk.

Wijsheid van Salomon. J. Fichtner heeft in *Die Stellung der Sapientia Salomonis in der Literatur und Geistesgeschichte ihrer Zeit*, ZNW 36, 1937, 113 een bredere verantwoording gegeven van de inleidingsvragen dan hij in zijn commentaar kon behandelen. De commentaar verscheen *in Handb. z. Alt. Test.*: J. Fichtner, *Weisheit Salomos*, Tübingen, 1938. Sapientia is oorspronkelijk in het Grieks geschreven. Het vormt ondanks het verschil in materiaal en stijl in de verschillende stukken toch een eenheid. Het is bedoeld voor één lezerskring, die Fichtner echter nog al ruim neemt, de getrouwen van de gemeente, de lauwen en afgevallen Joden en de heidenen. Voor de plaats van vervaardiging kan men het best Alexandrië nemen en voor de tijd de eerste eeuw vóór Chr. — E. Kalt publiceerde tegelijk met Isaïas *Das Buch der Weisheit*. Herders Bibelkommentar, Freiburg, 1937.

Spreuken. Met het bijzondere boek van H. Duesberg, *Les scribes inspirés, Introduction aux Livres sapientiaux de la Bible*, Le Livre des Proverbes, Brugge 1938 besluiten we dit overzicht. Hij zegt terecht in zijn inleiding, dat de boeken der Wijsheid meer dan andere moraaltractaten de belichting van de geschiedenis nodig hebben. Over Proverbia merkt hij speciaal op, dat men vaak het boek opent om er een eeuwige Wijsheid, die in de hoogste

hemel zou huizen, te vinden, met het resultaat, dat men het boek ontgoocheld sluit. Om die historische achtergrond ten volle te belichten, handelt hij zeer uitvoerig over de wijsheid in het oude Egypte, het object van die Egyptische wijsheid, voor wie die wijsheid bestemd was, de literatuur van de Egyptische schrijvers en de leer daarin vervat. Eenmaal vastgesteld, dat die wijsheid behoort tot de kring van koninklijke functionarissen, voor wie de koning het exemplar is van alle wijsheid, zoekt hij hetzelfde na te wijzen in Israël. De inhoud van die boeken is dus een soort spiegel voor de koninklijke beambten. Het probleem van de verhouding van de Israëlietische wijsheidliteratuur tot de buitenlandse lost hij op door aan te nemen, dat Israël het litteraire genre in zijn geheel heeft overgenomen met zijn wetten en regels, maar zelfstandig heeft doordacht en aangepast aan de nieuwe behoeften. Het wijsheidideaal en het profetisch ideaal zijn gelijktijdig, en het eerste is het laatste niet opgevolgd. In de inleiding op Proverbia ontleedt hij de verschillende begrippen van wijsheid, die in het boek voorkomen en meent, dat het boek geschreven is voor de studenten, die zich voorbereiden voor een ambtelijke loopbaan. Het is geen abstracte wijsheid, die hier geboden wordt, maar het is wijsheid voor de koninklijke beambten. Het lezen van het boek wordt niet weinig veraangenaamd door de losse, pittoreske, niet zelden geestige stijl, waarin het geschreven is.

Nijmegen, 28 Januari 1939 P. Jos. Cools D. P.

B GODSDIENST VAN ISRAËL

I Godsdienstvergelijkende literatuur, II Godsdiensthistorische studiën, III Theologische benadering

De benadering van Israëls godsdienst kan op verschillende wijze geschieden. Daar is de algemeene methode, die de gegevens van het O. T. stelt midden in die der Oud-Oostersche wereld, waarin het O. T. is ontstaan: de godsdienstvergelijkende methode; zij tracht de onderscheiden verschijnselen van Israëls religie te leeren kennen, door ze in breeder verband te stellen met parallele verschijnselen in andere oude Semietische godsdiensten.

Daarnaast wil de godsdiensthistorische methode het godsdienstig leven van Israël op zich zelf leeren verstaan, in zijn historische ontwikkeling uit de eigen Israëlietische religieuze literatuur.

Tenslotte is er de theologische benadering van O. T., die naar gelang ze uitgaat van een Christelijke of Joodsche theologie, het O. T. tracht te verstaan in zijn beteekenis voor het eigen godsdienstig leven. Het is niet altijd gemakkelijk de literatuur onder één dezer drie categoriën onder te brengen, aangezien het meerendeel der auteurs over O. T.-ische vragen min of meer het recht der drie methoden erkent en daarom vaak zoowel de eene als de andere methode volgt.

Wanneer wij de verschenen literatuur onderverdeelen in drie hoofdstukken, genoemd naar de bovenaangeduide methoden, moeten wij vooraf constateeren, dat wij een schema toepassen, hetwelk niet geheel recht doet aan verschillende boeken. Zoo draagt bijv. Hempel's *Ethos,* dat wij hierna bespreken, tot op zekere hoogte een Christelijk-theologisch karakter, nog sterker Volz' *Prophetengestalten,* die wij beide onder de godsdiensthistorische literatuur moeten rangschikken. Het schema is er alleen als poging tot ordening van het veelsoortige materiaal.

I Godsdienstvergelijkende literatuur. Zuiver phenomenologisch gaat te werk L. Dürr: *Die Wertung des göttlichen Wortes im A. T. und A. O.,* MVAeG 42 1, 1938. Hij onderzoekt achtereenvolgens de functie van het goddelijke spreken, het goddelijke gesproken woord en het zelfstandige godswoord, resp. in de Babylonische, Israëlietische (O. T.-ische) en Egyptische religies en toont aan, hoe het woord in het geheele oude Oosten eenerzijds een vernielende, anderzijds een scheppende en reinigende macht is. In Egypte en Babel heeft de koning beschikking over het godswoord, in Israël de propheten en wijzen en vooral de messiaansche koning. Dit godswoord eischt voor den ʿdragerʾ ervan eerbied. Een tendenz tot hypostaseering ligt in het godswoord, iets wat Dürr hoofdzakelijk in aansluiting aan H. W. Obbink's dissertatie: *De magische beteekenis van den naam,* verklaart uit de concreetheid, het substantieel-zijn van het woord in het oude Oosten. Het is een natuurlijk gevolg van de methode van onderzoek, dat deze studie voornamelijk de beteekenis van het godswoord naar zijn *formeele* zijde naar voren brengt; toch heeft hier en daar dit onderzoek ook voor het verstaan van bepaalde formuleeringen in de religies zelf zijn waarde; we denken bv. voor het O. T. aan de indrukwekkende wijze, waarop de schrijver de formule: ʿGod sprakʾ weet te belichten.

Deze godsdienstvergelijkende methode heeft groote bezwaren, wanneer men verder gaat dan formeele vergelijking der religieuze uitingen en tracht de uitingen van verschillende religies in genetisch verband te brengen; hiermee wordt het descriptieve karakter der vergelijkende methode verlaten en een godsdienst-philosophische weg gevolgd, die niet nalaat tegenspraak uit te lokken bij lezers, die de godsdienstige verhoudingen anders hebben leeren zien. Dit is het geval bij S. H. Hooke: *The origins of early semitic ritual,* Schweich Lectures 1935, uitg. 1938 die evenals in zijn *Myth and Ritual,* 1933, verschillende O. T.-ische ritueele voorstellingen in te direct verband brengt met de Kanaäneesche; hier achter ziet hij het Phoenicische materiaal en het Mesopotamische ritueel, waarvan de hoofdmotieven verband houden met het ceremonieel van het Nieuwe Jaar in Babel; de voornaamste elementen daarvan zouden zijn een symbolisch sterven en opstaan van de godheid, een heilig huwelijk en een lotsbeslissing. Een breed werk, dat we op het laatst pas konden inzien, gaf A. Guillaume: *Prophecy and Divination,* Bampton Lectures, 1938, die parallellen van het Israëlietische prophetisme zoekt in Babel, Egypte en de Arabische wereld, zonder daarvoor wezenlijke verwante verschijnselen te kunnen aanwijzen.

Een kort opstel van L. Dürr in OLZ 41, 1938, 410, is te merkwaardig om niet even te vermelden, hij geeft hier een zeer plausible verklaring voor de èn uit de Oud- èn de Jong-Semietische wereld zoo bekende algemeene gewoonte van het uittrekken van de schoen op een heilige plaats; dit hangt samen met het feit, dat een schoen onrein is, omdat hij van leder is gemaakt, dat immers van een dood dier komt. In een rijk artikel, waar wij straks op terug komen, geeft H. S. Nyberg, *Studien zum Religionskampf im A. T.,* ARW 35, 1938, 329, een breedvoerige adstructie van een reeds vroeger door hem verdedigde these, aangaande het voorkomen van een god *ʿal* in het O. T. (Hos. 11 : 7) en de heele verdere Oostersche wereld. Hij identificeert deze met *El Eljon, Šalem* en *Ṣedeq.* Een scherpe bestrijding van O. Eissfeldt's meermalen vermelde opvatting van *Molk* als offerbegrip (JEOL, deel I, 95) geeft N. Schlögl: *Das Wort Molek in Inschriften und Bibel* WZKM 45, 1938, 203. Zakelijker geschiedt dit door A. Jirku in ARW 35, 1938, 178: *Gab es im A. T. ein Gott Molek?* De vermelding van de vertaling door Carl Clemen van *Lukians Schrift über die Syrische Göttin,* AO 37, 3/4, 1938 mag niet achter wege blijven; Clemen laat op de vertaling volgen een bespreking van de Phoenicische heiligdommen en voornamelijk van den tempel in Hiërapolis. Wij kunnen niet nalaten, hoewel het boek eenigszins buiten het verband staat te noemen het werk van den Gouverneur van Berseba, ʿAref el-ʿAref in de vertaling van L. Haefeli: *Die Beduinen van Beerseba,* waarin het rechtsleven, de zeden en godsdienstige voorstellingen der Zuidpalestijnsche Arabieren wordt geschilderd. Dit boek is een welkome aanvulling van vroegere verschenen literatuur niet het minst van het werk van Dalman: *Arbeit und Sitte.* Een groote rijkdom van materiaal, vooral voor de kennis van het nomadische gewoonterecht, ligt hier opgestapeld. Het is ongemeen interessant uit zulk een zakelijk en zaakkundig materiaal het leven van de nomaden te leeren kennen, doordat het ons bladzijde na bladzijde doet verkeeren in de sfeer van levensverhoudingen, in zooveel opzichten verwant met die van Oud-Israël. In ZDPV 62, 1939, 52 geeft G. Dalman aanteekeningen *Aus dem Rechtsleben und religiösen Leben der Beduinen.*

II Godsdiensthistorische studiën. Er zijn in deze verslagperiode niet minder dan drie werken verschenen, die, als een algemeene godsdienstgeschiedenis van Israël kunnen worden

beschouwd. Van het werk van E. Dhorme: *L'évolution religieuse d'Israël* verscheen het eerste deel met een ondertitel: *La religion des Hébreux nomades,* 1937. In dit vlot geschreven boek is de voortreffelijke kenner der Oud-Semietische literatuur aan het woord. Dit werk belooft, als samenvatting van de huidige stand van het wetenschappelijk onderzoek, en als resultaat van een arbeid van meer dan dertig jaar studie, een mijlpaal te worden op onze weg tot de kennis van de Israëlietische godsdienstgeschiedenis. De beteekenis van dit boek ligt niet in de nieuwe dingen, die het brengt, maar in de rustige bespreking van het volledige materiaal, dat op litterair en philologisch gebied voorhanden is. Het voornaamste uitgangspunt is de opvatting van de nomadische oorsprong van Israëls beschaving en godsdienst, welke sociologisch wordt benaderd. Daar de schrijver nog slechts de *Vorstufen* der religie behandelt, is nog niet veel te zeggen over zijn bespreking der religie zelf. Wij vragen ons af, of de schrijver niet te sterk de tegenstelling nomade-landbouwer heeft benadrukt, en of we niet veel meer dan van de nomadische achtergrond van Israëls geestelijk leven hebben uit te gaan van een semi-nomadenleven als achtergrond van Israëls maatschappelijke structuur in de historische tijd; de schrijver spreekt op blz. 71 van zijn boek zelf over de semi-nomadische stammen van Mesopotamië, waaruit de Israëlieten zijn voortgekomen. Bovendien kan Dhorme's sociologisch-psychologische benadering der religie (bv. blz. 75) het gevaar insluiten, van een voorbijgaan van de diepste oorsprong der religie in openbaring en religieuze ervaring van de persoonlijkheid van den stichter. Het ontbreken van een index aan het eind gevoelt de gebruiker van dit deel als een groote leemte.

Evenals het vorige werk munt het boek van A. Causse: *Du groupe ethnique à la communauté religieuse,* 1937, uit door een vloeiende, klare stijl. Het is de samenvatting van een aantal opstellen, die in de laatste jaren verschenen in de RHPhR. Zooals reeds uitkomt in de opdracht aan Lévy-Bruhl, bevat dit werk een sociologisch onderzoek. De schrijver geeft een schets van de structuur-verandering van Israëls geestelijk leven op grond van de sociale veranderingen in het volksleven. Hierbij wordt de ontwikkeling gevolgd vanaf de oorspronkelijke nomadische periode met haar primitieve denken en solidaire gemeenschapsvorm naar het klassieke tijdvak, waarbij Israël een gevestigd volk is in Palestina, met een overgenomen landbouw- en stads-cultuur, welke in het koningsschap haar exponent vindt; in deze nieuwe phase van het volksbestaan worden veel oude levensvormen losgelaten en ontstaat een ʿvolkscheʾ desorganisatie, die door de prediking der propheten wordt verergerd; hoewel de propheten bedoelen een terugkeer naar het oude levensideaal, brengen zij (door de geweldige eenzijdige nadruk op de vereering van *Jhwh* alleen) mèt de vergeestelijking der religieuze verhouding van God en volk een element van destructie voor het volksleven; immers uit hun prediking wordt een stuk individualisme geboren. In de laatste koningstijd is de ontwikkeling van dit proces ten einde gebracht, en wordt het boek Deuteronomium de drager van een nieuwe rationaliseerende en humanistische religie die een sociologische achtergrond heeft in het boerenleven; tegelijkertijd is Dt. de overgang naar het latere Judaïsme, dat door het exiel en de diaspora heen ontstaat als een godsdienstige gemeente (niet meer volksgemeenschap) en dat zijn geestelijke levensvorm vindt in eschatologie en wet. De groote sociologische beteekenis van de vestiging in Palestina, het koningsschap, de beïnvloeding van het buitenlandsche godsdienstige leven, de prophetische prediking, de ballingschap en de diaspora worden hier in een duidelijk licht gesteld. Slechts vraagt men zich bij dit buitengewoon knappe boek af, of niet aan de oorsprong van Israëls religie te kort is gedaan, waar religieuze en sociale factoren en ontwikkeling in zulk een volstrekt sluitend verband zijn gebracht. Sociologisch schijnt ons de aanvangsperiode van Israëls leven te primitief geteekend te zijn als wortelend in een zuiver nomadisch collectivisme en, religieus gezien, schijnt ons de teekening van een ʿvolkscheʾ *Jhwh* in de aanvang van het godsdienstige leven te weinig rekening te houden met het prophetisch-zedelijk karakter van het oorspronkelijke Mozaïsme. Als het er op aankomt moeten wij deze ontvouwing der ontwikkelingslijnen zien als een te groote vereenvoudiging van de zeer ingewikkelde structuur, die Israëls leven in zijn geschiedenis vertoont, doordat eenerzijds sociologisch Israël als volk te veel als enkelvoudige groep (nomadisch type) is gezien en anderzijds in religieus opzicht de crisis van het

godsdienstig leven van Israël in deze beschouwing te laat inzet (nl. in den tijd van de ʿgrooteʾ propheten); met het oog op dit laatste is het de vraag, of men de propheten mag debet stellen aan de crisis in de sociale grondslagen van het volksleven; waarschijnlijk is hiermee niet alleen hun sociale invloed overschat, maar moeten andere historische en cultureele factoren meer werkzaam worden geacht, zooals bv. Elmslie die in zijn benedengenoemde opstel: *Ethics,* 284, naar voren brengt.

Van geheel anderen aard is de studie van Bruno Balscheit: *Alter und Aufkommen des Monotheismus in der israelitischen Religion,* Beih. ZAW 69, 1938. De stijl is zwaar, de woordkeus moeilijk, de benadering godsdienst-psychologisch ingesteld. De schrijver wil de ontwikkeling van het monotheïsme in Israël beschrijven, waarbij hij onder monotheïsme verstaat de vereering van één God als Wereldgod (blz. 134). Het schijnt ons, dat hier wat al te strak-begripmatig het woord monotheïsme is opgevat; de schrijver erkent zelf aan het slot van zijn boek, dat de wezenlijke kracht van de Israëlietische monotheïstische religie niet ligt in het monotheïsme op zich zelf, maar in de volstrekte levensverbondenheid van God en geloovige (ʿ*Ichzuständlichkeit*ʾ), die in Israëls religie gevonden wordt vanaf den stichter zelf. De factoren, die leiden tot de formuleering van het begripmatig monotheïsme zijn o.i. wezenlijk meer van cultureele en philosophische (doorzetting van de eenheidsbeleving in al het wereldlijke) dan van religieuze aard. In elk geval is het boek van groote waarde, doordat het ons laat zien, hoe in Israël de erkenning van het feit dat het volk volstrekt betrokken is op *Jhwh,* niet een theoretisch monotheïsme in zich sluit, maar langzamerhand mede door inwerking van velerlei factoren dit theoretische monotheïsme doet ontstaan. De probleemstelling: óf Mozes óf de propheten zijn scheppers van het monotheïsme, wordt terecht als onjuist afgewezen. Er is groei in de Israëlietische godsvoorstelling vanaf de stichting der religie tot de Deuteronomische beschouwing van God als eenig Wereldheer. In dit groeiproces is het aanvangsmoment der Israëlietische religie beslissend, omdat hier de ontdekking is gedaan van het volstrektverheven karakter van *Jhwh,* den Heer van natuur en geschiedenis, door wiens zedelijk karakter de wederzijdsche betrokkenheid van God en volk beslissend is vastgesteld; door prophetisme, cultus en theologie wordt deze grondpositie van het Jahwisme, te midden van voortdurende strijd met en aanpassing aan de andere oud-Semietische godsvoorstellingen steeds meer versterkt; dit beteekent een vergeestelijking en rationaliseering der godsidee. Er is een schoone parallelie in opzet van dit boek en dat van Causse, waarbij de laatste meer de sociologische consequenties laat zien van de religieuze ontwikkeling en Balscheit de innerlijke waarde van de ontwikkeling zelf duidelijk aantoont. Terwijl beiden in Dt. een belangrijk punt zien, Causse meer als afsluiting van een belangrijke periode, Balscheit als een hoogtepunt, ziet St. A. Cook; *Le VIe siècle: moment décisif dans l'histoire du judaïsme et dans l'évolution religieuse de l'Orient,* RHPhR, 1938, 321, in de zesde eeuw (de prediking van Dt.-Jesaja van de volstrekte souvereiniteit van Jhwh) het beslissend moment in Israëls religie, waaruit een volledige vernieuwing van Israël is geboren. Terecht legt hij er de nadruk op, dat godsdiensthistorisch deze zesde eeuw van een groote beteekenis is over de geheele wereld vanaf China tot Griekenland; maar hij vergist zich als hij meent, dat aan dit verschijnsel zoo goed als geen aandacht is geschonken; bv. H. Frick gaf in de eerste druk zijner *Vergleichende Religionswissenschaft,* 1928, 29, daarvan reeds een tabellarisch overzicht.

Eenige belangrijke onderwerpen, die gezamelijk een overzicht geven over de stand van vragen aangaande Israëls religie, vinden wij in het door H. Wheeler Robinson uitgegeven verzamelwerk:*Record and Revelation,* 1938. A. Lods geeft daarin een schets van de *Origins,* blz. 187, welke hij beëindigt met de volgende typeering, dat Israëls religie ons verschijnt als ʿeen amalgama van elementen, die voortkomen uit de oude bodem van nomadisch Semietisme, van Mozaïsme, en van de algemeene beschaving van het Oosten, bijzonder in zijn Kanaänietische vorm. Maar in dit mengsel zijn de leidende en ordende beginselen, die, welke de machtige persoonlijkheid van Mozes naar voren had gebrachtʾ. Als een belangrijke bijdrage over het wezen van Israëls religie mag beschouwd worden het opstel van Quell: Κύριος, in ThWzNT, III 1056. Populair en in gematigd critischen geest is de geschiedenis van de

Joodsche godsdienst vanaf zijn aanvang tot heden beschreven door M. Goldstein *Thus religion grows, the story of Judaism*, 1936; als samenvatting van een materie, die men niet vaak in één boek behandeld vindt, heeft deze publicatie op algemeene belangstelling recht. Misschien kan het best in dit verband melding gemaakt worden van een deeltje AO, 38, 1, waarin J. Hempel schrijft over: *Politische Absicht und politische Wirkung im biblischen Schrifttum*, 1938; hierin gaat hij na het verband van religie en volksleven; dit bestaat krachtens drie trekken in Israëls godsdienst: samenhang van religie en recht (vóórtkomend uit de Bondsgod-idee), de historische gebondenheid der religie en het karakter der prophetische prediking, die ingrijpt in de politieke situatie van het oogenblik. Dit mag niet tot de consequentie leiden Israëls geestelijke leiders de propheten, als politici te zien; maar de verhouding moet verklaard worden uit „de innerlijke polariteit van het O. T.-sche godsgeloof zelf", die eenerzijds het verbond van God en volk, anderzijds de volstrekte heiligheid Gods en daarmee de aan het volksleven ontheven gerechtigheid van *Jhwh* kent. Dit zuiver zedelijke karakter van het godsgeloof brengt in de O. T.-ische prediking die opvallende incongruëntie van politiek doel en politiek gevolg te weeg, die het prophetische optreden kenmerkt. Tot onzen spijt konden wij in de Nederlandsche bibliotheken nog niet vinden J. Hempel: *Die Mehrdeutigkeit der Geschichte als Problem der proph. Theologie*, 1936.

Naast deze meer algemeene werken noemen wij enkele studies over bijzondere onderwerpen. Wanneer wij min of meer de orde der bijbelsche boeken volgen, moeten wij eerst noemen de dissertatie aan de Vrije Universiteit van H. Bergema: *De boom des levens in Schrift en historie*, 1938, een prachtig uitgegeven werk met veel belangrijk platenmateriaal en een overstelpende massa gegevens over den boom des levens in de Bijbel, de heele oude wereld van het Nabije Oosten (Sumer, Babel, Assur, Egypte, Perzië, het latere Jodendom en de Islam); hierbij worden de buiten-bijbelsche gegevens als herinneringen of deformatie gezien van een oer-traditie, die in Gen. 2 v. zuiver is overgeleverd. Opvallend is zijn verklaring van het karakter van den boom des levens, die bedoelde den mensch, het leven met God, als uitgangspunt van het eeuwige leven, te schenken. Deze stelling schijnt mèt de door den schrijver gevolgde theorie der oer-traditie meer uit het dogmatische uitgangspunt, dat de schrijver niet onder stoelen of banken steekt, voort te komen, dan uit de tekst-gegevens zelf.

Het reeds genoemde artikel van H. S. Nyberg in ARW 35 geeft een belangwekkende godsdienstig historische toelichting op Gen. 14. Hierin verdedigt hij, dat de godsnamen *El Šaddai, El Eljon, Šalem* en *Ṣedeq* op dezelfde figuur betrekking hebben, nl. op den Kanaänietischen landgod, tevens den god van land- en wijnbouw. In Gen. 14 zou Abram de hoogtegod *El Eljon* van Šalem erkennen en den god *Melek* (Dal Melek = Hinnom-dal), den god van Sodom, afwijzen. Het verhaal zou in Davids tijd thuisbehooren en als officieel stuk gezien moeten worden, waarmee David zijn recht op Jeruzalem wilde toonen, terwijl het verhaal van Abrams tocht naar Syrië de oude rechten van David op dat land moest aantoonen.

De beteekenis van Dt. in het kader van Israëls religie is het onderwerp der Groningsche theologische dissertatie van A. R. Hulst: *Het karakter van den cultus in Dt.*, 1938. Hij ziet achter dit bijbelboek de worsteling der *Jhwh*-getrouwen van verschillende groepen der generatie na 722 om een zuivere Jahwistische cultus in het land Kanaän voor het geheele Israëlietische volk mogelijk te maken. Van hieruit tracht hij de cultus-centralisatie en de sterke verbinding van godsdienst en geschiedenis, zooals die in de cultische formulieren uitkomt, te verklaren. De cultische interesse is geen ‘Selbstzweck’, maar is het gevolg van het streven, om wat van Israël overbleef religieus te redden uit het synkretisme en daardoor nationaal te bewaren. In de beleving der eenheid van het volk rondom het éëne heiligdom van God, die het volk had uitverkoren in de geschiedenis, wordt door de reformatorische groep het eenige heil van het volk gezocht. De schrijver volgt de methode van Von Rad om het boek Dt. uit zichzelf te verklaren. O.i. is hij hierin te ver gegaan en heeft hij te veel voor de hand liggend vergelijkingsmateriaal ongebruikt gelaten; zijn benadering is daardoor te beperkt gebleven; anderzijds wijst het gebruik van bepaalde tegenwoordig gangbare theologische termen erop, dat de schrijver van dit niet zoo gemakkelijk gedisponeerde, maar verdienstelijke werk, sterk dogmatisch is geïnteresseerd.

Het bekende probleem van de verschillende tradities in Samuël over het ontstaan van het koningsschap wil P. A. H. de Boer in zijn inaugureele oratie over *Het Koningsschap in Oud-Israël* belichten vanuit het karakter van Oud--Israëls religie, die hij als boerenreligie typeert; deze moet zich naar haar wezen verzetten tegen de instelling van het koningsschap, dat ontleend wordt aan de Kanaänietische stadsstaatjes.

Het prophetisme vond dit jaar hoofdzakelijk belangstelling van theologische auteurs. Boven wezen we reeds op het boek van Guillaume en in het voorafgaande opstel over exegetische literatuur werd reeds opgenomen het derde deel van J. Ridderbos: *Het Godswoord der Profeten*. Nog meer in populairen trant is het 3de (slot)deeltje van W. H. Gispen: *Uit het leven der profeten*, dat alleen in de behandeling van de eerste helft van het boek Ezechiël eenigszins dieper op de vragen ingaat.

Meer tot de theologische en dan op de grens van de homiletische literatuur behoort het geschrift van V. Herntrich: *Jeremia, der Prophet und sein Volk*, dat als ondertitel draagt: *Eine Einführung in die Botschaft des Jeremia*. Ook het mooie, populair-wetenschappelijke werk van P. Volz: *Prophetengestalten des A.T.*, 1938, draagt een uitgesproken protestantsch-theologisch karakter. Het standpunt van Volz is te zeer bekend, zie Register JEOL deel I *s. v.*, dan dat het noodig is dit te typeeren. Wij kunnen volstaan met een korte omschrijving van den inhoud. Het boek begint met een breede teekening van het karakter van het prophetisme, dat als woordreligie tegenover de priesterlijke cultusreligie wordt gesteld, om daarna over te gaan tot de bespreking van de persoon van Mozes vanuit zijn grootsche schepping, den Decaloog; over de figuren van Samuël, de prophetische geschiedsschrijvers en Elia, bereikt hij de z.g. Schriftprofeten, waarvan de grootste figuren breedvoerig worden behandeld, terwijl hij de rij sluit met Daniël en Johannes den Dooper. — Br. Bendokat beziet in *Die prophetische Botschaft*, 1938, het prophetisme in zijn geheel in tegenstelling tot de volksreligie, waarbij het vooral gaat over de vraag der verkiezing des volks. — In *Record and Revelation*, blz. 216, staat een goed opstel van N. W. Porteous, *Prophecy*, waarin hij zonder zijn theologisch gezichtspunt te verloochenen in *Auseinandersetzung* met de nieuwste literatuur een overzicht geeft van de leidende gezichtspunten bij de propheten. Hij verwerpt de extatische theorie en de overspanning van de tegenstelling profeet en priester. Een beetje al te zeer bagatelliseert Oesterley in zijn benedengenoemde boek de critiek van sommige profeten op de offerdienst. — Het posthume boek van J. Hoschander: *The priests and prophets*, 1938, wil een soort eerherstel geven van de priesterschap, die echter in haar gebondenheid aan den koning onzelfstandig is en daarom de critiek der profeten over zich ziet komen, maar beide priesters en profeten zijn te zien als bewarende elementen voor het Jahwisme. — Een kort opstel over *Priesters en Profeten bij Isaias* vonden wij in *Studia Catholica* door M. A. van den Oudenrijn. — Een speciaal onderwerp behandelt de Greifswalder dissertatie van W. Vollborn: *Innerzeitliche oder endzeitliche Gerichtserwartung*, 1938, die de oordeelsprediking van Amos en Hosea onderzoekt en hoofdzakelijk in aansluiting aan Weiser tot de these komt, dat de verwachting van het gericht Gods eschatologisch moet worden gezien; een conclusie, die hij beslissend acht voor het geheele prophetisme.

Met verwijzing naar de reeds genoemde boeken van S. H. Hooke en J. Hoschander en de voor de Liturgische Kring gehouden voordracht van A. J. Wensinck: *Liturgie in het O.T.* noemen wij met betrekking tot de eeredienst in de eerste plaats: W. O. E. Oesterley: *Sacrifices in Ancient Israël*, 1937. Hij gaat hierin achtereenvolgens na de verschillende theoriën over het offerwezen, de offers onder primitieven en Semieten, om daarna de plaats van het offer in Israël te bepalen; belangrijk is de bespreking der vele technische termen in verband met de offerdienst. De voornaamste these is, dat bij alle wisseling van offerpraktijk in de nomadische en landbouwperioden de offers in hoofdzaak een drieledig doel hebben: als gave, als middel tot gemeenschap met God en als middel tot vernieuwing van het leven, terwijl in de na-exielische periode de verzoeningsoffers de hoofdrol spelen. Het schijnt ons dat de schrijver te weinig oog heeft voor de zelfstandige, vaak antithetische, Mozaïsche elementen van Israëls cultus en te veel de cultische elementen verklaart uit Oud-

Semietische voorstellingen, waarin volgens hem menschenoffer, maanvereering en totemisme beheerschend zijn. Zoekt Hooke daarbij eenzijdig in Babel de oorsprong, Oesterley oriënteert zich sterk naar de Arabische wereld (Robertson Smith) en de primitieven. Maar dit verhindert niet deze monographie als een belangrijke aanwinst te beschouwen. — Het opstel over *Worship* in *Record and Revelation* blz. 250, geschreven door N. H. Snaith, geeft een instructief overzicht over de stand van het probleem in verband met de Jeruzalemsche tempeldienst, vanaf de stichting door Salomo. De schrijver legt hierin o.a. sterk de nadruk op de invloed van vreemde culten in den tempel. Nog sterker doet dit H. G. May: *Some Aspects of solar Worship at Jerusalem,* ZAW 14, 1937, 269, die allerlei trekken van zonnecultus in den loop der geschiedenis verbonden met de Jeruzalemsche tempel, beschouwt als legitieme *Jhwh*-cultus; hij brengt verschillende passages van het O. T. in verband met de intronisatieriten van *Jhwh* tijdens het Nieuwjaarsfeest, o.a. Jes. 6 (!), Ps. 48, 24 en 118 en Ez. 43, dat dan een oorspronkelijk Voorjaarsfeest zou zijn geweest.

Wat de priesterschap betreft, is er een onderzoek van J. Morgenstern in AJSL, 1938, 1, 183 en 360, getiteld: *A Chapter in the History of the High-Priesthood,* waarin hij verdedigt, dat vóór de ballingschap van geen hoogerpriesterschap sprake was, maar slechts van hoofdpriesters bij verschillende heiligdommen. De koning was belast met de functie van hoogepriester. Na de reformatie van Josia kreeg de Jeruzalemsche hoofdpriester zeer groote invloed, terwijl deze na de ballingschap de positie van den vroegeren koning als hoogepriester overnam. Een hoofdstuk uit de geschiedenis der late priesterschap behandelt R. Meyer in OLZ, 41, 1938, 721: *Levitische Emanzipationsbestrebungen in nachexilischer Zeit,* waarin waarschijnlijk wordt gemaakt uit de apocryphe literatuur, dat de Levieten steeds meer priesterlijke functies hebben opgeëischt en Levi ten koste van Aäron verheerlijkt; hun verheffing danken ze aan de Hasmoneërs, die zelf waarschijnlijk Levieten van afkomst waren.

Over de ethiek van Israël zijn twee samenvattende besprekingen. We noemen ditmaal eerst de kleinste n.l. het opstel van W. A. L. Elmsley: *Ethics* in *Record and Revelation,* blz. 275, dat uitmunt door kortheid, overzichtelijkheid en principieele, goed-geformeerde onderscheidingen; er worden drie perioden in Israëls ethiek onderscheiden: van de groote profeten, profetisch, na-exielisch. De profetische periode heeft als kenmerk verdieping door de prediking van het volstrekte, zedelijke monotheïsme van de hoogste tendenz der oud-Israëlietische ethiek, zoodat de ethiek zuiver religieus wordt bepaald. Deze tendenz is er reeds in Oud-Israël, hoewel daar ook Kanaäneesche invloeden werken; beslissend is voor Oud-Israëls ethiek de idee der gerechtigheid, die echter beheerscht wordt door de eisch van naastenliefde; deze heeft twee grondslagen: een natuurlijke basis in de oude nomadische solidariteit; maar vooral een religieuze oorsprong in de Bondsidee, welke de gemeenschap van Israël met den genadigen verlossenden God en dan ook onderling de gemeenschapszin bevestigt; de liefde van God beheerscht Israëls ethiek. — Niet zoo gemakkelijk is het voor den overzichtschrijver een inzicht te geven in het rijke, breede, maar vrij ingewikkeld gedisponeerde en zwaargeschreven boek van J. Hempel: *Das Ethos des A. T.,* 1938. In vele opzichten is er een nauwe verwantschap van ideën met het genoemde opstel van Elmslie; men zou dit bijna als een inleiding tot het boek van Hempel kunnen beschouwen. Ook voor Hempel is de Bondssluiting van *Jhwh* en volk de beheerschende idee der O. T.-ische ethiek; immers in het Verbond is *Jhwh,* de Heer, die zich naar den mensch richt. Daardoor wordt het zedelijke leven naar twee kanten bepaald, nl. (formeel) wordt het gebonden aan Gods wil en (materieel) beheerscht door een sociaal gerichte *caritas.* Terwijl Elmslie met deze uiteenzetting begint, geeft Hempel daarna een meer systematische samenvatting aan het eind; zijn boek zou wellicht duidelijker van opzet zijn geworden, indien hij minder inductief te werk was gegaan. Hempel geeft eerst een breede schets van de *„Mehrschichtigkeit der Sitte",* d.w.z. laat zien, hoe in het Israëlietische werkelijke leven verschillende lagen van zedelijk denken zijn aan te wijzen, die eenerzijds samenhangen met de verschillende cultureele en sociale typen, anderzijds met verschillende uitwerkingen der zedelijke idee in de kringen van priesters, profeten en wijsheidsleeraars. De cultureele en

politieke positie van Israël te midden der oude Semietische wereld bracht met zich mee een voortdurende eisch van aanpassing en verwerping van bepaalde ethische elementen der volkeren, waarmee Israël in aanraking kwam. Dit bracht in Israëls ethiek twee beheerschende elementen: de ʿbeslissingʾ en de ʿafgrenzingʾ. De idee van een persoonlijk God, die in een verbondsverhouding trad tot zijn volk, eischt eenerzijds, dat het volk zich richt naar den wil van God; anderzijds, dat het zich bewust verzet tegen verschillende inzettingen der volkeren. Het is onmogelijk een overzicht te geven over de vele problemen en hun behandeling, die de schrijver betrekt in zijn onderwerp; we noemen enkele: de verhouding collectivisme en individualisme; het karakter der zonde als schuld; de eisch der gerechtigheid als primaire norm, welke in caritatieve zin wordt verstaan; de binding van de ethische regels aan de geschiedenis en daarmee samenhangend de gehoorzaamheid als ethische levensvorm. Over de historische ontwikkeling der ethiek zelf, met name over de oorsprong der centrale voorstellingen, zou men gaarne meer lezen. Wat de schrijver zegt over de strijd tegen de theriomorfe godsvoorstelling en wat daarmee samenhangt, schijnt ons nog even onwaarschijnlijk, als wat hij daarover vroeger publiceerde. We kunnen, ondanks enkele bezwaren en wenschen, de waarde van dit boek niet spoedig te hoog aanslaan, vooral met het oog op de theologische waardeering van het O.T.; hier is een poging in het groot gedaan, om op (godsdiensthistorisch) volkomen verantwoorde wijze, het heel eigen karakter der O. T.-ische ethiek te bepalen. — Het boek van N. Peters: *De soziale Fürsorge im A. T.,* 1936, dat we voor een vorig Jaarbericht nog niet konden inzien, geeft een algemeen overzicht over de velerlei maatregelen, die in het O. T. in sociaal opzicht voorkomen; het is meer geschreven met het oog op de huidige levensvragen, dan als wetenschappelijke studie.

We rangschikken onder het hoofdstuk ethiek enkele verwante studies. Allereerst de dissertatie aan de Vrije Universiteit van A. de Bondt: *Wat leert het O. T. aangaande het leven na dit leven?,* 1938. De kernvraag, die deze studie behandelt, is de voorstelling van de *šeʾôl*; de conclusie, waartoe De Bondt komt, is dat er geen voldoende grond in het O. T. is te vinden, voor de gedachte, dat de *šeʾôl* een Israëlietische onderwereldvoorstelling zou zijn; het woord, dat oorspronkelijk ʿdiepteʾ zal beteekenen, is vooral een aanduiding van de plaats der dooden *in malem partem,* dus een aanduiding van de plaats der goddeloozen. Voor de geloovigen is er de zekerheid van de opstanding, gegrond op het geloof in de almacht van *Jhwh.* De studie, die zoo goed als alle O. T.-ische materiaal grondig bekijkt (we misten een breedere bespreking van 1 Sam. 28), zou voor ons besef overtuigender zijn in haar conclusies, indien de schrijver had kunnen besluiten zijn materiaal litterair-historisch te rangschikken. — In verband hiermee noemen we de studie over de onsterfelijkheid in de latere Joodsche literatuur van H. Bückers: *Die Unsterblichkeitslehre des Weisheitsbuches,* Alt. Abh. XIII 4, 1938. Deze behandelt hierin ook de O. T.-ische voorstellingen van het leven na den dood in een historische ontwikkeling en gaat in tegenstelling met De Bondt uit van een oudere *šeʾôl*-hadesvoorstelling, die reeds in het O. T. tot verdere ontwikkeling komt en overgaat in de voorstelling in Sapientia naar voren komend, waar de *šeʾôl* alleen nog maar is de strafplaats der zondaren. Tegenover het O. T., dat nog geen eigenlijke onsterfelijkheidsidee heeft, heeft Sapientia een vaag idee ervan, maar bereikt nog niet de N. T.-ische idee, dat de staat van het *Jenseits* een wezenlijke levensstaat is. Verder zijn er verschillende reeksen van voorstellingen over het hiernamaals te onderscheiden. De studie verraadt een bezonken oordeel. Wat de opvatting over de oorsprong (in Egyptisch-Joodsche kringen) en de eenheid van het boek betreft, komt de auteur tot dezelfde conclusie als J. Fichtner: *Die Stellung des Sapientia Salomonis in der Literatur und Geistesgeschichte ihrer Zeit,* ZNTW, 1937, 113.

Met de O. T.-ische wijsheidsliteratuur, die hij voortgekomen ziet uit de profane volkswijsheid en levenservaring èn daarnaast uit het religieuze geloof en de openbaring, houdt zich bezig P. van Imschoot: *Sagesse et esprit dans l'A. T.,* RB, 48, 1938, 23. De verbreiding der Joodsche wijsheidsleer door straatprediking (waarvoor hij uitgaat van Spr. 8 : 1 vlg.; 1 : 20 vlg.) die opkomt in de strijd tegen het synkretisme en in navolging van Grieksche wijsheidsleeraars, bespreekt H. Ludin-Jansen in een interessant opstel in RHPhR 18, 1938, 242: *Existait-il à l'époque hellénistique des prédicateurs itinérants juifs?*

Op het gebied van het begripsonderzoek zijn enkele belangrijke studies aan te kondigen. We noemen allereerst het breed-opgezette werk van E. K. Dietrich: *Die Umkehr, (Bekehrung und Busse) in A. T. und Judentum,* dat in 1936 verscheen, maar dit jaar eerst in de bibliotheken te bereiken was. Het is een onderzoek, dat veel meer dan het O. T.-ische materiaal behandelt, maar zich uitstrekt tot de rabbijnsche literatuur. Om het O. T.-ische gebruik van *šûb* te verstaan, moet men uitgaan van de zuiver concrete beteekenis van: omkeeren, dat een zich afkeeren van en zich heenkeeren naar iets anders insluit; dit geldt zoowel voor de profane als voor de religieuze beteekenis, en sluit een dogmatische inhoud (bekeering) uit. Wordt het in de oude literatuur vooral gebruikt in verband met de afgodendienst, in de profetische betrekt het zich voornamelijk op het zich keeren naar God. Het gebruik in de verschillende perioden wordt breedvoerig nagegaan. — In het artikel over exegese worden reeds genoemd de twee studies van L. Rost en B. Luther over *qāhāl* en *ᶜêdâ,* die daarbij tot een verschillend resultaat komen; een bewijs voor de groote moeilijkheden, die juist op dit belangrijke terrein van onderzoek liggen. Over *chesed* schreef W. ten Boom, in OEV, 13, 1938, 14: *Het woord genade in het O. T.* In het ThWzNT zijn weer verschillende belangrijke studies in dit opzicht verzameld; wij noemden reeds enkele en wijzen bovendien op de artikelen: *κτίζω* (*bārā'* en syn.), *λαός* (*ᶜamm*), *ἐκλέγομαι* (*bāḥar*) en *λεῖμμα* (*'še'ār* en syn.).

III. Theologische benadering van het O. T. Over de zuiver theologische literatuur in verband met het O. T. kunnen we heel kort zijn. Wij moeten hierbij afzien van boeken, wier beteekenis ligt op praktisch-theologisch terrein, hoewel achter sommige publicaties werk schuilt, dat het wetenschappelijk onderzoek ten goede kan komen; wij denken aan de bijbeluitleggingen der serie: *Die Botschaft des A. T.,* waaraan de namen van H. Frey en R. Abramowski verbonden zijn.

Sterk in het teeken der belangstelling staan de vragen der exegese van het O. T., in verband met de verhouding O. T. en N. T., Israëlietische en Christelijke godsdienst. Daarover lieten in dit jaar hun licht schijnen G. von Rad: *Fragen der Schriftauslegung im A. T.,* — H. Hellbardt: *Das A. T. und das Evangelium* (sterke typologische verklaring), — H. W. Obbink: *Theologische bezinning op het O. T.,* — W. J. de Wilde: *Het probleem van het O. T.* — W. Vischer: *Die Bedeutung des A. T. für das christliche Leben,* — H. Schreiner: *Das A. T. in der Verkündigung,* 1937 en — F. Baumgärtel: *Zur Frage der theol. Deutung des A. T.,* Z. f. Syst. th. 1938, 136 (tegen W. Vischer). Over de verhouding van Jezus en het O. T. schreven A. Oepke, J. Hempel, ZAW 51, 1938, 1 en van Joodsche zijde L. Baeck: *Das Evangelium als Urkunde der jüdischen Glaubensgeschichte.* Belangrijk over de houding der Oud-Christelijke Kerk tegenover het O. T. en haar exegese is de dissertatie aan de Vrije Universiteit van J. L. Koole: *De overname van het O. T. door de Christelijke Kerk.*

Een theologische verklaring van Gen. 1—3, die practische waarde heeft, gaf H. Engelland: *Am Anfang schuf Gott Himmel und Erde.* Dit kan niet gezegd worden van het wonderlijke boek van G. Kuhn: *Erklärungen zu Genesis Kap. 1—14* (Studia Biblica), n.b. opgedragen aan de theologische faculteit der Universiteit van Zürich, uit dankbaarheid voor het doctoraat *honoris causa.* — In Antonianum 12, 1937, 213 en 327 onderzoekt P. Brodman: *Quid doceat S. Scriptura utriusque Testamenti de indole historica narrationis de paradiso et lapsu Gen. 2—3;* (vgl. het Naschrift).

Algemeener van aard is het onderwerp van A. van Selms: *Evangelie en Wet in de exegese van het O. T.,* OEV 13, 1938, 88. Een samenvattend overzicht over de theologie van het O. T. noemen wij ten besluite, n.l. van den uitgever van *Record and Revelation,* H. Wheeler Robinson, in genoemd boek blz. 303: *The Theology of the O. T.* I *The Philosophy of Revelation,* II *The Characteristic Doctrines.* In het eerste opstel geeft Robinson een summiere behandeling van het voor de theologie zoo belangrijke vraagstuk van de verhouding van het menschelijke en goddelijke in de Openbaring van het O. T. Aan de titel van de eerste paragraaf: *The Record as Revelation* is blijkbaar de titel van het boek te danken. In het tweede hoofdstuk geeft Robinson een historisch-theologische behandeling

van de leerstellingen en voorstellingen van het O. T., aangaande God, mensch, zonde en genade en het oordeel der geschiedenis. Als samenvatting is het bijzonder de moeite van het lezen waard, evenals het geheele boek. Om de voortreffelijkheid ervan nog verder te demonstreeren zij ter completeering meegedeeld dat het een overzicht geeft over alle onderdeelen der O.-T.-ische wetenschap. Behalve de genoemde hoofdstukken zijn er over: de nieuwe bronnen van kennis (J. A. Montgomery en O. Eissfeldt), de geschiedenis (W. L. Wardle, Th. H. Robinson en H. H. Rowley), de archæologie (S. H. Hooke), de taal (W. Thomas), de exegese (W. O. E. Oesterley), O. T. en Jodendom (C. G. Montefiore) en O. T. en Christendom (W. F. Lofthouse).

's-Gravenhage, 23 Februari 1939 Th. C. Vriezen

Naschrift. We vonden nog in enkele tijdschriften besprekingen van boeken, die we in de bibliotheken niet aantroffen en waarop een volgend jaar zal moeten worden teruggekomen: o.a. W. J. Phythians-Adams: *The Fulness of Israël,* 1938, een boek met verschillende opstellen; Th. Flügge: *Die Vorstellung über den Himmel im A.T.,* een Königbergsche dissertatie, die zich voornamelijk bezighoudt met het wonen Gods in den hemel.

In verband met de theologische vraagstelling verzuimden wij te noemen: A. van Selms: *De plaats van het O.T. in de verkondiging,* NThS 21, 1938, 34, bij wien aansluit J. Koopmans: *Het beroep op de H.S.* Woord en Wereld, 1, 1939, 35, terwijl interessant is de discussie van W. Eichrodt: *Zur Frage der theologischen Exegese des A.T.,* in Theologische Blätter, 17, 1938, 73, met H. Hellbardt, die daarover schreef in het zelfde blad 1937, 129. — Dr A. H. Edelkoort, van wien we binnenkort een studie mogen verwachten over de onderhavige theologische vragen, schreef in NThS 20, 1937, 194 over *Het homiletische gebruik van het O.T.* — In de Evangelische Theologie 1938, 443 vonden we een exegetische studie over *Elia am Horeb* (1 Kon. 19) van Hans Rust. Deze liet zich in hetzelfde tijdschrift blz. 67 als een der christologische verklaarders van het O.T. kennen in een opstel: *Über die sogannten Naturpsalmen.* — Wij konden nog slechts vluchtig kennis nemen van de dissertatie aan de Vrije Universiteit van N. H. Ridderbos: *De „Werkers der ongerechtigheid" in de individueele psalmen,* 1939 die Mowinckels opvatting bestrijdt, als zouden wij in deze psalmen kultische formulieren voor zieken hebben, waarbij de vijanden toovenaars en demonen zouden zijn. Ze maakt de indruk van een zeer degelijk onderzoek, waaraan de exegese der psalmen niet zal kunnen voorbijgaan. Hij komt heel dicht bij H. Birkeland, zie JEOL, deel I, 30, uit. Of de schrijver niet te ver gaat, door omgekeerd te poneeren, dat het geloof aan demonen in Israël eerst laat tot ontwikkeling komt, blijft te bezien; al staat dit geloof in het O.T. op den achtergrond, dan is dit allerminst zeker voor Israël als historische grootheid.

In de NThSt 22, 1939, 2 en 34 heeft ondergeteekende een behandeling gegeven van de *Literair-historische vragen aangaande den Dekaloog,* waarbij het bijzonder karakter der Dekalogen van Ex. 20 en 34 temidden der vele andere tien-woorden-reeksen op de Mozaïsche institueering der religie wordt teruggevoerd. — In een opstel *Über kultische Motivverschiebungen,* SPAW 14—18, 1938, 164 wijst A. Bertholet op een belangrijk godsdiensthistorisch verschijnsel, waarin hij — o.i. niet met zoo'n heel gelukkig voorbeeld — het O. T. betrekt. Toch is de kennisneming der algemeenheid van het verschijnsel ook voor den O.T.-icus waardevol en het woord: motief-verschuiving een waardevolle samenvallende formuleering van bepaalde verschijnselen. — In het Januari-nummer 1939 van ET schreef E.O. James over *Aspects of sacrifice in the O.T.;* in het dito-nummer van OEV vinden we een opstel van de hand van J. Schoneveld over *Gen. 3 : 15 als Protevangelium,* waarin hij de oude kerkelijke exegese handhaaft, volgens welke deze tekst een messiaansche profetie is; hij acht de ᶜnageschiedenis᾽ van een tekst voor de exegese ervan evenzeer van beteekenis als het historisch-litterair verstaan — en stelt hiermee de theologische Bijbelverklaring voor een der meest principieele vragen. T. V.

DE BRIEVEN VAN LAKÎŠ

OVERZICHT VAN DEN INHOUD

I *a* De Publicatie. *b* Overzicht van Torczyner's interpretatie, *c* Critieken van Jack, Albright en Hempel.
II *a* Het schrift. *b* De taal. *c* De geschiedenis. *d* De godsdienst. *e* Enkele opmerkingen.

I. *a De Publicatie.* Reeds in JEOL, deel I 109 e.v. konden wij op gezag van Torczyner mededeelen, dat de publicatie van de te Tell ed-Duweir = *Lakîš* gevonden Hebreeuwsche documenten niet lang op zich zou laten wachten. Ondertusschen zijn drie jaar voorbijgegaan. Terecht heeft echter J. Simons in zijn overzicht over de Palestijnsche archæologie van het vorig jaar (*o.c.* 369) opgemerkt, dat dit niet te betreuren is: hoe meer zorg aan de uitgave van zoo belangrijke vondsten wordt gewijd, des te grooter is de waarde ervan voor de wetenschap.

Thans ligt echter voor ons: The Wellcome Archæological Research Expedition to the Near East Publications, Volume I, Lachish I (Tell ed Duweir), *The Lachish Letters*, by H. Torczyner (Bialik Professor of Hebrew in the University of Jerusalem), L. Harding, A. Lewis, J. L. Starkey; Oxford University Press, London, New York, Toronto, 1938).

De werkzaamheden bij de samenstelling van dit boek zijn als volgt verdeeld: de beschrijving van de ontdekking van de potscherven is van de hand van den betreurden Starkey; met weemoed zal ieder lezer het bijgegeven portret van dezen martelaar der wetenschap beschouwen; gecopieerd zijn de brieven door L. Harding, die ook de beschrijving der ceramische bijzonderheden der potscherven en een nuttige teekenlijst geeft; wat er van natuurwetenschappelijke zijde over de inkt der opschriften op te merken valt, beschrijft A. Lewis uitvoerig. Het hoofddeel van het werk echter, de ontcijfering en interpretatie der 18 documenten, is van de hand van Torczyner, wiens naam aan deze publicatie wel steeds verbonden zal blijven.

Bij een bespreking van dit werk past ons in de eerste plaats een woord van groote erkentelijkheid jegens schrijvers en uitgevers voor de tijd noch kosten sparende moeiten, die zij zich hebben gegeven om de wetenschappelijke wereld in staat te stellen, zich een getrouw beeld van de scherven te vormen. De zorg waarmede gestreefd is naar de best mogelijke foto's aller scherven, de handige indeeling: Hardings copieën steeds tweemaal gereproduceerd, eerst tegenover de foto's, daarna tegenover de Hebreeuwsche transcripties, zoodat de controle vergemakkelijkt wordt —, en tenslotte de prachtige uitvoering van het werk verdienen allen lof.

Voor menig belangstellende zal echter deze dankbaarheid eenigermate vergald worden door den hoogen prijs van dit boekwerk: 25 sh.! Wij spreken dan ook den wensch uit, dat evenals bij een deel der Râs Šamra teksten is geschied, ook deze teksten weldra in transcriptie in een deeltje van de bekende *Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen* mogen verschijnen, opdat ze ook bij doceerwerk een plaats kunnen vinden. Voor een zelfstandige wetenschappelijke studie blijft natuurlijk gebruik van Torczyners publicatie noodzakelijk.

Het is wel duidelijk, dat met de studie van Torczyner nog lang niet alle moeilijkheden, die deze teksten bieden, opgelost zijn. Moesten wij tevoren (zoo bijvoorbeeld in ons artikel in NThSt. 1937, 41—57) op krantenberichten en persoonlijke mededeelingen afgaan, nu is het mogelijk geworden, den arbeid van Torczyner te controleeren; op verschillende punten zal menigeen tot andere conclusies komen dan de uitgever der teksten. Dit doet niets af van de verdiensten van diens arbeid. Op een reeks van plaatsen heeft hij ongetwijfeld terstond de goede lezing gevonden; zijn toelichtingen bij allerlei uitdrukkingen en wendingen zijn zeer interessant; door de noten leert men een reeks van wetenschappelijke studies van Torczyner kennen, die anders — verspreid als ze zijn in verschillende moeilijk toegankelijke tijdschriften — den niet-Joodschen onderzoeker wellicht zouden ontgaan. Ongetwijfeld staat dit werk op een zeer hoog philologisch peil; ook waar men van meening is, dat een andere lezing meer recht doet aan de half uitgewischte teekens van sommige passages, moet men erkennen dat de uitgever zijn opvatting met ernst en talent verdedigt.

[*b. Overzicht van Torczyner's interpretatie.* Maar geven wij eerst een overzicht van den inhoud der brieven aan de hand van Torczyner's interpretatie.

B r i e f I geeft een vijftal eigennamen met het patronymicum. In regel 4 is de naam van den vader *jrmjhw* (Jeremia).

B r i e f I I, gericht tot ᶜmijn heer Jaᵓôš (l 'dni jwš), houdt een vervloeking in van den ongenoemden schrijver, indien hij bij een vroegere gelegenheid niet de waarheid zou hebben gesproken.

Volgens den bewerker zou de schrijver van B r i e f I I I (*hwšᶜjhw*) ook die van den vorigen brief zijn (*ᶜbdk hwšᶜjhw lᶜdni jᵓws*, Uw slaaf Hwsjᶜihu aan mijn heer Jaôš). Deze verdedigt zich tegen de beschuldiging, dat hij een brief of brieven gelezen zou hebben, die hij niet had behooren te lezen en dat hij over den inhoud daarvan met onbevoegden zou hebben gesproken (blz. 55). De regels 13—18 van dezen brief ᶜAnd to shy slave it has been sold saying: Down went the commander of the army [Yi]khbaryaku the son of Elnatan to come to Egypt. And Hodawahu (acc.) the son of Aḥiyahu and his men he sent (= ordered) to take (= bring) from hereᵓ zijn voor den vertaler het uitgangspunt voor een vergelijking met Jeremia 26: 20—23, waar de profeten Urija, door ᶜElnatan, de zoon van Akborᵓ op last van den koning Jehojakim uit Egypte, waarheen Urija gevlucht was, teruggehaald wordt om in zijn land ter dood gebracht te worden (blz. 62).

Met de benamingen uit het begin van B r i e f I V ᶜmijn heerᵓ en ᶜuw slaafᵓ zijn zeker ook nu dezelfde personen uit Brief III bedoeld. Na de traditioneele begroeting, merkt de schrijver op, dat hij alle voorschriften van zijn heer voltooid heeft en deze op een (papyrus) blad (*dlt*) heeft opgeschreven. Wat betreft de vraag over bepaalde personen, die de vertrekken voor nachtverblijf .... (*bit hrpd*), is zijn antwoord, dat er geen (meer) zijn. *Smkjhw*, die er had moeten zijn, is door *šmᶜjhw* mee naar de stad (*ᶜir* = Jerusalem) genomen. Hij schrijft vervolgens: hij zou geweten hebben dat wij [steeds] letten op de signaalposten van Lakîš voor alle signalen die mijn heer geeft: Want de signalen uit Azeka (cf. Jeremia 34, 7) kan hij niet zien (blz. 84, 85).

De situatie van B r i e f V is volgens T. de volgende: Jaᶜoš had ontvangen van ... jahu, een hoog officier, een schrijven, waarin de schrijver van onzen Brief V er van beschuldigd wordt vloeken tegen den koning geuit te hebben. Jaᵓôš zond den brief door naar onzen schrijver, die protest aanteekent tegen deze betichting (blz. 98).

B r i e f V I zou een recapitulatie zijn van brief III.

De overige brieven zijn of te fragmentarisch of een herhaling van boven reeds genoemde (zoo IX van V), zoodat een paraphrase òf uitgesloten of niet noodig is (Red.)]

c. Critieken van Jack, Albright en Hempel [1]). Het komt ons voor, dat deze dingen met eenigen nadruk gezegd moeten worden na de scherpe kritiek, die van verschillende zijden op het werk van Torczyner geoefend is. In het bijzonder heb ik het oog op een artikel van J. W. Jack, *The Lachish Letters* (PEQ 17, 1938, 165—187) en een van J. Hempel, *Die Ostraka von Lakiš* (ZAtW 56, 1938, 126—139). Ongetwijfeld zal ieder, die zich met deze stof bezig houdt, er goed aan doen, ook deze twee artikelen nauwkeurig te bestudeeren, maar dat neemt niet weg, dat het werk van Torczyner zijn waarde behoudt.

De kritiek richt zich in hoofdzaak, en volkomen terecht, tegen de historische interpretatie der documenten. Van het begin der ontcijfering af heeft Torczyner als zijn overtuiging uitgesproken, dat de stukken betrekking hebben op de geschiedenis van den profeet Uriahu, dien wij kennen uit Jer. 26 : 20—23. Volgens deze opvatting vormen de scherven tezamen het dossier tegen *Hošaᶜjahu*, die een medestander van Uriahu zou zijn geweest, en door Torczyner als commandant van diens geboorteplaats *Qirjat Jeᶜarîm* wordt beschouwd .

Deze opvatting is onhoudbaar. Wel wordt in sommige brieven van een profeet gesproken: 3 : 19: ᶜ*En de brief van Tobijahu* (ook de lezing van Torczyner, *Nedabjahu*, is mogelijk), *den kleinzoon van den koning, welke kwam tot Šallûm, den zoon van Jaddûaᶜ, van wege den*

[1]) Sindsdien verschenen critieken van R. Dussand, Syria, 1938, 256—271 *Le prophète Jérémie et les lettres de Lakish*, van J. Obermann, *The archaic inscriptions from Lachisch* (= Publ. of the Amer. Or. Soc., offprint series N° 9, 1938 (48 blz. + 3 pl.) en van P. Kahle, ZDMG 92, 1938.

profeet, zeggende: Pas op!, dien heeft uw knecht aan mijn heer gezonden'. — 16 : 5 : '..... *ahu, de profeet*'.

Voorts misschien nog in 2 : 4: '*Uw knecht heeft een brief gezonden aan ha-piqqeach*'. Torczyner wil het laatste woord vertalen met 'de helderziende', en verstaat daar een aanduiding van denzelfden profeet onder. Het lijkt wel zeer onwaarschijnlijk, dat dezelfde persoon in denzelfden brief met twee verschillende termen werd aangeduid. Hempel verstaat er een eigennaam onder: de scheele, van scheldnaam tot persoonsnaam geworden (zoo het eerst Albright, in BASOR, 70, April 1938, 11 e. vv.). Men zou dan den naam *ha-Ro'è*, I Kron. 2 : 52, kunnen vergelijken. Persoonlijk zou ik liever denken aan een ambtstitel: 'de kijker', namelijk een orakelpriester, vgl. Babylonisch *barû*. Het gaat blijkens het verband om een brief van *Ja'ōš*, den commandant van Lakîš, die den schrijver niet bereikt heeft.

Doch hoe het ook zij, de gegevens zijn niet voldoende om de vereenzelviging met Uriahu te handhaven. 16 : 5 (.]*hw hnb*', ... 'hu de profeet') heeft in dit verband weinig bewijskracht: van de 22 namen in onze brieven zijn er slechts 6, die niet den uitgang *-ahu* hebben. Het is zeker waar, dat de bewoordingen van 6 : 5—7 herinneren aan Jer. 38 : 4: '*De woorden van de ...... zijn niet goed, daar ze slap maken de handen van ..., en machteloos de handen van het land......*'; maar ongelukkig weten wij niet zeker, aan wie deze woorden worden toegeschreven. Uit wat even verder volgt: '*Mijn heer, zult ge niet aan henschrijven, zeggende: Waarom handelt gij aldus?*' — daaruit zou men kunnen opmaken, dat de gerapporteerde woorden niet van één persoon, maar van een groep menschen afkomstig zijn, en dan niet van een losse groep afzonderlijke persoonlijkheden, maar van een college, dat een adres heeft.

Dezelfde bezwaren kleven ook aan de vereenzelviging met Jeremia, welke door Jack wordt voorgestaan. Chronologisch is deze waarschijnlijker dan die met Uriahu: terwille van zijn theorie moet Torczyner den naam van Jojaqim in Jer. 26 : 20—23 schrappen. Maar ook Jacks meening is een onbewijsbare hypothese.

Terloops zij vermeld, dat de naam Jeremia voorkomt in 1 : 4: '*Mibtachjahu de zoon van Jirmejahu*', Torczyner acht het niet onmogelijk, dat hier inderdaad de Bijbelsche Jeremia bedoeld is; doch mijns inziens maakt Jer. 16 : 2 dit zeer onwaarschijnlijk.

Wanneer er zoodoende niet genoeg reden bestaat de brieven in verband met de Uriahu-episode te brengen, is er ook geen grond, om *Elnatān*, den zoon van '*Akbōr*' uit Jer. 26 : 22 te identificeeren met *Kebarjahu*, den zoon van Elnatān, uit brief 3 : 15. Evenmin kan de post, waarover de afzender der brieven het bevel voerde, met *Qirjat Je'arîm* vereenzelvigd worden. Men moet zoeken naar een stad, vanwaar de vuursignalen van *Lakîš* en van *Azeka* (welks identificatie met Tell Zakarija niet zoo zeker is als Jack aanneemt) gezien kunnen worden (4 : 10—12). Jack denkt aan *Mareša* (Tell Sandahanna), Albright aan een post ten Z.O. van *Lakîš*, in de omgeving van *Debîr* (Tell Beit Mirsim). Dit zijn natuurlijk zeer subjectieve gissingen. Voor Albrights vermoeden pleit dat de weg van Jeruzalem naar Egypte langs de post loopt (3 : 16), voor dat van Jack dat de post dichter bij Jeruzalem schijnt te liggen, dan *Lakîš* doet (4 : 6; 18 : 2). Maar zoo men aanneemt, dat het Babylonische leger in deze dagen streed om het bezit van de bergpassen ten W. van Jeruzalem, is het denkbaar, dat brieven van *Lakîš* naar Jeruzalem langs een zuidelijken omweg den weg op de waterscheiding bereikten, wat dan ook weer voor Albrights opvatting pleit.

Maar men moet met combinaties voorzichtig zijn. Het is niet bewezen, dat alle brieven uit hetzelfde oord afkomstig zijn. Dat geldt wel van de brieven 2, 6, 7, 8, 18, die op stukken van dezelfde pot geschreven zijn. Met verschil en overeenkomst in handschrift moet men in dit verband niet te veel werken: 2 en 6, van dezelfde pot afkomstig, toonen veel verschil in schrijfwijze.

II Mag het dan niet lukken, directe identificaties met Bijbelsche gegevens tot stand te brengen, indirect hebben deze brieven een onberekenbaar gewicht voor den Oud-Testamenticus. Ik noem slechts enkele punten:

a Het schrift. Wij hebben nu ongeveer 90 goed leesbare regels, die in hetzelfde schrift

opgesteld zijn als de autographa van het O.T.; tot nog toe beschikten wij alleen over inscripties, of over zeer korte teksten, gelijk de ostraca van Samaria, in dit schrift. De studie van de half-uitgewischte regels van de Lakîš-teksten is een uitstekende oefening in tekst-critiek. Om maar een enkel eenvoudig voorbeeld te noemen: uit deze teksten blijkt, dat twee bepaalde letters nooit voor andere kunnen worden aangezien: de *lamed* en de *samek;* zij dragen zoo karakteristieke trekken, dat men voortaan wel kan aannemen, dat eventueele verwisseling van deze letters met andere (*rēš*, sluit-*mēm*, enz.) eerst kan plaatsgevonden hebben nadat onze teksten in het quadraat-schrift zijn getranscribeerd. Ook verwisseling van *waw* en *jod* lijkt in dit schrift uitgesloten. Gemakkelijk daarentegen is de verwarring tusschen *dalet* en *rēš;* minder aannemelijk die van deze beide letters met *bēt*. Voorts lette men op de ligaturen, en verkorte schrijfwijzen zooals *chjhwh* in plaats van *chj Jhwh*.

b De taal. Het is nu volkomen zeker, dat de taal van het O.T. die van Juda in het tijdperk kort voor de ballingschap is. De taal der Lakîš-teksten is volkomen dezelfde als die van het O.T.; het gebruik van *h* als suffix van de 3de prs. sing. in plaats van de *waw* is een van de zeer weinige verschillen, en misschien is dit enkel een onderscheid in schrijfwijze, niet in uitspraak. Voor de vèrgaande overeenstemming lette men bijvoorbeeld op het gebruik van de jussief (2 : 1, 5, enz.); op het imperfectum met waw consecutivum (4 : 6/7); op de inleiding van een negatieven eed met '*im* (3 : 11); enz.

Het is zeer te hopen, dat latere vondsten van denzelfden aard in Noord-Palestina ons in staat zullen stellen, om het Noord-Hebreeuwsche dialect in onderscheiding van dit Judeesche taaleigen nader te definieeren. Allerlei belangwekkende vraagstukken staan hiermee in verband; wij noemen slechts de redactie van Noord-Israëlietische werken gelijk Hosea en verschillende Asafpsalmen.

c. De geschiedenis. De archæologische bewijzen, dat onze scherven uit het jaar 587 v. Chr. stammen, zijn zóó sterk, dat alleen duidelijke contra-bewijzen uit de teksten zelf daar iets van af zouden kunnen doen. Maar in werkelijkheid lezen wij niets, wat met de situatie van 587 onvereenigbaar zou zijn. Integendeel, de teksten toonen ons duidelijk de onrust en de militaire desorganisatie die den ondergang van een staat voorafgaat. Brieven komen niet terecht (3 : 8—13); posten worden door het ingrijpen van staf-officieren verlaten, zonder dat de betrokken districtscommandant er iets van weet (4 : 4—7); de signaaldienst werkt niet meer volledig (4 : 10—13). Een generaal wordt naar Egypte gestuurd, vermoedelijk om over een hulpactie te spreken (3 : 14—16); ondertusschen circuleeren brieven van profeten (3 : 19—21) en van koning en hof (6 : 3—5), die de verwarring nog grooter maken. Men voelt onwillekeurig medelijden met een officier als *Hoša'jahu*, die in plaats van zich met al zijn krachten aan de verdediging van zijn post te kunnen wijden, telkens over al deze politieke intrigues rapporteeren moet. Mij is uit de oudheid geen tweede document bekend, dat een zoo menschelijk getuigenis aflegt van de verwording van een politiek systeem.

d. De godsdienst. Het is natuurlijk dwaasheid, om zooals Torczyner doet, een der scherven te beschrijven als: *almost an authentic chapter of the Holy Scripture.* Daarvoor ontbreekt reeds in de eerste plaats de canonisatie. Maar ongetwijfeld is de vondst van beteekenis voor onze kennis van Israëls religie. Gelijk reeds boven aangeduid, gaan bijna alle eigennamen uit op *Jahu;* namen van andere goden worden noch in eigennamen, noch elders in de teksten genoemd, een treffende tegenstelling tot de ostraca van Samaria en de papyri van Elephantine. Voor de Godsvoorstelling is de gewone heilbede aan het begin der brieven van belang: '*Jhwh moge mijn heer voorspoedige tijding doen hooren!*' (met varianten, waarvan de belangrijkste 6 : 1—2: '*Jhwh moge mijn heer in dezen tijd vrede doen zien!*') Deze zegswijze heeft namelijk duidelijk de voorstelling als achtergrond, dat Israëls God de leider der geschiedenis is. De invloed der profeten is hierin onmiskenbaar aanwezig. Wil men niet, gelijk Torczyner, aannemen dat alle brieven van een aanhanger van Uriahu stammen, dan is de conclusie onvermijdelijk, dat de tegenstelling van volksgodsdienst en profetisme gedurende den laatsten tijd van Juda niet zoo volstrekt is geweest, als wij ons gewoonlijk voorstellen. Hoe groot de invloed der profeten is geweest, kan men ook hieruit opmaken, dat militaire rapporten zich met hun brieven bezig houden. De eedformules (3 : 9; 6 : 12, 13;

12 : 3) ᶜ*zoo waar Jhwh (uw God) leeft*ᵓ en de wensch ᶜ*Jhwh moge mijn heer bekend maken wat ik niet weet*ᵓ (2 : 5, 6) wijzen op een ethisch monotheïsme: Israëls God is alwetend en straft iedere onwaarheid. Deze bewijzen van den invloed der profeten zijn wellicht het belangrijkste, wat de documenten van Lakîš ons leeren.

e *Enkele opmerkingen.* 2 : 5, 6 lees: *jzkr jhwh ᵓt ᵓdni dbr ᵓšr lᵓ jdᶜth.* Voor de lezing van z (Torczyner b, Albright en Hempel ᶜ) is van gewicht, dat het oog van de vermeende b of ᶜ duidelijk naar rechts open is. De twee horizontale streepen van de z (vgl. den voorafgaanden regel) zijn wat samengevloeid, waardoor de verwarring met b kon ontstaan. De aanvulling tot ᵓdni is evident; wel is op den scherf geen plaats voor twee letters vóór de i, maar de foto toont duidelijk, dat de rechteronderhelft van den rand is afgebroken. Vertaling: ᶜ*Jhwh moge mijn heer bekend maken een zaak, welke ik niet weet*ᵓ, met andere woorden ik heb geen antwoord op de vraag, die gij mij gesteld hebt. Voor de vorm *jdᶜth* in plaats van *jdᶜtih* vgl. *rᵓt* naast *qrᵓti* in 3 : 12.

4 : 9 vertaal *btsbth* (Torczyner: ᶜ*in his turning*ᵓ; Hempel: ᶜ*in seiner Begleitung*ᵓ door ᶜ*in haar* (Jeruzalems) *omgeving*ᵓ (vgl. het Bijbelsche *sabîb*).

P r e t o r i a, December 1938 — A. VAN SELMS

DE ONTCIJFERING VAN HET LYCISCH
HET METRISCHE ELEMENT IN DE KLEIN-AZIATISCHE POËZIE.

OVERZICHT VAN DEN INHOUD

I LYCISCH, De resultaten van König's studie over de stèle van Xanthos worden door schrijver verworpen, behalve voor de metriek.

II LYDISCH, Naast de reeds vroeger ontdekte ¹) groep met vocaalassonantie staat ook ²) een niet-assoneerende groep. ³) Rhythme ⁴) De bijzondere positie van den pentameter en zijn verhouding tot het Grieksche metrum.

I DE STÈLE VAN XANTHOS. De Lycische inscripties, hoewel meer dan 150 in getal [1]), hebben ons toch nog niet in staat gesteld de taal te leeren kennen. Dat komt door de groote gelijkvormigheid van de teksten (alleen grafinscripties) die ons dus niet veel verder kunnen brengen dan de kennis van de hierin gebruikte formulieren. Eén hiervan wijkt af van de overigen: de S t è l e v a n X a n t h o s, die reeds vroeger vermeld werd (JEOL, deel I, 403). Maar juist biedt hier weer de uitzonderlijkheid van den tekst (het is een levensbeschrijving met tal van historische bijzonderheden) tot nu onoverkomelijke moeilijkheden; anderzijds is het alleen deze inscriptie, die onze kennis van het Lycisch de zoo gewenschte uitbreiding kan geven. Geen wonder dus, dat Friedrich König, nu hij na verscheidene voorgangers een poging tot ontcijfering doet [2]), dezen tekst het eerst onderhanden genomen heeft. Het eerste deel van zijn werk, dat, hoewel nog niet compleet, toch beoordeeld kan worden, kiest de twee uitgangspunten, die de titel aangeeft: de metriek, en de inhoud.

Het laatste gedeelte van den tekst, voorafgegaan door het Grieksche epigram, is in ᶜLycisch Bᵓ gesteld, en hierin vindt König, een oude gedachte van den numismaat Six opnemend, een gedicht: de einden van de strofen zijn op den steen met) aangegeven. Hij vindt hexameters en pentameters door elkaar, evenals in het Grieksche gedeelte, met dit verschil echter, dat in het eerste geval telkens drie verzen een strofe vormen, in het Grieksche epigram telkens vier. Of het hier van belang is eraan te herinneren, dat bij Herodotus (IV 35) de Lyciër Olen als uitvinder van den hexameter genoemd wordt, en anderzijds vast te stellen, dat dit metrum uit Griekenland geïmporteerd is, mag men in het midden laten. Belangrijker is, dat men volgens König iets over kwantiteiten kan leeren, en ook wel over de transcriptie; bij dit laatste zal men hem in vele dingen niet kunnen volgen (vgl. Arkwright JHS 56, 1936, 256).

¹) JEOL, deel I, 403 e.v.

²) F. W. König, *Die Stele von Xanthos* 1. Teil: Metrik und Inhalt (Klotho I) Weenen 1936. — Inmiddels heeft ook Meriggi over deze stele geschreven: *Zur Xanthosstele,* Acta Jutlandica, 9, 1937, 507—517.

Wat het tweede gedeelte betreft kan ik kort zijn [3]); het berust op de merkwaardige fantasie: *Dde* (spreek uit *ste*) = Στάγης (de tweede lettergreep komt uit de lucht vallen), een Pers, van wien Xenophon vertelt, dat hij op één dag in Lydië zeven Atheners doodde; daar de held van Xanthos (een Lyciër) zegt op één dag zeven Arkadiërs verslagen te hebben, is de identiteit voor König bewezen. Afgezien hiervan moet men nog steeds ernstig betwijfelen of deze Lyciër wel *Dde* heette; tot nog toe zag men *Kerẽi* voor den naam aan, die op grond van het ... ις (niet ... η.ις, zooals König ten bate van zijn verklaring schrijft) van den Griekschen tekst wel de ons van elders bekende naam *Korris* zal zijn. — Waar op deze kwestie de geheele verklaring van den tekst gebouwd wordt, mag men het tweede deeltje van dit werk met de noodige skepsis tegemoet zien.

Zoo blijven als voornaamste winst over de m e t r i s c h e vondsten. Men zou het eens kunnen zijn met König, maar men zou ook hier nog twijfel kunnen koesteren. Immers schijnt hij volkomen naar willekeur iedere, door een) gemarkeerde reeks woorden een strofe te noemen en deze in drie verzen, hexameters en pentameters door elkaar, te verdeelen, en dan blijven er nog onregelmatigheden over. König wijst er echter op, dat dergelijke barbaarsche hexameters ook in het Grieksche gedeelte van de inscriptie voorkomen. Op rekening hiervan kan men waarschijnlijk ook schrijven, dat vele lettergrepen *anceps* zijn, alsook dat een sonantischer *r in arsi* kan staan: vs. 54 *tř̌qqiž* aan het begin van een vers, tegen vs. 55 *stt[á]ni trqqíž*. Dit laatste vooral lijkt een groote concessie aan het metrum, maar is naar alle waarschijnlijkheid juist.

II LYDISCH METRIEK. 1) Deze Lycische metriek heeft mij de pogingen doen hervatten ook de Lydische metriek te ontdekken, die twee jaar geleden vruchteloos waren gebleven [4]). Want dat ook daar poëtische teksten voorkomen, was den eersten uitgevers reeds duidelijk, omdat de gedichten (in verzen gebeiteld) kenbaar zijn aan een v o k a a l a s s o n a n t i e: zoo zijn 11, 12, 14 en 44 *o*-rijmen, 13 een *a*-rijm, en 15 en 40 *i*-rijmen. Maar er zijn meer poëtische elementen: vaak komt woordallitteratie voor, en ook wel versallitteratie; soms wordt een vokaal gebroken en tweelettergrepig gemaakt (*bitaad* naast *bitad*, enz.), hetgeen buiten twijfel *metri causa* is gebeurd. Verder kwamen rhythmische rekkingen of verkortingen voor: *akum* naast *akm; dãv km* naast *dãkum* wijst ongetwijfeld op accentverschuiving. Bepaalde eigenaardigheden wezen derhalve met beslistheid op het bestaan van een rhythme, maar de samengestelde konsonantgroepen en de vele sonanten waren toen onoverkomelijke hindernissen: wat te denken van *kśbλtaλkś* aan het begin van een vers? Nu kan men *kś-bλ-* als een spondeüs lezen, en *-taλkś* als de arsis van den tweeden voet. Hiertoe moedigden niet alleen Königs resultaten in het Lycisch aan, maar ook Bosserts metrische lezing van een nieuw, door hem voorloopig uitgegeven, Lydisch grafschrift [5]); deze tekst, een *a*-rijm, bevatte in zes regels drie hexameters. Wanneer men over de bezwaren van de konsonantgroepen heenstapt, blijken echter ook de overige gedichten gemakkelijk te lezen.

2) Uit een nadere beschouwing van de wijze waarop de teksten op den steen waren gebeiteld bleek, dat naast de assoneerende gedichten nog een groep n i e t - a s s o n e e r e n d e stond: 22, 23 en 24; deze vertoonen overigens dezelfde eigenschappen als de assoneerende gedichten. Inscriptie 10 moet blijkens den lettervorm in drie teksten onderscheiden worden, waarvan 10 A, bestaande uit vss. 4 (titel) en 8—20, een niet assoneerend gedicht is, 10 B (vss. 1—3, 5—7) een, zij het onregelmatig, assoneerend gedicht, dat in twee strofen van drie verzen is verdeeld, en 10 C, het slot van de inscriptie, dat geen gedicht is.

3) Men kan uitgaan van het, merkwaardigerwijs nog niet als zoodanig herkende, gedicht 40, een *i*-rijm, dat uit één vers in twee regels bestaat:

¹*esv taśẽv Asvil*² *Bartaraś ϑatit* ˌ – ˌ – ˌ | ˌ – ˌ – ˌ [6]).

³) Men vindt het uitvoerig besproken door K. Olzscha, Gnomon 14, 1938, 114 e.v.

⁴) Daar een volledige behandeling van de poëtische teksten te omvangrijk is geworden in verhouding tot het belang van het onderwerp, maak ik van deze gelegenheid gebruik om de resultaten kort samen te vatten.

⁵) H. Th. Bossert, *Vorläufige Mitteilung einer neuen lydischen Inschrift,* FuF, 12 1936, 430—431.

De rekking van *taśẽv* naast *taϑv*, de onverwachte vorm, dien de naam 'Aϑήνη (*Asvi*) krijgt [7]), en de tweesyllabische vorm *ϑatit* in plaats van het gebruikelijke *ϑat* wijzen erop, dat wij op het rechte spoor zijn. Zoo gaan, met uitzondering van het eene, door Bossert gepubliceerde, hexametrische gedicht, ook alle andere poëtische teksten.

Een sterke caesuur splitste het Lydische vers in twee helften: het rhythme, dat onmiddellijk voor en na de caesuur een arsis legt, markeert haar al, en in 40 en 54 (de tekst van Bossert) wordt zij zelfs door het eind van den regel aangeduid, waarbij ook de vershelften assoneeren; in 14 is de caesuur aangegeven, doordat de tekst in twee kolommen werd geschreven. De aldus scherp in tweeen gedeelde verzen zijn dactylische pentameters, waarin naast dactyli op alle plaatsen ook spondei kunnen voorkomen; de spondei zijn zelfs in de meerderheid. Hiermee wil echter allerminst gezegd zijn, dat het Lydische rhythme kwantiteerend was, want er is niets, dat in deze, noch ook dat in tegenovergestelde richting wijst. De schijnbaar volkomen willekeurige scansie van een woord blijft in ieder geval vreemd; zoo lees ik: *Artimuś* in 54, 6 en vijf andere plaatsen als ˌ◡◡ [8]), op drie plaatsen (bijv. 22, 9) ◡◡ˌ, op 23, 10: ˌ–ˌ [9]); het epitheton *Ibśimsis* ʿEphesischʾ wordt 54, 6 en 24, 4: ˌ◡◡, op 24, 12: ˌ–ˌ gelezen; de naam *Pλdãnś* wordt in één inscriptie op drie manieren gescandeerd: 23, 1: –ˌ, 3: ˌ◡, 10: ˌ–; constant blijft (als uitzondering) het woord *sivraλmis* ˌ–ˌ op drie plaatsen van 22.

4. Waar hier de eigenschappen van het Lycische metrum, die König [10]) terecht aan een ouder inheemsch rhythme toeschreef, in veel sterker mate optreden, schijnt het van weinig belang te onderzoeken of dit rhythme uit het Grieksch is overgenomen, of niet. De sterke voorkeur in Lycië, en nog veel meer in Lydië, voor den pentameter (terwijl toch de hexameter eerder verwacht had kunnen worden), alsmede het feit, dat deze pentameter zoo goed past bij de niet-Grieksche eigenschappen van deze poëzie (sterke caesuur, assonantie), wijzen er immers op, dat dit inheemsche rhythme weinig of niet van den pentameter verschild kan hebben.

Bussum, December 1938 J. JONGKEES

DER GEGENWÄRTIGE STAND UNSERES WISSENS VON DER CHURRITISCHEN SPRACHE

Vortrag auf dem 20. Internationalen Orientalistenkongress in Brüssel am 8. September 1938

OVERZICHT VAN DEN INHOUD

I HET MATERIAAL: 1) el-Amarna (Mitannibrief), 2) Boğazköy), (religieuze teksten), 3) Rās Šamra (religieuze teksten), 4) Mari (contract, bezwering), 5) Rās Šamra (Vocabulair), 6) Nuzi (namen, enz.).

II ONTCIJFERING: 1) Naast den Mitannibrief staan brieven van Tušratta in het Akkadisch, die ook nu nog materiaal voor de ontcijfering van parallele passages geven, 2) Maar ook de Hethietische ritueele teksten leveren parallele uitdrukkingen, 3) terwijl de teksten in het Ugarietisch enkele aanwijzingen geven.

III GRAMMATICA: 1) Persoonsuitgangen bij transitieve verba, 2) het meervoud der nomina, 3) *Suffixübertragung,* 4) werkwoord: praesens, praeteritum, futurum, optatief, negatie door infix, 5) pronomina: personalia, possessiva, relativa, 6) telwoorden.

IV ENKELE OPMERKINGEN: 1) Eenheid van het Ḫurrietisch, met dialectverschillen, 2) Verwantschap met het Urartæïsch, naast verschillen.

I DAS MATERIAL. Die Erschliessung der keilschrift-hethitischen Sprache, die die Gemüter viele Jahre hindurch beschäftigt hat, ist jetzt zu einem gewissen Abschluss

[6]) Over de transcriptie ϑ: *Mnemosyne IIIa ser.* 7, 1938, 157; in het rhythmische schema duidt ˌ de arsis aan, — de thesis.

[7]) Over de godennamen in de Lydische inscripties: *Mnemos.* IIIa ser. 6, 1938, 355 e.v., waar op p. 365 deze inscriptie kort verklaard wordt.

[8]) Hier staat ◠ dus voor een halve thesis.

[9]) Deze lezingen komen dus hierin overeen, dat de tweede lettergreep niet geaccentueerd wordt, hetgeen door de Grieksche ontleening ''Αρτεμις wordt bevestigd.

[10]) O.c., 25, waar hij ook een verhandeling over dit inheemsche rhythme belooft; deze is mij echter nog niet bekend.

gekommen, und auch die Entzifferung der hethitischen Hieroglyphen ist, wenn auch noch längst nicht abgeschlossen, so doch wenigstens nach dem eiligen Tempo, das die ersten Jahre der letzten Entzifferungsperiode charakterisierte, in ein ruhigeres Fahrwasser gelangt. Inzwischen hat sich der nie rastende Geist der Entzifferer mit steigendem Interesse der in Keilschrift geschriebenen Sprache der C h u r r i t e r oder, wie man von der Akkadistik her auch sagt, der S u b a r ä e r, zugewandt, jenes Volkes, das vor allem in der Mitte des 2. Jahrtausends v. Chr., aber mit einem erheblichen Spielraum vor- und nachher, das nordwestliche Mesopotamien und das nördliche Syrien, dazu aber auch weite Teile des übrigen Vorderasien beherrschte.

Die churritische Sprache ist nicht erst jetzt neu bekannt geworden (der noch zu erwähnende Mitannibrief aus El-Amarna ist ja schon seit 50 Jahren bekannt), aber das Textmaterial hat sich in den letzten Jahren etwas vermehrt, und ferner hat das steigende Interesse für die Gesamtheit der Sprachen des alten Vorderasien auch die Beachtung der churritischen Sprache verstärkt. Das Churritische verdient nicht nur deshalb ein grösseres Interesse, weil hier dem Sprachforscher eine neue Sprache von sehr eigenartigem Bau enthüllt wird, deren Verwandtschaftsverhältnisse nicht ohne weiteres klar sind, sondern auch, weil es Schrifttum und Kultur eines grossen und wichtigen Volkes des alten Vorderasien zu enthüllen verspricht, dessen Religion, Recht usw. stark selbständig zu sein scheinen.

Die Freude an der sprachlichen Forschung wird allerdings etwas gedämpft durch die auch jetzt noch nicht allzu grosse Zahl der Sprachdenkmäler. Wir besitzen an churritischen Texten bis jetzt folgende:

1) Schon im Jahre 1887 wurde im ägyptischen Königsarchiv von E l - A m a r n a der sogenannte M i t a n n i b r i e f aufgefunden, den König Tušratta von Mitanni (um 1400 v. Chr.) an den Pharao Amenophis III. geschrieben hat, bisher das umfangreichste churritische Sprachdenkmal von mehr als 400 Zeilen.

2) Das hethitische Archiv von B o ğ a z k ö y in Kleinasien enthält auch r e l i g i ö s e c h u r r i t i s c h e T e x t e, Götteranrufungen, Beschwörungen, epische Stücke, Omina u. dgl., die erst zum Teil veröffentlicht sind (vor allem in *Keilschrifturkunden aus Boghazköi,* Band XXVII).

3) In den letzten Jahren sind ebenfalls r e l i g i ö s e T e x t e (Götteranrufungen, Götterlisten, u. dgl.) aus U g a r i t = Ras Schamra hinzugekommen, besonders interessant, aber auch besonders schwierig dadurch, dass sie nicht in der üblichen babylonischen Keilschrift, sondern in der neuen alphabetischen ugaritischen Keilschrift abgefasst sind, die die Vokale unbezeichnet lässt.

4) Wie ich durch die Liebenswürdigkeit von Dossin erfahre, hat auch der an Überraschungen reiche Fund von M a r i ein paar churritische Texte aus der Hammurabizeit geliefert, die ebenfalls religiösen Inhalt haben. Eine Bearbeitung dieser bisher ältesten churritischen Texte durch Thureau-Dangin ist bald zu erhoffen.

5) R a s S c h a m r a hat uns auch einen churritischen Text in babylonischer Keilschrift geschenkt, ein V o k a b u l a r aus der 2. Tafel der bekannten sumerisch-akkadischen Serie Ḫ a r r a: *ḫubullu*, das die sumerischen Wörter der ersten Spalte nicht, wie sonst, akkadisch, sondern churritisch übersetzt. Das Churritische dieses Vokabulars scheint dialektische Besonderheiten zu bieten. Über zwei neuerdings gefundene weitere churritische Ras-Schamra-Texte in babylonischer Keilschrift sind genauere Nachrichten abzuwarten.

Mit dem Vokabular haben wir schon das Gebiet der zusammenhängenden Texte verlassen und uns auf das der Einzelwörter begeben. Diesem gehören 6) noch eine grosse Zahl von N a m e n in akkadischen Texten aus verschiedenen Zeiten und Gegenden Vorderasiens an, aus Dilbat und Nippur in Babylonien, aus Palästina und Syrien, vereinzelt aus Boğazköy usw. Ein paar churritische Einzelwörter finden sich auch in einigen Amarnabriefen syrischer Herkunft. Besonders reich ist das Namenmaterial aus N u z i, östlich von Assyrien im Zagrosgebirge, wo eine churritische Bevölkerung Rechtsurkunden in akkadischer Sprache hinterlassen hat. Hier kommen zu den Namen auch churritische Appellativa und (unter dem akkadischen Gewande verborgen) churritische Satzkonstruktionen.

Für die Gewinnung der churritischen Sprache kommen in erster Linie die zusammenhängenden churritischen Texte und erst sekundär die in Abschnitt 6 genannten Sprachquellen in Betracht. Allerdings möchte ich nicht dahin missverstanden werden, dass ich das Nuzimaterial gering schätzte. Im Gegenteil möchte ich allen Erforschern dieses Gebietes meine höchste Bewunderung darüber aussprechen, dass sie aus dem spröden und einförmigen Material so viele für die churritische Sprache wichtige Erkenntnisse herausgeholt haben. Aber wie wir z. B. aus den akkadischen Keilschriftbriefen ägyptischer Herkunft zwar einzelne ägyptische Konstruktionen, aber nie die ägyptische Sprache als solche erschliessen können, so müssen auch die churritisch beeinflussten akkadischen Texte aus Nuzi hinsichtlich ihres Wertes für die Erschliessung der Sprache hinter den Originaldenkmälern zurücktreten.

II Die MITTEL ZUR WIEDERGEWINNUNG des Churritischen sind nun nicht allzu günstig. Vor allem fehlt uns das beste denkbare Hilfsmittel, ein B i l i n g u i s, wie sie seinerzeit bei der Entzifferung des Ägyptischen so gute Dienste erwiesen hat. Allzu viel Nutzen ist auch von dem Ras-Schamra-Vokabular nicht zu erwarten, denn abgesehen von seinen dialektischen Besonderheiten erklärt es vor allem seltenere Wörter und lässt uns für die gebräuchlichsten im Stiche. Wir stehen also diesem Vokabular ungefähr ebenso gegenüber wie die ersten Erforscher des Hethitischen den Vokabularen aus Boğazköy. Die Erschliessung des Hethitischen ging ja, wie bekannt, in erster Linie nicht von diesen Vokabularen, sondern von der Gewohnheit der hethitischen Schreiber aus, zahlreiche Wörter ideographisch zu schreiben und sogar zahlreiche akkadisch geschriebene Wörter und Wortverbindungen in den hethitischen Kontext zu mischen; diese ideographischen und akkadischen Satzstücke halfen uns namentlich im Anfange oft den Sinn ganzer Sätze verstehen, obwohl sie uns gleichzeitig die hethitische Aussprache selbst der bekanntesten Wörter auch heute noch vorenthalten. Die Methode, die man daran für die Erschliessung des hethitischen Lexikons ausgebildet hat, lässt sich leider auch nicht auf das Churritische übertragen, weil dieses sehr stark phonetisch schreibt und nur wenige Ideogramme verwendet.

Aber ein Mittel, um der Sprache beizukommen, müssen wir ausfindig machen; denn aus nichts lässt sich nichts entziffern. Ein solches Mittel bietet nun wenigstens beim M i t a n n i b r i e f die Tatsache, dass Tušratta neben diesem churritischen auch ein Anzahl a k k a d i s c h e r B r i e f e an die Pharaonen geschrieben hat und dass nach Ausweis der Eigennamen in beiden Arten von Briefen die gleichen Themen behandelt werden. Es gilt also zu versuchen, Worte und Wortverbindungen, die uns aus den akkadischen Tušrattabriefen vertraut sind, im churritischen ‘Mitannibrief’ wiederzufinden. Wenn wir nun in Kol. I Z. 84 f. des letzteren ^{I}*Ni-im-mu-u-ri-i-aš* KUR *Mi-zi-ir-ri-e-u̯ə-ni-eš ib-ri-iš* lesen, so ist uns *Nimmuriaš* als Name des Pharao und KUR *Mizirri* als Name von Ägypten bekannt; wir dürfen also, zunächst ohne uns in grammatischen Einzelheiten zu verlieren, zuversichtlich übersetzen ‘Nimmuriaš, König von Ägypten’ und ein churritisches *ibri-* ‘König’ erschliessen. Wir kennen aus den akkadischen Tušrattabriefen *Gilia* als den Mitanni-Gesandten in Ägypten und *Mane* als den ägyptischen Gesandten in Mitanni zur Genüge. Im Munde des Tušratta kann also churritisches ^{I}*Giliaš paššitḫiu̯u̯š* nur ‘mein Gesandter’ und ^{I}*Maneš paššitḫiu̯š* ‘dein Gesandter’ heissen. Weiter kennen wir *Artatama* als Grossvater des Tušratta, die Verbindung ^{I}*Ar-ta-ta-a-maš am-ma-ti-iu̯-u̯u-uš* Kol. III Z. 52 kann also nur heissen ‘mein Grossvater Artatama’. Entsprechend lässt sich als churritische Parallele zu dem akkadischen Ausdruck *ilāni limeššerū-šu* ‘die Götter mögen es fügen’ ein DINGIR^{MEŠ} *e-e-en-na-šu-uš na-ak-ki-te-en* feststellen; neben den Wortbedeutungen sind also auch mancherlei grammatische Tatsachen zu erschliessen.

Diese Möglichkeit ist denn auch von der Forschung stark ausgenutzt worden, schon vor 50 Jahren von Sayce, Brünnow und Jensen, den ersten Erforschern der ‘Mitannisprache’, dann von Messerschmidt, der 1899 in seinen *Mitanni-Studien* die erste Gesamtinterpretation des Mitannibriefes versuchte, von Bork u. a. Dass sie auch heute noch gelegentlich etwas weiter hilft, sei wenigstens an einem Beispiel gezeigt. Kol. IV Z. 121 f. lesen wir *i-nu-ú-me-e-ni-i-in* ^{d}*Ši-mi-gi tar-šu-an-níš u̯ə-ri-i-ma-in ta-a-ti-a*. In diesem Satze sind die Wörter

tatia ‘er liebt’ und das komplexe, aber für unseren Fall nicht weiter zu zerlegende, *inumenin* ‘wie’ seit langem bekannt. Seit ein paar Jahren wissen wir auch, dass *Šimigi*, hier Akkusativ ohne Endung, der Name des churritischen Sonnengottes ist. *u̯ərimain* bleibt weiterhin unklar. *taršuanniš* ist nach seiner Endung *-š* Subjekt im Singular; seine Bedeutung ist noch zu bestimmen. Nun steht in einem akkadischen Briefe des Tušratta (Knudtzon, *Die El-Amarna-Tafeln* Nr. 20 Z. 76 f.) *ki-i-me-e a-mi-lu-ú-tum* ^{d}*Šamaš i-ra-'a-am-šu* ‘wie die Menschheit die Sonne liebt, (so wollen auch wir einander lieben)’. Da Tušratta auch sonst gelegentlich dieselbe Redensart sowohl akkadisch wie churritisch gebraucht, dürfen wir auch diese beiden Sätze für identisch halten und das Subjekt *taršuanniš* mit ‘Mensch’ übersetzen. Nach dieser Methode können wir eine ganze Anzahl von Stellen des Mitannibriefes mit grösserer oder geringerer Sicherheit übersetzen. Zu einer z u s a m m e n h ä n g e n d e n Übersetzung allerdings, wie sie Bork schon 1909 in seiner ‘*Mitannisprache*’ versucht hatte, ist auch jetzt die Zeit noch nicht gekommen, da sich zahlreiche Stellen und ganze Abschnitte noch jeder Bemühung widersetzen.

Das Wissen, das wir an Hand des Mitannibriefes gewinnen, reicht nun allerdings noch nicht aus, um auch die religiösen Texte von Boğazköy zu verstehen. Der religiöse Wortschatz ist von dem des Briefes zu stark verschieden; vielleicht ist sogar die religiöse Sprache altertümlicher als die in dem Briefe zu erwartende Umgangssprache. Um hier vorwärtszukommen, müssen wir versuchen, Parallelen zwischen h e t h i t i s c h e n und churritischen Stellen der Ritualtexte aus Boğazköy ausfindig zu machen. In Band V der *Keilschrifttexte aus Boghazköi* ist der Text Nr. 2 ein hethitisch geschriebenes Ritual für churritische Gottheiten mit eingestreuten churritischen Textstücken. Kol. II Z. 57ff. werden dort zunächst männliche Gottheiten mit Namen genannt, die Opfergaben erhalten, und die Reihe schliesst III 5 f. mit dem hethitischen, stark ideographischen, Vermerk *ḫu-u-ma-an-da-aš-ša* DINGIR^{MEŠ}-*aš* Ù *A.NA* DINGIR.LÚ^{MEŠ} *ši-pa-an-ti* ‘und an alle Gottheiten und (zwar?) an die männlichen Gottheiten spendet er’. Anschliessend folgt eine parallele Reihe weiblicher Gottheiten, die mit dem halb churritischen Vermerk schliesst (III 15 f.) DINGIR^{MEŠ}-*na ḫé-e-i̯a*<*-ru*>*-un-na aš-tu-uḫ-ḫi-na ši-pa-an-ti* ‘er spendet allen weiblichen Gottheiten’. Da *ašti-* ‘Frau’ schon aus dem Mitannibrief bekannt ist, muss der Begriff ‘weiblich’ in *aštuḫḫina* stecken; es ist der Plural auf *-na* eines von *ašti-* weitergebildeten Adjektivs der Zugehörigkeit auf *-ḫi*. Weiter begegnet in hethitischen Ritualtexten oft die zusammenfassende Formel DINGIR^{MEŠ} LÚ^{MEŠ} DINGIR^{MEŠ} SAL^{MEŠ} ‘die männlichen Gottheiten, die weiblichen Gottheiten’, in churritischen aber steht an entsprechender Stelle *enna* (bezw. DINGIR^{MEŠ}-*na*) *duruḫḫina enna aštuḫḫina*. Wir dürfen demnach neben *aštuḫḫi-* ‘weiblich’ ein *duruḫḫi-* ‘männlich’ ansetzen. Wenn der Flussname *Šitarbu* bald das ideographische Determinativ ÍD ‘Fluss’, bald das phonetisch churritische Wort *šii̯a* vorgesetzt erhält, so dürfen wir *šii̯a* als ‘Fluss’ deuten. Und wenn anderswo eine Anzahl Flussnamen durch den Plural *šii̯ena* ‘Flüsse’ zusammengefasst werden, anschliessend aber Bergnamen durch *papena*, so wird letzteres ‘Berge’ bedeuten usw. Allerlei Wortbedeutungen lassen sich also auch aus Boğazköy gewinnen. Und der Ertrag wird noch grösser werden, wenn wir einmal die churritischen Omina aus Boğazköy besser ausnutzen können, die ebenso wie die hethitischen einfache Übersetzungen akkadischer Omina sein dürften. Vorläufig ist unser Verständnis der religiösen Boğazköytexte noch ausserordentlich gering; aus einem Meere unbekannter Grössen ragen nur wenige Inseln hervor.

Und noch schlimmer steht es mit den religiösen Texten aus U g a r i t, wo die Vokallosigkeit der Schrift die Schwierigkeiten noch erhöht. Hier müssen wir zunächst zufrieden sein, wenn wir einzelne anderswoher bekannte Formeln wiederfinden wie *in trḫn in aštḫn* = *enna duruḫḫina enna aštuḫḫina* ‘die männlichen Gottheiten, die weiblichen Gottheiten’ oder *au̯rnm ardnm*, das *au̯ari-* ‘Feld’ und *arte-* ‘Stadt’ enthält, oder *ḫśr ḫślś* = *ḫašarāi ḫāšulēš* (noch ungedeutet). Ein besseres Verständnis dieser Texte ist erst von einem weiteren Eindringen in die religiösen Texte aus Boğazköy zu erhoffen.

III GRAMMATIK. Wir haben also einen langen Text, aus dem wir Reihe von Sätzen und Abschnitten verstehen, und eine grössere Zahl von Texten, aus denen wir nur ein paar Formeln verstehen. Das ist nicht sehr ermutigend und lässt uns erwarten, dass auch unsere

Vorstellung von der G r a m m a t i k des Churritischen noch sehr unvollkommen ist. Lükkenhaft ist das Bild in der Tat, aber doch nicht so unvollkommen, wie wir nach all den geschilderten Schwierigkeiten des Textverständnisses annehmen könnten. Die folgenden Bemerkungen wollen nur einige Züge dieses Bildes hervorheben; eine vollständige Aufzählung aller schon bekannten grammatischen Tatsachen können und wollen sie schon deshalb nicht geben, weil über manche Punkte noch keine Einstimmigkeit unter den Forschern herrscht.

1) Bei transitiven Verben ist das Subjekt durch die N o m i n a l e n d u n g *-š*, das direkte Objekt durch eine Form gekennzeichnet, die bei Appellativen meist den reinen Stamm zeigt (Stammkasus), bei Eigennamen aber gern auf *-n* endigt: Mitannibrief III 1 *še-e-ni-i̯u-u̯u-uš-ša-a-an aš-ti ša-a-ru-u-ša* ‘und (*-ān*) mein Bruder (*šeni̯u̯uuš*) hat eine Frau (*ašti*) erbeten’. Mit. II 86 ^{I}*Ma-ni-en-na-ma-an še-e-ni-i̯u-u̯u-uš a-gu-ú-ka*[*-r*]*a-aš-ti-en* ‘den Mane (*Manen*) aber (*-man*) möge mein Bruder entsenden(!)’. Dass die einfachste, endungslose Kasusform unser Akkusativobjekt wiedergibt, kann als ein gewisses Argument zugunsten passivischer Verbalauffassung des Churritischen gewertet werden (der erste eben zitierte Satz wäre also von den Churritern vielmehr empfunden worden ‘von meinem Bruder wurde eine Frau erbeten’), die sonst aus den churritischen Texten noch nicht so sicher zu erschliessen ist wie aus den urartäischen, die aber Oppenheim und Speiser sicher richtig aus den Nuzitexten erschlossen haben.

2) Der n o m i n a l e P l u r a l ist durch *-na* charakterisiert: *tiu̯i-* ‘Wort’ *tiu̯ena* ‘Worte’, *enna* (<**eni-na*) *duruḫḫina* ‘die männlichen Gottheiten’ usw. Diese Form entspricht ohne weitere Endung unserem Akkusativ des Plurals, während das pluralische Subjekt eines transitiven Verbums die Endung *-šuš* trägt: *ennašuš nakkiten* ‘die Götter mögen (es) fügen’. Von weiteren Kasusformen seien nur noch der G e n e t i v auf *-u̯ə, -u̯e* und der D a t i v oder Richtungskasus auf *-ta* erwähnt: ^{I}*Dušrattāu̯ə* ‘des Tušratta’, *ibriu̯e* ‘des Königs’, *šeni̯u̯ue* ‘meines Bruders’; *šeni̯u̯uta* ‘(zu) meinen Bruder’.

3) Man beachte die S u f f i x ü b e r t r a g u n g, die darin besteht, dass das regierte Nomen ausser seinen eigenen Endungen auch die des regierenden Nomens annimmt. So ist in dem schon genannten KUR *Mi-zi-ir-ri-e-u̯ə-ni-iš ib-ri-iš* (Mit. I 85) ‘der König von Ägypten’ an den Genetiv *Mizirreu̯ə* hinter der eigenen Genetivendung *-u̯ə* noch das *-š* des regierenden Subjektskasus *ibri-š* mittels des sogenannten ‘suffixanreihenden’ *-ni-* angefügt worden. Ebenso tritt in DINGIR^{MEŠ}*-na* ^{URU}*Ḫatte-ni-u̯e-na duruḫḫina* ‘die männlichen (*duruḫḫina*) Gottheiten (DINGIR^{MEŠ}*-na*) von Ḫatti’ die Pluralendung *-na* nicht nur an DINGIR^{MEŠ}*-na* Gottheiten’ und *duruḫḫina* ‘die männlichen’ auf, sondern auch an dem Genetiv *Ḫatte-ni-u̯e* ‘von Ḫatti’, der seinerseits das ‘suffixanreihende’ *-ni-* zwischen Stamm und Genetivendung zeigt.

4) Zahlreiche andere Nominalformen sind noch nicht genau bestimmt, und dasselbe gilt von den meisten V e r b a l f o r m e n. Sicher sind Praesentia wie *tatau* ‘ich liebe’, *tatia* ‘er liebt’, erzählende Praeterita mit dem Element *-uš-: tanušau* ‘ich machte’, *tanuša* ‘er machte’, ein Futurum(?) mit *-et-: guleta* ‘er wird sagen’, *gipaneta* ‘er wird schicken’, ein Optativ mit 3. Pers. Sing. auf *-en,* 3. Pers. Plur. auf *-iten: ḫašen* ‘er möge hören’, *nakken* ‘er möge abordnen’, *nakkiten* ‘sie mögen anordnen’. Die N e g a t i o n dieser Verbalformen wird durch verschiedene Infixe ausgedrückt: *tanušiuu̯u̯ə* ‘ich machte nicht’, *ḫašaši̯uaen* ‘er möge nicht hören’, *ennašuš nakkiduu̯en* ‘die Götter mögen (es) nicht fügen’.

5) Auf dem Gebiete der P r o n o m i n a seien folgende Punkte erwähnt: Von den Personalia existieren besondere Formen wie *išaš* ‘ich’, Gen. *šūu̯ə; u̯eš* ‘du’, Gen. *u̯ēu̯ə* usw. Unbetonte enklitische Formen sind *-tta-* ‘mir, mich’, z.B. *i-nu-ú-ut-ta-a-ni-i-in ḫé-en-ni še-e-ni-i̯u-u̯u-uš ta-a-ti-a* ‘wie (*inu-* + *-nin*) mich (*-tta-*) jetzt (*ḫenni*) mein Bruder liebt’ Mit. I 74, sowie anscheinend *-me-/-ma-* ‘ihn’, z.B. [*i-*]*nu-ú-me-e-ni-i-in ḫé-en-ni še-e-ni-i̯u-uə iša-aš ta-a-ta-ú* ‘wie jetzt ich (*išaš*) (ihn) (*-me-*) meinen Bruder liebe’. Mit. I 75. Das Possessivverhältnis wird durch Suffixe am Nomen bezeichnet: *šeni-u̯u̯u-š* ‘mein Bruder’, *paššitḫi-u̯u̯u-š* ‘mein Gesandter’, *paššitḫi-u̯u-š* ‘dein Gesandter’, *eni-i-u̯ə attai-i-u̯ə* ‘seines Gottes, seines Vaters’.

Das Relativum besteht im Singular aus dem Relativstamm *i̯a-/i̯e-* und dem eben genannten *-me-/-ma-* ‘ihn’, z.B. *i-i-e-ma-a-ni-i-in* ^{I}*Gi-li-i-aš* ^{I}*Ma-ni-eš-ša-a-an gu-li-e-ta* ‘was Gilia und (*-ān*) Mane sagen wird’ Mit. IV 27. *i-i-e-me-e-ni*[*-i-i*]*n še-e-ni-i̯u-u̯u-uš gi-pa-a-ni-e-ta-a-am-ma-ma-an* ‘was immer (*-maman*) mein Bruder schicken wird’ Mit. II 62 f.

Ein dem *-tta-* ‘mir, mich’ und *-me-/-ma-* ‘ihn’ ähnliches Element ist auch das sehr interessante *-lla/-lle-* ‘eos’, für dessen genauere Behandlung ich jedoch auf meine soeben erschienene Arbeit *Kleine Beiträge zur churritischen Grammatik* (Leipzig 1939, = MVAeG 42, 2) S. 26 ff. verweisen muss. Hier sollen daher nur einige Andeutungen gegeben werden. Vgl. vorläufig *še-e-ni-i̯u-u̯ə-ta-al-la-a-an ni-i-ru-ša-e tiš-ša-an pa-aš-šu-ša-a-ú* ‘und (*-ān*) zu meinem Bruder (*šeni̯u̯u̯ə-ta*) habe ich sie (*-lla-*, d. h. die Gesandten) sehr (*tiššan*) eilends (*nirušae*) geschickt’ Mit. IV 38 f. *-lla-/-lle-* kann auch auf ein Pluralobjekt voraus- oder zurückdeuten, z.B. Mit. I 71 ff. ^{I}*Ma-ni-e-el-la-ma-an pa-aš-ši-i-it-ḫi-u̯u-uš u̯ə-ru-u-ša-a-al-la-an ...... ti-u̯e-e-e-na* ‘Mane, dein Gesandter (*paššitḫiu̯uš), aber (*-man*) weiss (*u̯əruša*) (sie) (*-lla-* nach *Mane* und *u̯əruša*) auch (*-ān*) die Dinge (*tiu̯ena*)’. Wie *-ma-/-me-* verbindet es sich mit dem Relativum: Mit. I 104f. *i-i-al-la-a-ni-i-in še-e-ni-i̯u-u̯u-uš ...... ti-u̯e-e-na*^{MEŠ} *ta-a-nu-u-ša-a-aš-še-na* ‘welche (*i̯a-lla-nin*) Dinge (*tiu̯ena*) mein Bruder ...... getan hat (*tanuša-ššena*)’. Schliesslich kann *-lla-/-lle-* zum einfachen Pluralsuffix herabsinken: Mit. IV 65 DINGIR^{MEŠ} *e-e-ni-il-la-a-an še-e-ni-i̯u-u̯u-ú-e-na* ‘und (*-ān*) die Götter (DINGIR^{MEŠ} *eni-lla-*) meines Bruders (Genetiv *šeni̯u̯ue* + Pluralelement *-na* durch Suffixübertragung)’.

6) Einige Z a h l w ö r t e r waren schon aus dem Mitannibrief halb und halb bekannt, klar festgestellt wurden sie aus Altersangaben von Vieh in den Nuzitexten wie *šinarpu* ‘zweijährig’, *dumnarpu* ‘vierjährig’ *kikarpu* ‘x-jährig’. Ganz sicher sind die Zahlen *šin* ‘zwei’ und *dumni* ‘vier’. Ihrem Werte nach noch unbestimmt sind *kik* und *kiši,* während das vermutete *uk* (*uqqa*) ‘eins’ auf einem Irrtum beruht.

IV SCHLUSSBEMERKUNGEN. Diese Andeutungen über die Sprache müssen in diesem Zusammenhang genügen. Es muss noch betont werden, dass ich die churritische Sprache auf dem ganzen weiten Sprachgebiet, von Kleinasien und Ugarit an über Syrien und Mesopotamien bis nach Nuzi hin, im allgemeinen für e i n h e i t l i c h halte. Einige dialektische Besonderheiten finden sich in Ugarit, einige lautliche Abweichungen vielleicht in Nuzi (*irwi* für westchurritisches *ibri-* „König"). Aber die Ansicht von Bork (in dem Büchlein *Das Ukirutische,* MAOG XII, 1; Leipzig 1938; S. 38ff., besonders S. 43), die Sammelbezeichnung Churritisch sei falsch, vielmehr liege eine Reihe verwandter, aber doch selbständiger Sprachen vor (das Mitani, das Ukirutische in Ugarit, das Qaṭnische in Qaṭna, das Churrische in Boğazköy, das Nuzische in Nuzi), halte ich für vollkommen abwegig; die nähere Begründung findet man in meiner oben genannten Arbeit S. 45 ff.

Schliesslich noch ein Wort zum V e r w a n d t s c h a f t s v e r h ä l t n i s des Churritischen. Einen etwaigen Zusammenhang mit den modernen Kaukasussprachen muss ich (trotz der auch dort belegten Suffixübertragung) unerörtert lassen, da zur Zeit doch keine fruchtbringenden Ergebnisse zu gewinnen wären. Dagegen ist mir eine Verwandtschaft mit einer jüngeren Keilschriftsprache des alten Orients immer wahrscheinlicher geworden, mit dem U r a r t ä i s c h e n, das im 8. und 7. Jahrhundert v. Chr. in Armenien zuhause war.

An lexikalischen Übereinstimmungen vergleiche man: churritisch *ibri-* ‘König’: urartäisch *euri-* ‘Herr’, churritisch und urartäisch *ar*(*u*)- ‘geben’, churr. *pis-* ‘sich freuen’: urart. *piṣuše* ‘Freude’, churr. *šau̯əla-* ‘Jahr’ (Vokabular Ugarit): urart. *šali-* ‘Jahr’, churr. *papa-* ‘Berg’: urart. *baba-* ‘Berg’, churr. *taršu*(*u̯*)*anni-* ‘Mensch’: urart. *taršuani-* ‘Mensch’, churr. und urart. *uli-* ‘anderer’, churr. *urpumma epēšu* ‘schlachten’ (Nuzi): urart. *urpu-* ‘opfern’ usw. In der Grammatik: Zugehörigkeitssuffix *-ḫi* (churr. *aštuḫḫi-* ‘weiblich’, urart. ^{I}*Menuaḫi-* ‘der zu Menua Gehörige, der Sohn des Menua’), das suffixanreihende *-ni-*, das zur Bildung mancher Kasusformen zwischen Stamm und Kasusendung tritt, die gleiche Bezeichnung von Subjekt und Objekt im transitiven Satze.

Aber daneben sind doch zahlreiche V e r s c h i e d e n h e i t e n auf grammatischem Ge-

biete nicht zu verkennen: Der nominale Plural wird churritisch durch das Suffix *-na*, urartäisch aber durch *-li* bezeichnet (*ḫuradi-ne-li* ʿdie Kriegerʾ). Das Possessivsuffix der 1. Pers. Sing. ist im Churritischen *-u̯u̯u-* (*šeni-u̯u̯u-š* ʿmein Bruderʾ), im Urartäischen *-uki* (*euri-uki-* ʿmein Herrʾ). Der Stamm des Relativums ist im Churritischen *i̯a-*, im Urartäischen *ali-* (*alu-*). Besonders stark verschieden ist die Verbalflexion: Praeteritum churr. 1. Pers. Sing. *arušau*, 2. Sing. *arušu*, 3. Sing. *aruša;* urart. 1. Sing. *arubi*, 3. Sing. *aruni*. Die Negation wird urartäisch nicht durch Infixe, sondern durch selbständige Wörtchen ausgedrückt (affirmativ *u̯e*, prohibitiv *me*) usw.

Diese Verschiedenheiten müssen uns davor warnen, bei der weiteren Forschung beide Sprachen als eine Einheit zu behandeln. Vielmehr muss unsere Aufgabe die sein, zunächst auch weiterhin beide Sprachen getrennt von einander und jede aus sich heraus rein kombinatorisch zu deuten; erst darnach wird auch die weitere Vergleichung des gemeinsamen Sprachgutes fruchtbringend sein.

L e i p z i g J. FRIEDRICH

EEN STANDAARDWERK OVER BABYLONISCHE WISKUNDE

F. THUREAU-DANGIN. *Textes Mathématiques Babyloniens transcrits et traduits.* Uitgaven van het Vooraziatisch-Egyptische Gezelschap Ex Oriente Lux. Deel I. Leiden. E. J. Brill. 1938. XL en 243 blz.

Het gezelschap Ex Oriente Lux is zijn reeks van publicaties van bronnen, die van belang zijn voor de kennis der Vooraziatische en Egyptische cultuur op zeer gelukkige wijze begonnen met de uitgave van een werk van zijn eerelid F. Thureau-Dangin, bestaande uit een — op de tafelteksten na — volledige verzameling van de tot dusver gevonden en ontcijferde documenten van de Babylonische wiskunde. Ze worden meegedeeld in transcriptie en in Fransche vertaling; daaraan vooraf gaat een Inleiding in de Babylonische wiskunde, die tevens de functie van commentaar op de vertaalde teksten vervult. Het gezelschap brengt hierdoor de belangrijke onderzoekingen, waardoor de schrijver zich zoowel voor de geschiedenis der wiskunde als voor de kennis der Babylonische beschaving zoo groote verdiensten heeft verworven, onder het bereik van alle belangstellenden en levert zoodoende een schoone bijdrage tot de vervulling van zijn nobele taak.

Het is met het oog op de groote verscheidenheid van de wiskundige vraagstukken, die in de gepubliceerde teksten worden gesteld en opgelost, niet wel doenlijk, hier een overzicht van den inhoud van het werk te geven. Beter dan door hiertoe een poging te doen, zal het doel van deze aankondiging worden bereikt door het maken van enkele opmerkingen, die den onvoorbereiden lezer de lectuur zullen kunnen vergemakkelijken en door het karakteriseeren van den aard der toegepaste redeneeringen aan de hand van enkele voorbeelden.

De moeilijkheden, die de lectuur van wiskundige Babylonische teksten bij eerste kennismaking oplevert, berusten voor een groot deel op de eigenaardigheden van het talstelsel, dat aan de berekeningen ten grondslag ligt en van het cijferschrift, waarin het wordt uitgedrukt [1]).

Het talstelsel vertoont de merkwaardigheid, dat als eerste rusttrede voor het tellen na het natuurlijke (kennelijk met het aantal van onze vingers samenhangende) grondtal tien niet honderd, maar zestig wordt aangenomen, als daarop volgende tien maal zestig, dan zestig maal zestig, enz. De consequentie hiervan is, dat een getal opgebouwd wordt gedacht uit eenheden, zestigtallen, enz. echter met dien verstande, dat het aantal van elk dezer in

[1]) Een meer uitvoerige uiteenzetting van het onderwerp vindt men in mijn artikel *Prae-Helleensche wiskunde.* De Gids 99, 2 (1935) 209, 337; 99, 3 (1935) 41.

het tientallig stelsel als som van ten hoogste negen eenheden en vijf tientallen wordt uitgedrukt. Deze laatste eigenschap maakt, dat we niet in den stricten zin van het woord van een zestigtallig of sexagesimaal stelsel kunnen spreken; immers dit zou geen decimalen opbouw van de getallen kleiner dan zestig verdragen en dus voor alle getallen van een tot en met negenenvijftig afzonderlijke grondtelwoorden vereischen. Het Babylonische stelsel heeft zestig als hoofd- en tien als nevenbasis; het is echter gewoonte, het niettemin als sexagesimaal te betitelen [2]).

Een voorbeeld ter toelichting. Het getal, dat wij uitspreken als vierduizend-driehonderd-zevenenveertig wordt door de Babylonische rekenaars opgevat als bestaande uit één zestigmaalzestigvoud, twaalf zestigvouden (eigenlijk een zeshonderdvoud en twee zestigvouden) en zevenentwintig eenheden (eigenlijk twee tientallen en zeven eenheden).

Het beginsel van dezen opbouw der natuurlijke getallen wordt ook toegepast bij de vorming der breuken. Een breuk bestaat uit een aantal zestigste deelen der eenheid, een aantal zestigmaalzestigste deelen, en zoo voort. Toelichting hierbij zal overbodig zijn, daar wij als een laat erfstuk der Babylonische cultuur deze wijze van breukvorming (althans tot twee orden van grootte) nog steeds toepassen in de indeeling van den graad in minuten en seconden en van het uur in de gelijknamige tijdsdeelen.

Het is duidelijk, dat deze sexagesimale structuur van het systeem der breuken op hetzelfde beginsel berust als die van onze decimale breuken. Het is een der groote merkwaardigheden van de Babylonische wiskunde, dat zij als het ware van den aanvang af de breuken volgens hetzelfde beginsel heeft opgebouwd als de natuurlijke getallen, terwijl de Westersche rekenkunde eeuwen noodig heeft gehad om tot de toepassing van het decimale stelsel der natuurlijke getallen op de uitdrukking van breuken te komen. De Babylonische rekenaar had daarbij op zijn Europeesche opvolgers voor, dat hij veel meer breuken sexagesimaal kon uitdrukken dan zij het decimaal konden doen. Een gewone breuk is immers slechts dan in een dergelijk systeem weer te geven, wanneer de noemer geen andere priemfactoren bevat dan in het grondtal van het talstelsel voorkomen; de mogelijkheid van decimale uitdrukking bestaat dus alleen, wanneer de noemer geen andere priemfactoren bevat dan twee en vijf; voor sexagesimale weergave is naast deze de priemfactor drie toegelaten, waardoor het aantal der te herleiden breuken sterk toeneemt.

Een tweede belangrijke eigenschap der Babylonische rekenkunde bestaat in het toegepaste cijferschrift. Dit is namelijk evenals het bij ons gebruikelijke Indo-Arabische stelsel gebaseerd op het zoogenaamde positie-beginsel, dat de waarde van een teeken afhankelijk maakt van de plaats, die het inneemt. In sterke tegenstelling tot het Indo-Arabische stelsel kent het Babylonische echter slechts twee cijfers, t.w. 𒌋 en 𒁹, die resp. de getallen een en tien voorstellen. Het schrijft alle getallen beneden zestig door additieve iuxtapositie van deze twee teekens; dat wil zeggen: het herhaalt het teeken voor tien zoovele malen als het voor te stellen getal tientallen bevat en dat voor één zoovaak als het daarnaast nog eenheden telt. Daarna (en hier treedt het positiebeginsel in werking) wordt echter het teeken voor één ook voor zestig gebruikt, dat voor tien ook voor zeshonderd en zoo voort.

Om dit aan een voorbeeld toe te lichten, denken we ons alle getallen beneden zestig Indo-Arabisch geschreven. Het boven reeds als voorbeeld gebruikte getal vierduizend-driehonderd-zevenenveertig wordt dan voorgesteld door

$$1 \mid 12 \mid 27$$

hetgeen dus zeggen wil

$$1.3600 + 12.60 + 27.$$

[2]) Op de belangrijke vraag naar den oorsprong van het Babylonische talstelsel gaat de schrijver in dit werk niet in. De lezer, die zich voor de kwestie interesseert, kan het standpunt van Thureau-Dangin uiteengezet vinden in zijn werkje *Esquisse d'une histoire du système sexagésimal.* Paris, 1932. Een andere theorie wordt verdedigd door O. Neugebauer, *Vorlesungen über Geschichte der antiken mathematischen Wissenschaften.* Erster Band. *Vorgriechische Mathematik.* Berlin, 1934. 93 vgl. Thureau-Dangin verwerpt haar in noot 3 van blz. IX van het thans verschenen werk.

Men ziet, dat dit volkomen analoog is aan onze schrijfwijze

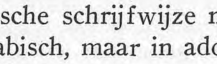
$$4347$$

die immers de beteekenis

$$4.1000 + 3.100 + 4.10 + 7$$

heeft.

In werkelijkheid is de Babylonische schrijfwijze natuurlijk in zooverre anders, dat de getallen beneden zestig niet Indo-Arabisch, maar in additieve iuxtapositie van de teekens 𒌋 (tien) en 𒁹 (een) geschreven worden. Het getal ziet er dus bij hen zoo uit

(1)

In volkomen consequente toepassing van het beginsel, dat den opbouw van het breuksysteem mogelijk heeft gemaakt, wordt deze wijze van voorstelling der natuurlijke getallen nu ook gebruikt voor de weergave van breuken. Het neergeschreven getal kan dus onder omstandigheden ook beteekenen

$$\frac{1}{60} + \frac{12}{60^2} + \frac{27}{60^3} \qquad (2)$$

Het zwakke punt der notatie ligt hierin, dat de Babylonische teksten geen teeken voor nul kennen en evenmin een, dat de functie van onze decimaalkomma zou kunnen vervullen. Het is daardoor niet zonder meer uit te maken, of de uitdrukking (1) het getal 4347 beduidt dan wel de breuk (2), die de waarde $\frac{4347}{216000}$ heeft òf een der andere waarden, die men krijgt door 4347 door een macht van 60 te deelen of met een zoodanige macht te vermenigvuldigen. Het behoort tot de moeilijkheden van de ontcijfering van mathematische Babylonische teksten, uit deze mogelijkheden een juiste keuze te doen. Hoe men daarin slaagt, moet hier onbesproken blijven. Wel moet iets gezegd worden van de wijze, waarop men de gevonden waarde in transcriptie kan weergeven, wanneer men zich althans, wat practisch onvermijdelijk is, van de notatie (1) wil ontdoen.

Voor deze transcriptie zijn twee methoden in gebruik. De eene, die sedert jaren wordt toegepast door O. Neugebauer in zijn beroemde onderzoekingen over Babylonische wiskunde en die men dan ook in zijn groote uitgave van de wiskundige Babylonische teksten [3]) overal kan aantreffen, bestaat hierin, dat men de afzonderlijke teekengroepen, die telkens een getal tusschen 1 en 60 aanduiden, Indo-Arabisch schrijft en van elkander door komma's scheidt, terwijl in de plaats van het ontbrekende sexagesimale analogon van het decimaalkomma een kommapunt wordt gezet en de ontbrekende nullen worden aangevuld. Zoo stelt

$$1,12,27$$

de waarde

$$1.3600 + 12.60 + 27$$

voor, terwijl

$$1,12;27$$

voor

$$1.60 + 12 + \frac{27}{60}$$

staat en

$$0;1,12,27$$

[3]) O. Neugebauer, *Mathematische Keilschrift-Texte*. Erster Teil, Berlin, 1935; Zweiter Teil, Berlin, 1935; Dritter Teil, Berlin, 1937. Quellen und Studien zur Geschichte der Mathematik, Astronomie und Physik. Band III.

de waarde

$$\frac{1}{60} + \frac{12}{60^2} + \frac{27}{60^3}$$

aanduidt.

Volgens de tweede methode, die door Thureau-Dangin gebruikt wordt, schrijft men eveneens de getallen beneden 60 Indo-Arabisch, maar geeft verder de positiewaarde van elk dier getallen aan door de teekens, waarmee wij graden, minuten en seconden schrijven, voor eenheden, zestigsten en zesendertighonderdsten te gebruiken en de zestigtallen, zesendertighonderdtallen, enz. met een, twee, enz. gravis-accenten te noteeren. Hij schrijft dus in de bovengenoemde drie gevallen resp. [4])

1`` 12` 27, 1` 12° 27′ en 1′ 12″ 27‴

Notaties kunnen uiteraard slechts tot op zekere hoogte voorwerp van discussie en kritiek worden; gewoonte en voorkeur hebben vaak meer invloed op de keuze dan een buitenstaander vermag in te zien. Dit voorbehoud makend, komt het ons echter voor, dat de notatie van Neugebauer boven die van Thureau-Dangin de voorkeur verdient. Vooreerst omdat de teekens ′ en ″ voor ons tegenwoordig gevoel zoo onverbrekelijk met onderdeelen van den graad verbonden zijn, dat men zich telkens even gestoord voelt, wanneer ze voor iets anders dienen. Maar vooral, omdat deze notatie feitelijk met het beginsel van het Babylonische cijferstelsel in strijd is en daardoor een van de meest typeerende eigenaardigheden en grootste verdiensten van deze getalnotatie niet tot haar recht doet komen. Het ligt in het wezen van een positiestelsel, dat de plaats van een teeken en niets anders de waarde bepaalt en men komt dus met dat wezen in conflict, door die waarde ook nog eens met een speciaal teeken aan te geven. Wat Thureau-Dangin doet is niets anders dan dat wij inplaats van 4347 zouden schrijven 4^d^ 3^h^ 2^t^ 7^e^. Opmerkelijk is, dat hij dit systeem alleen toepast in de vertalingen; in de transcripties blijft de waarde van afzonderlijke getallen beneden 60 onbepaald (als men dus 5 ziet staan, weet men niet, of dit 5`of 5° of 5′ of nog iets anders beduidt), terwijl twee van zulke teekengroepen door een punt gescheiden worden. Zoo ziet men dus bijvoorbeeld 1.10 voor 1° 10′ staan, maar evengoed 3.36 voor 3`36.

Deze handelwijze maakt de raadpleging der transcripties niet gemakkelijker; anderzijds heeft ze het voordeel, dat ze den lezer in nauwer contact brengt met de moeilijkheden, die de onbepaaldheid der Babylonische getalnotatie aan de ontcijfering der wiskundige teksten in den weg legt en hem daardoor iets doet beseffen van den ontzaglijken arbeid, die verricht heeft moeten worden, voordat men die teksten heeft leeren begrijpen. Nog scherper zouden deze moeilijkheden door den op philologisch gebied ondeskundigen lezer begrepen worden, wanneer ook de autographieën der bestudeerende teksten waren opgenomen; zooals de schrijver echter terecht opmerkt, komt in het werk geen enkele niet eerder gepubliceerde tekst voor; de belangstellende lezer kan het ontbrekende dus steeds aanvullen door de overal geciteerde origineele publicaties te bestudeeren; eenvoudiger nog bereikt hij dit doel door de boven aangehaalde *Mathematische Keilschrift-Texte* van O. Neugebauer te raadplegen, waarin hij van alle thans door Thureau-Dangin gepubliceerde documenten naast transcriptie, vertaling en commentaar ook de photographische reproductie en de autographie aantreft. Men vindt daar tevens een overzicht van de in deze nieuwe uitgave niet opgenomen tafelteksten, die voor den Babylonischen rekenaar een onmisbaar hulpmiddel bij zijn werk moeten zijn geweest.

Dergelijke tafelteksten hebben blijkbaar in groote verscheidenheid bestaan; de belangrijkste ervan zijn echter wel de zoogenaamde i g i -tafels, die bij een gegeven getal zijn omgekeerde waarde (voorzoover deze positioneel te schrijven is) opgeven, en de zoogenaamde a r a -tafels, die het product van een getal met het vaste grondtal der tafel leeren vinden. Gecombineerd stellen ze in staat, alle echte breuken, waarvan de noemer geen andere

[4]) Wanneer een geheel getal beneden 60 niet door breukdeelen gevolgd wordt, laat de schrijver het teeken ° weg.

priemfactoren bevat dan 2, 3 of 5, sexagesimaal te schrijven. De toepassing van dit belangrijke hulpmiddel zou in de *Introduction* van Thureau-Dangin wellicht iets uitvoeriger behandeld hebben mogen worden.

In het algemeen schiet deze *Introduction* in haar functie van commentaar eenigszins te kort en wel vooral hierdoor, dat de in het werk behandelde problemen slechts worden aangehaald ter verduidelijking of staving van de algemeene opmerkingen, die de schrijver over de Babylonische wiskunde maakt. Wie dus bij een bepaalden tekst toelichting wenscht, moet in de *Introduction* gaan bladeren in de hoop, er iets over te vinden; als hij er dan wat over aantreft, is dit bovendien menigmaal voor een oningewijde wel wat al te beknopt; de schrijver, die uiteraard met de uitdrukkings- en redeneerwijze der Babylonische wiskunde ongemeen vertrouwd is, schijnt wel eens over het hoofd te hebben gezien, dat daarin voor den algemeen belangstellenden lezer tal van onverwachte moeilijkheden liggen.

Voorzoover de behandelde vraagstukken in de *Introduction* worden toegelicht, geschiedt dit in dier voege, dat ze algebraisch worden geformuleerd en opgelost; op deze wijze is natuurlijk het bereikte resultaat snel en eenvoudig te controleeren. Men heeft echter vaak aanleiding te betwijfelen, of die algebraische behandeling inderdaad wel de redeneering van den tekst weergeeft en of zij niet menigmaal den hedendaagschen lezer, die haar zooveel gemakkelijker volgt dan het oorspronkelijke betoog, eer belet dan helpt, om zich werkelijk in den geest der Babylonische wiskunde in te leven. We willen dit bezwaar met enkele voorbeelden toelichten, die dan tevens de beloofde illustratie zullen geven van het eigenaardig karakter van de problemen, die circa 2000 jaren voor Christus in het Tweestroomenland werden behandeld.

Op blz. 11 vlgg. wordt een tekst afgedrukt, die ten deele op het tablet BM 85200 en ten deele op VAT 6599 te vinden is. De vertaling, die Thureau-Dangin van het aan dezen tekst ontleende probleem 22 geeft, luidt als volgt:

> „[*Une cave. La profondeur = le flanc. J'ai extrait la terre. J'ai additionné mon sol et la terre: 1° 10′. Le front est les deux tiers du flanc*]. *Que sont* [*le flanc et le fr*]*ont?* [*Toi, pose 20′, le tiers. Dénoue* [5]) *l'inverse de 20′, tu trouve*]*ras* [*3*]. *Fractionne 3 en deux, tu trouveras 1° 30′:* [*c'est la raison du flanc. Dénoue l'inverse de 1° 30′*], *tu trouveras 40′: c'est la raison du front. Dénoue l'inverse de 12, la raison de la profondeur,* [*tu trouveras 5′*]. *Porte* [*à*] *1, tu trouveras 5′. Porte à 40′, tu trouveras 3′ 20″. Porte 3′ 20″ à 5′, tu trouveras 16″ 40‴. Dénoue l'inverse de 16″ 40‴, tu trouveras 3`36. Porte 3`36 à 1° 10′, tu trouveras 4`12: c'est le „carré" (c'est-à-dire le cube + carré) de 6. Porte 6 à 5′: 30′, le flanc. Porte 6 à 3′ 20″:20′, le font. Porte 6 à 1, tu trouveras 6: c'est la profondeur. Telle est la façon d'opérer.*"

en de commentaar (*Introduction* blz. XXXV):

> *Dans le n° 22 on a:*
>
> $(1)\ xyz + xy = 1°\ 10'\ (2)\ y = 40'\ x \qquad (3)\quad z = 12\ x$
>
> *d'où se déduit l'équation* $(40'.12)\ x^3 + 40'\ x^2 = 1^0\ 10'. \quad (4)$
>
> *Le scribe multiplie par* $\frac{12^2}{40'}$, *ce qui donne*
>
> $12^3\ x^3 + 12^2\ x^2 = 4`12$
>
> *4`12 est donc la somme du cube et du carré de 12 x. Le scribe énonce immédiatement la valeur de 12 x, à savoir 6, et en déduit celles de x, y et z. Comme Neugebauer l'a montré, il se sert d'une table donnant, pour une suite de nombres n, la somme de* n^3 *et* n^2.

Men moet nu onmiddellijk twee dingen toegeven en wel a) dat het opgegeven vraagstuk algebraisch te formuleeren is in den vorm van de vergelijkingen (1), (2) en (3); en b) dat deze vergelijkingen op de aangegeven wijze op te lossen zijn. Daarentegen moet worden ontkend, dat de uitgevoerde omvorming van de opgestelde vergelijkingen tot den vorm (4) en de hiervoor meegedeelde oplossing nog te beschouwen zouden zijn als een adaequate weergave van de in den tekst gehouden redeneering. Het is ons althans niet gelukt, hierin die omvorming te onderkennen en evenmin, er een vermenigvuldiging met den factor $\frac{12^2}{40'}$ in op te sporen. De algebraische toelichting, die de schrijver geeft, leert dus weliswaar, dat de Babylonische rekenaar correct heeft geredeneerd, maar ze leert ons niet — wat toch het hoofddoel moet blijven van ieder historisch mathematisch onderzoek — *hoe* hij te werk is gegaan.

[5]) Met den term ᶜ*dénouer l'inverse de n*ᵓ geeft de schrijver een technischen term der Babylonische wiskunde weer, die naar inhoud beduidt: „schrijf $\frac{1}{n}$ sexagesimaal".

Toch lijkt het niet eens zoo moeilijk, dit aan te geven. Het vraagstuk heeft, zooals men ziet, betrekking op een lichaam in den vorm van een rechthoekig blok, waarvan de drie afmetingen als lengte (*šiddu*, ᶜflancᵓ), breedte (*pûtu* ᶜfrontᵓ) en diepte (*šuplu*, ᶜprofondeurᵓ) onderscheiden worden. Gegeven is (men merke op, hoe gering het contact met de realiteit is, dat rekenopgaven reeds toen vertoonden) de som van den inhoud van het lichaam en de oppervlakte van een horizontaal zijvlak. Bovendien is bekend, dat de breedte $^2/_3$ van de lengte is en de diepte 12 maal de lengte. Er staat weliswaar letterlijk, dat de diepte aan de lengte gelijk is maar dit moet, zooals de uitgever op blz. XXXV van de *Introduction* verduidelijkt, worden opgevat als een gelijkheid van de getallen, die diepte en lengte uitdrukken in de eenheden, die voor elk harer gebruikelijk zijn en die zich verhouden als 12 tot 1.

We laten nu een oogenblik de eerste zinnen van de oplossing achterwege en beginnen bij de mededeeling, dat 40′ het verhoudingsgetal van de breedte is, wat dus zeggen wil, dat de breedte $\frac{40}{60}$ of $\frac{2}{3}$ eenheden bedraagt, als de lengte er 1 en de hoogte dus 12 ervan bevat. Er is nu sprake van den inhoud van het lichaam en de oppervlakte der horizontale doorsnede; deze zouden door hetzelfde getal worden uitgedrukt, indien de hoogte 1 eenheid groot was; was dit het geval, dan zou de lengte $\frac{1}{12}$ en de breedte $\frac{2/3}{12}$ eenheden bedragen. Deze grootheden worden naar Babylonischen trant berekend, door 1 en $\frac{2}{3}$ opvolgend met de omgekeerde waarde van 12, dit is 5′, te vermenigvuldigen. De gekregen afmetingen 5′ en 3′ 20″ met elkaar vermenigvuldigend, krijgt men 16′ 40″ voor de oppervlakte der doorsnede en, daar de hoogte 1 bedraagt, stelt dit zelfde getal den inhoud voor. De nu berekende waarden van inhoud en oppervlakte zijn echter niet de ware, omdat de hoogte niet 1 eenheid, maar h eenheden bedraagt. De werkelijke waarde van de som van oppervlakte en inhoud is dus 16′ 40″ $(h^2 + h^3)$. Daar dit 1° 10′ is, vindt men $h^2 + h^3$ door 1° 10′ met de omgekeerde waarde van 16′ 40″ te vermenigvuldigen (dit komt op hetzelfde neer als het door 16′ 40″ te deelen). Nu blijkt $h = 6$ eenheden te zijn; dus vindt men voor lengte en breedte opv. de waarde 30′ en 20′.

Thans rest nog de vraag naar de beteekenis van de eerste zinnen van de oplossing, die tot het resultaat leiden, dat 40′ het verhoudingsgetal van de breedte is. Deze passage doet wonderlijk aan, indien men haar in verband met de opgave beschouwt; immers hierin staat te lezen, dat de breedte $\frac{2}{3}$ van de lengte is en iedere igi-tafel kon direct leeren, dat $\frac{2}{3}$, sexagesimaal geschreven, 40′ is. Waartoe dan die vreemde berekening $\frac{1}{3} = 20'$; 3; 1° 30′; 40′?

Het antwoord kan nauwelijks twijfelachtig zijn, als men overweegt, dat van de geheele boven weergegeven propositie in het bewaard gebleven deel van den tekst slechts de woorden ... *tum minûm* voorkomen, waarbij *tum* als laatste lettergreep van *pûtum* (breedte) is op te vatten, terwijl *minûm* aanduidt, dat er een vraag gesteld is. Van de geheele propositie

zijn dus alleen de woorden *Que sont en ... ont?* authentiek. Met de eerste zinnen van de oplossing staat het er al niet veel beter voor. Authentiek is alleen ... *ar mišil 3 ḫe-pé 1.30 ta-mar ... 40 ta-mar* b a l *pûtim,* en in de vertaling

> [*Toi, pose 20′, le tiers. Dénoue l'inverse de 20′ tu trouve*]*ras* [3]. *Fractionne 3 en deux, tu trouveras 1° 30′:* [*c'est la raison du flanc. Dénoue l'inverse de 1° 30′*], *tu trouveras 40′: c'est la raison du front.*

is dus alleen gewaarborgd juist, wat niet tusschen [ ] staat.

De gesignaleerde onbegrijpelijkheid heeft dus betrekking op een gereconstrueerd deel der oplossing van een gereconstrueerd vraagstuk. Men kan vragen, of zij niet uit de wijze van reconstructie zelf ontstaan is. De mogelijkheid hiervan wordt nog versterkt door de eveneens onbegrijpelijke woorden b a l *šiddim* achter 1.30. die blijkbaar aangevuld zijn naar analogie van bal *pûtim* en b a l *šuplim.* Het is heel begrijpelijk, dat men 40 en 12 opvolgend het verhoudingsgetal (b a l) van breedte en hoogte noemt, maar als breedte en hoogte opvolgend 40′ en 12′ zijn, moet de lengte 1 zijn, terwijl een verhoudingsgetal 1° 30′ voor de lengte slechts zin zou hebben bij een breedte 1.

Het is ons uiteraard onbekend, welke motieven Thureau-Dangin er toe hebben geleid, de reconstructie van de ontbrekende passages zoo en niet anders te geven. *La restitution des lignes 3 et 4 est purement conjecturale,* schrijft hij zelf en voor de regels 1 en 2 kan het, als men op de door Neugebauer meegedeelde autographie afgaat, niet veel anders zijn. De mathematische onwaarschijnlijkheid, waarmee ze behept zijn, leidt echter tot de leekenvraag, of het niet aannemelijker zou zijn, in de opgave als gegeven te vermoeden, dat het dubbele van de lengte gelijk is aan driemaal de breedte en in de eerste zinnen der oplossing de herleiding te zien van dit gegeven tot het inzicht, dat het verhoudingsgetal van de breedte 40′ is.

We roeren hiermee tevens een algemeene eigenschap van het werk van Thureau-Dangin aan, die gelegen is in het ruime gebruik, dat daarin van gereconstrueerde passages gemaakt wordt. Deze zijn weliswaar getrouw door het teeken [ ] gekenmerkt, maar de zekerheid, waarmee ze worden aangeboden, zal toch wellicht den lezer wel eens verleiden, meer als vaststaand aan te nemen dan op grond van den tekst gewaarborgd is Zoo valt het op, dat de uitgever bij den tekst VAT 6505 als een feit meedeelt (blz. 131; noot 1), dat hierin de reciproke waarden worden gevonden van twaalf termen van een meetkundige reeks met eersten term 2.5 en reden 2. Van de twaalf berekeningen zijn er namelijk slechts vijf geheel of ten deele bewaard gebleven, waarvan de meeste nog sterk gereconstrueerd moesten worden. De hypothese, dat de getallen, welker reciproken bepaald worden, een meetkundige reeks vormen, moge een bruikbaar richtsnoer voor de reconstructie leveren (in probleem 237 echter ten koste van de aanname, dat van de enkele getallen, die in de schaarsche overblijfselen te vinden zijn, er nog een fout is), de schrijver had niet mogen verzuimen te vermelden, dat het bestaan van de dyadische opeenvolging geen feit is, dat uit den tekst volgt, maar integendeel de hypothetische grondslag, waaruit die tekst wordt afgeleid.

Wij zijn den lezer intusschen nog een tweede voorbeeld schuldig ter illustratie van de bewering, dat algebraische inkleeding van een Babylonisch vraagstuk de strekking kan hebben, den weg tot het begrip der gehouden redeneering af te sluiten. In den tekst VAT 8389 (probleem 207; blz. 103—105) wordt gevraagd naar de grootten van twee velden, waarvan het eerste per eenheid van oppervlakte 40′ volume-eenheden graan opbrengt en het tweede 30′, wanneer ook nog gegeven is, dat de som van hun oppervlakten 30` oppervlakte-eenheden bedraagt en dat de opbrengst van het eerste veld die van het tweede met 8` 20 volume-eenheden overtreft. De berekening verloopt als volgt:

De helft der totale oppervlakte, dus 15`, wordt opvolgend met 40′ en met 30′ vermenigvuldigd; dit levert opvolgend 10` en 7`30. Het verschil hiervan, 2`30, wordt van 8`20 afgetrokken en de rest, 5`50, door de som der eenheidsopbrengsten 40` en 30` gedeeld. Het quotient is 5`. De velden zijn nu opv. 15` + 5` en 15` — 5`, dus 20` en 10` oppervlakte-eenheden groot.

Thureau-Dangin geeft dit als volgt weer (*Introduction* blz. XIX vlg.):

Noemt men de oppervlakten der velden opvolgend x en y, dan is

$$x + y = 30^{\backprime} \qquad (1)$$
$$40' \, x - 30' \, y = 8^{\backprime}20 \qquad (2)$$

Stelt men $\frac{x-y}{2} = \xi$ dan gaat (2) over in

$$40'(15^{\backprime} + \xi) - 30'(15^{\backprime} - \xi) = 8^{\backprime}20 \qquad (3)$$

waaruit volgt

$$\xi = \frac{5^{\backprime}\ 50}{40' + 30'} = 5^{\backprime}$$

en dus

$$x = 20^{\backprime} \qquad y = 10^{\backprime}$$

Men moet toegeven, dat alle voor de oplossing van vergelijking (3) benoodigde stappen (40′.15` = 10`; 30′.15` = 7`30; 10` — 7`30 = 2`30; 8`20 — 2`30 = 5`50) in den tekst worden uitgevoerd. Toch bevredigt deze inkleeding der oplossing niet. Immers de vergelijkingen (2) en (3) worden, zooals de schrijver zelf opmerkt, in den tekst niet geformuleerd; de gedachtengang moet dus zoo gereconstrueerd worden, dat men ze ook niet behoeft op te stellen.

Dit is mogelijk, wanneer men een oplossing beproeft, die meer den stijl van de beredeneersommen van onze lagere school navolgt dan dien van de symbolische algebra. Denk daartoe, dat de twee velden, *A* en *B*, gelijke oppervlakten hadden, dus ieder 15` eenheden; dan was de opbrengst van A 15`.40′ = 10` eenheden en die van B 15`.30′ = 7`.30. Dus zou *A* 2`30 eenheden meer opbrengen dan *B*. In werkelijkheid is het verschil 8`20, dus 5`50 meer dan in de gemaakte onderstelling. *A* is dus blijkbaar grooter dan *B*. Er moet dus een zoo groote strook van *B* aan *A* worden afgestaan, dat het verschil van de beide opbrengsten met 5`50 toeneemt. Per eenheid van oppervlakte van die strook wint *A* 40` eenheden in opbrengst en verliest *B* er 30`. Het verschil groeit dus per eenheid van oppervlakte met 1°10; totaal groeit het met 5`50, dus 5` maal zooveel. Dus is de bedoelde strook 5` eenheden groot: de ware waarde van *A* is dus 20`, die van *B* 10`.

De lectuur van het werk van Thureau-Dangin geeft op deze wijze nog herhaaldelijk tot vragen en opmerkingen aanleiding. Men begrijpe echter wel, met welke bedoeling ze gesteld en gemaakt worden. Niet om ook maar in het minst iets af te dingen op den grootschen arbeid, dien Thureau-Dangin door zijn ontcijfering van Babylonische mathematische teksten en door de verzorging van de fraaie uitgave, die zijn onderzoekingen samenvat, verricht heeft. Integendeel, men kan een werk als dit niet bestudeeren zonder een voortdurend gevoel van diepen eerbied voor al den speurzin en al het vernuft, die noodig zijn geweest, om het merkwaardige historisch verschijnsel, dat de Babylonische wiskunde ons aanbiedt, te onthullen, een eerbied, die iederen keer nog groeit, wanneer men een autographie van een der gepubliceerde teksten voor zich heeft genomen en nu zijn eigen krachten op de lectuur beproeft. Moge het te berde gebrachte dus genomen worden voor wat het zijn wil: een bewijs van de aandacht, waarmee het werk werd bestudeerd en een uiting van dankbaarheid voor wat het schonk.

Oisterwijk E. J. DIJKSTERHUIS

RELIGIEUZE TEKSTEN UIT ASSUR (IV—VI)

Deze bijdrage is een vervolg op Jaarbericht, deel I, N° 5, blz. 349—356. Van de *Keilschrifttexte aus Assur religiösen Inhalts* zijn in de jaren 1915 tot 1923 negen afleveringen in autografie (nageteekend spijkerschrift) van de hand van den Berlijnschen hoogleeraar Erich Ebeling verschenen. Deze groote editie vormt de deelen 28 en 34 van de *Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft.* De eerste 175 oorkonden werden in aflevering 1 tot 4 in 1919 samengevat tot een eerste deel, voorzien van een titelblad en van een index met beknopte inhoudsopgaven aan het eind van aflevering 4. Van het tweede deel waren in 1923 vijf afleveringen met niet minder dan 297 oorkonden verschenen, waarvan het titelblad en vooral de inhoudsopgaven nog ontbreken, zoodat alleen de opschriften bij de enkele oorkonden den beginner eenigszins wegwijs kunnen maken. De laatste (negende) aflevering is blijkens een mededeeling op de binnenzijde van den omslag onvoldoende gecorrigeerd, omdat de steendrukkerij toen, in den inflatietijd, haar werkzaamheden moest staken.

Dat het groote werk in de ruim vijftien jaren, die sindsdien weer verstreken zijn, niet werd voortgezet en voltooid, is levendig te betreuren. Behalve in de Voor-Aziatische afdeeling van het Museum te Berlijn bevindt zich een groot aantal van deze oorkonden in het Museum te Istanboel; een nog grooter gedeelte was gedurende de oorlogs- en inflatiejaren tijdelijk in Portugal achtergehouden en is eerst in 1926 in het Berlijnsche Museum terechtgekomen.

Van deze beide groote groepen van oorkonden uit Assur is, als ik het goed zie, zoo goed als niets zelfs maar in autografie naar de origineelen gepubliceerd. En ook wat de in de vermelde negen afleveringen door Prof. Ebeling geautografeerde 472 religieuze teksten uit Assur betreft, zal er nog veel arbeid moeten worden verricht, voordat deze oorkonden ook voor den niet-assyrioloog begrijpelijk en toegankelijk zijn gemaakt. Vooral van de oorkonden No. 176—472 in de afleveringen 5 tot 9 is tot nu toe slechts een klein gedeelte ontcijferd, getranscribeerd en vertaald.

Nadat ik voor het meerendeel van de oorkonden dit werk der ontcijfering en transcriptie had verricht, wilde ik de leden van E. O. L. en andere belangstellenden in de resultaten doen deelen. Natuurlijk moest ik een keus doen. In aanmerking komen slechts die oorkonden, die elders nog niet vertaald en bewerkt en bovendien van meer algemeen belang uit godsdiensthistorisch oogpunt zijn. Daarnaast zullen (vooral voor de afleveringen 5 tot 9) aanvullende inhouds- en litteratuuropgaven welkom zijn.

Een groot gedeelte (wellicht het meerendeel) van de oorkonden is afkomstig uit het archief van den grooten Assyrischen koning Tiglatpileser I (1116—1096 v. Chr.). De vindplaats is de oude residentiestad Assur, de Zuidelijkste van de Assyrische steden, gelegen aan de rechteroever van de Tigris, op de plaats van het tegenwoordige *Qalʿat Šerqāt.* De opgraving van Assur is in 1903 in opdracht van de *Deutsche Orient-Gesellschaft* onder leiding van Robert Koldewey begonnen. Daar Koldewey zijn belangstelling spoedig op Babylon concentreerde, verkreeg in Assur Walter Andrae de leiding. Zijn medewerkers waren Julius Jordan, Conrad Preusser en anderen. Door het uitbreken van den wereldoorlog moest dit grootsche opgravingswerk stopgezet worden; het is nog niet hervat.

In een populair boek, dat warme aanbeveling verdient, heeft Prof. Andrae (thans directeur van de Voor-Aziatische afdeeling der Berlijnsche musea) de resultaten van zijn arbeid kort en aanschouwelijk saamgevat: W. Andrae, *Das wiedererstandene Assur,* Leipzig 1938 (232 blz., met 86 platen, 82 afbeeldingen en een plattegrond). Dit mooie boekwerk is een pendant van het bekende werk van R. Koldewey, *Das wiedererstehende Babylon* (4de ed., Leipzig 1925); het overtreft dit werk door aanschouwelijkheid en levendigheid van den verhaaltrant. Buitengewoon belangwekkend zijn daarin ook de schetsen van de hand van W. Andrae: reconstructies der tempels, paleizen, muren en pleinen der stad Assur, zooals zich die aan een bezoeker tijdens de regeering van koning Sanherib, ongeveer in het jaar 688 v. Chr., moeten hebben vertoond.

Voor het groote werk van E. Ebeling bezigen wij weer de afkorting KAR. Natuurlijk kunnen wij ook in 't vervolg slechts een keus doen. Wij bepalen ons bij die stukken, die uit godsdiensthistorisch, cultuurhistorisch of aesthetisch oogpunt belangwekkend zijn en laten de zuiver magische en mantische stukken terzijde of bespreken die slechts met een enkel woord. Hierbij behooren vooral de talrijke *Opferschau-Omina* (voorteekens, ontleend aan de levers en ingewanden van offerdieren), voorts de zoogenaamde *Medizinische Texte* (die met de geneeskundige wetenschap weinig hebben te maken) en ook de talrijke voorteekens uit de serie met de beginwoorden 'Indien een stad op een helling ligt', die trouwens reeds door F. Nötscher (*Orientalia* No. 39—42) bewerkt en vertaald zijn.

Wij beginnen met de correctie van een storende drukfout in *Jaarbericht,* deel I, blz. 355, regel 2 van boven. In onze vertaling van KAR N° 98, Vz., r. 6 moet in de plaats van „zoon" (als vertaling van het Akkadische woord *qannu)* 'zoom' gelezen worden. Het grijpen van de zoom (n.l. van het gewaad van het godenbeeld) is een gebaar der smeeking; de uitdrukking *ṣābit qanniki* beteekent dus ongeveer: „die u te voet valt" (vgl. Meissner, *Babylonien* II, p. 81). De volgende tekst (KAR No. 101) op dezelfde bladzijde (355) was, zooals ik achteraf zag, reeds door S. Langdon, *Babylonian Penitential Psalms* (OECT VI, 1927), p. 55 v. vertaald.

De eerste tekst van KAR I, Afl. IV is N° 147; evenals KAR II, Afl. V, N° 176—179 behoorende tot de groote groep der Hemerologieën of beter Menologieën. Dit zijn lijsten der opeenvolgende maanden en der dagen van elke maand met de voorschriften of waarschuwingen, wat men op dien bepaalden dag moet doen of nalaten en met het antwoord op de vraag, of en waarom deze dagen voor bepaalde ondernemingen gunstig of ongunstig zijn. Men ziet uit deze optellingen, in welke mate het dagelijksche leven der Babyloniërs en Assyriërs als het ware omheind is geweest door strenge ritueele voorschriften en verbodsbepalingen. Een verwijt als door den apostel Paulus tot de Galatiërs gericht werd, dat zij 'dagen en maanden en tijden en jaren' onderhielden (Gal. 4, 10), zou in de hoogste mate op de oude Babyloniërs toepasselijk geweest zijn.

Vroeger had men voor deze dingen slechts belangstelling met het oog op de vermeende 'Babylonische Sabbat', dat wil zeggen de strijdvraag, of en tot op welke hoogte de Babyloniërs den 7den, 14den, 21sten en 28sten dag van de maand (want van een doorloopende week is geen sprake) als rustdag en eventueel ook als vastendag hebben onderhouden. Eerst moet echter het geheele Babylonische materiaal onafhankelijk van de Israëlietische analogieën worden saamgesteld. Dit is tot nog toe in te geringen omvang gebeurd. Wijlen St. Langdon heeft in zijn lezingen over *Babylonian Menologies* (Schweich Lectures, London 1935) slechts den voorarbeid verricht; en van B. Landsberger, *Der kultische Kalender* (LSS VI 1/2, Leipzig 1915) is het tweede en voor ons doel belangrijkste gedeelte nooit verschenen. Blijkens *a.w.,* p. 101 heeft Landsberger indertijd in Londen reeds de fragmenten der serie INBU = *bēl arḫim* uit de *Koujounjik-Collection* gecopieerd. Een der belangrijkste vragen is, van wie het onderhouden van deze bepalingen eigenlijk geeischt werd. Oorspronkelijk uitsluitend van den koning (of priester), later van allen? En is de 'herder der vele menschen' in de Menologieën uit den Sargoniedentijd wellicht een plaatsvervanger (zooals de *šar pūḫi*), die al het minder aangename voor den koning moest verrichten en de gevolgen daarvan dragen?

KAR N° 147 nu behelst in den vorm van een eigen tafel (met een afzonderlijk onderschrift) de vele verbodsbepalingen (meestal onthouding van bepaalde spijzen) voor de eerste acht dagen van de zevende maand, de maand Tišri. Dezelfde dagen en dezelfde bepalingen (met geringe varianten) vindt men terug in Afl. V, N° 177, Az., 3de col. van links, r. 8 tot 2de col. van links, r. 47 (p. 10 en 11). Blijkens het onderschrift is dit stuk uit N° 177 een afschrift naar een Assyrisch origineel, terwijl N° 147 (waar het onderschrift verminkt is) uit de stad Dēr afkomstig schijnt te zijn. Dat de Babylonische (Akkadische) afschriften ouder zijn dan de Assyrische, volgt onder andere uit het onderschrift N° 177, Vz., 4de col. van links, r. 25—32

(Nazimarrutaš, 1319—1294 v. Chr., dus nog twee eeuwen vóór Tiglatpileser I). In N° 177 volgt dan een Akkadisch afschrift, betreffende de eerste negen dagen, eenigszins afwijkend en over het algemeen korter. In N° 178, Az., 4de col. van links, van r. 14 af, wordt de geheele maand Tišri in het kort behandeld; uitvoerig ook hier de 7de dag (niet minder dan 35 regels, in de plaats waarvan in N° 177, Az., 1ste col. van links, r. 32 eenvoudig staat: ᶜHij zal heelemaal niets etenᵓ). Onwillekeurig dringt zich de Joodsche analogie op (Groote verzoendag op 10 Tišri). Zooals men weet, werd in Uruk het nieuwjaarsfeest behalve in Nisan ook in de maand Tišri gevierd (vgl. Thureau-Dangin, *Rituels accadiens,* p. 86 vlg.).

Wij hebben Dr Th. C. Vriezen verzocht de belangrijkste van deze Menologieën uit Assur (N° 177, met de varianten van N° 147) voor de lezers van onze Jaarberichten te vertalen.

Ook bij de overige teksten van deel I, Afl. IV kunnen wij met enkele aanvullende opmerkingen (vgl. den index a. w., p. 351 vlg.) volstaan.

N° 148, 150—153 zijn oorkonden voor de *Haruspices:* waarzegging op grond van de verschijnselen in de lever en de ingewanden van de offerdieren. De litteratuur vindt men bij H. Dillon, *Assyro-Babylonian Liver-Divination* (Rome 1932). N° 148 is een compilatie van stukken, die ook elders bekend zijn (vgl. Weidner, AfO XII, 1936, p. 49, noot 13).

N° 149 behelst geenszins, zooals Ebeling meende, voorschriften betreffende bepaalde voorwerpen. Deze tekst behoort samen met de (eveneens nog niet bewerkte) oorkonden bij Schroeder, KAV N° 125—129, die op hun beurt geen ᶜBrunnen-Urkundenᵓ zijn. KAR N° 148 en KAV N° 125—129 zijn kadaster-oorkonden: stukken uit het grondboek der stad Assur. Het woord *pûru* (niet *būru*), eig. ᶜlotᵓ (zooals in het Hebreeuwsch: Esth. 9, 24) beteekent een perceel of een stuk land (zooals in het Hebr. *gōrāl,* vgl. Psalm 16,5 v.); *qutānu* is de smalle kant; door *qimmatu* (lezing niet zeker, vgl. IAK p. 100, noot 4) of *qimmat taḫūmi* wordt de grens naar de naburige perceelen aangeduid. De meeste van de hier vermelde perceelen zijn gelegen in de ᶜKoningsstraatᵓ in de ᶜCityᵓ van de stad Assur. Dit kadaster bevat niet de enkele huizen, maar grootere stukken grond (met de namen der eigenaars), die zich tot aan de naburige dorpen uitstrekken (bijvoorbeeld tot het dorp *Tešme-ilu* en de puinheuvel van *Bît-Nergal*).

N° 150 (voorteekens uit verschijnselen in de galblaas) is zuiver phonetisch geschreven; blijkbaar een afschrift van een Oud-Babylonisch origineel; bewerkt door Ebeling, AfO IX, 1932, p. 326 vlg.

Eigenaardig is N° 154: een ritueel voor den priester en de ᶜtempelvrouwenᵓ of hiërodoulen (*qadišāte,* vgl. in het Hebr. *qedēšôt*) van den god Adad of Hadad, die in Assur samen met den hemelgod Anu vereerd werd. Het is voor een bepaalden feestdag bedoeld. Aan het begin van Vz., r. 1 is wellicht [*ina bît al*]-*tam-me* ᶜin het vrouwenhuisᵓ (Sumerisch é š - d a m) aan te vullen; een synonieme(?) uitdrukking is *bît ḫamri* (Vz., r. 13), vgl. Tiglatpileser I, Annalen, col. 8, r. 1 en 15.

N° 158 is bewerkt door Ebeling, *Ein Hymnenkatalog aus Assur* (BBK I/3); vgl. ook Ebeling, AOTB I, p. 326 v.

N° 160 is een stuk uit de ᶜTheodiceeᵓ, vgl. Landsberger, Jaarbericht, deel I, N° 3, blz. 102 vv.

N° 161 zie: Langdon, *Babylonian Penitential Psalms* (OECT VI), p. 4 vlg. (een reeds Maynard, JSOR VI, p. 60 vlg.).

N° 162—164: Die Assyrische bewerking van het wereldscheppingsepos *Enuma eliš* is vermoedelijk niet ouder dan de periode van koning Sanherib, die Babylon en Esangila (in 689 v. Chr.) verwoest en den Marduk-dienst (met het *Bît-akîtu*) naar Assur overgebracht heeft. De naam van Marduk werd overal vervangen door Aššur, en de god Aššur, werd op zijn beurt vereenzelvigd met een der oudste goden: Anšar, den vader van Anu, die dus in rang hooger stond dan de Babylonische goden, die als de kinderen en kleinkinderen van Anu werden beschouwd. De naam A n - š á r (of dš á r) werd bovendien vermoedelijk opgevat als ᶜde god van het heelalᵓ (zie Tallquist, *Der assyrische Gott,* p. 6 v.). Dus werden ook de namen van

Marduk's ouders stelselmatig vervangen door Laḫmu en Laḫamu. Geen aanbeveling verdient echter deze namen in een gecombineerden tekst door elkander te gebruiken, zooals Labat, *Le Poème babylonien de la Création* (1935) en ook Deimel *Enuma eliš* (1936, de tweede editie van den geautografeerden tekst) dit doen.

Voor N° 165 is er geen plaats in de serie *Maqlû* blijkens de nieuwe editie van Gerh. Meier (1935). Van het begin is slechts weinig over. Er is sprake van een godin (Ištar?), omgeven door de dieren des velds (*nammaššû,* r. 6). De schapen verteren de kruiden (*karšu,* r. 12, ᶜlookᵓ) en laten de excrementen (*agargarrû,* r. 12) van achteren vallen, zoodat het gras (*sassatu*) die opneemt. Moge het gras op dezelfde wijze ook de booze bezwering en den ban van den lijder wegnemen, mogen de dieren, die op het veld rondzwerven, zijn benauwdheid wegnemen, en de vier winden zijn nood wegblazen!

N° 166—169: Ebeling, *Der akkadische Mythus vom Pestgotte Era* (BBK II/1), vgl. AOTB I, p. 212 vv. Hierbij ook N° 172.

N° 170: Langdon, *The Legend of Etana and the Eagle* (Babyl. VII, 1931).

N° 171: duplicaat van KAR N° 178, Az., col VI; vgl. Ebeling, MAOG V/3, p. 24 vv.

N° 173: zie bij N° 162—164.

N° 174: Ebeling, *Die babylonische Fabel* (MAOG II/3), p. 40 vv.

KAR II, Afl. V, N° 176—179: zie bij N° 147 en de vertaling door Th. C. Vriezen.

N° 180: De voorzijde bevat geen rituaal, maar het bekende motief van den wedstrijd der boomen (vgl. KAR N° 145 en N° 324). Dit fragment had dus door Ebeling (zie bij N° 174) vermeld kunnen worden. De dadelpalm en de *namtarru*-boom bieden tegen elkaar op. Beiden beroemen er zich op, welk nuttige voorwerpen uit hun hout vervaardigd worden. De *namtarru*-boom (vgl. o.a. Jensen, KB VI/2, p. 42, r. 7) verheft zich boven de dadelpalm en bespot haar, dat de muizen onder haar wortels (l. in col. 2, r. 9 *šu*[*ur*]-*ši*-[*ka*]?) schuilen en dat zij er telkens een of twee el naar buiten komen, om de (uit dit hout vervaardigde) deuren, hengsels en schilden (af te knagen?). Op de Az. is sprake van bepaalde dagen (o.a. de 8ste Nisan), waarop de ᶜGebiedster van Urukᵓ in het heiligdom van Nippur(?) vertoeft (r. 7—11).

Bij de ᶜgeneeskundigeᵓ ritueelen N° 181—Afl. VI, N° 211 slechts enkele aanteekeningen. N° 181 tegen schorpioensteken; N° 182 tegen pijn (*dikšu,* r. 18, 31 enz., eig. ᶜsteekᵓ); gewrichtsziekte enz.; N° 184 zie: Ebeling, *Tod und Leben,* N° 21.

In N° 185 is de optelling van de geneeskundige of magische steenen belangwekkend, evenals ook in N° 213. Voor de bijzonderheden zie: Thompson, *Dictionary of Assyrian Chemistry* (b.v. p. 82 over de zeven ᶜzegelsteenenᵓ, vooral abanš*adânu* ᶜhaematietᵓ).

In N° 186, Az., r. 10 behoort tot de vele geneesmiddelen tegen a n - t a - š u b (Akkad. *miqtu* ᶜneerslachtigheidᵓ?) ook *lušû* (ideogr. n i - s u m u n) van de ᶜpoort van Gilgamešᵓ. Deze teksten (b.v. N° 186 en 187) zijn „ter uitvoering van het ritueel (*ana ṣabāt epēši*) vluchtig uitgetrokken" (*ḫanṭiš nasḫa,* n.l. uit het origineel), en wel door den bekenden mašmašu-priester Kiṣir-Aššur.

N° 196 is het groote bezweringsformulier bij een moeilijke bevalling, dat door Ebeling bewerkt is in het *Archiv für Geschichte der Medizin,* XIV, p. 65 vv. Het belangrijkste stuk (Az., 2de col., r. 10—35) heb ik vertaald in *Jaarbericht,* deel I, N° 4, blz. 202 vv.: het verhaal van den Maangod en de koe. N° 199 is bewerkt in hetzelfde *Archiv,* XIII, p. 4 en 20.

KAR II, Afl. VI, N° 201 behoort tot de oudere teksten, uit den tijd van koning Tukulti-Ninurta I (1255—1218 v. Chr.); vgl. Weidner, AfO XII, 1936 p. 47, noot 2. Voor *gûnu* ᶜmassaᵓ (? Vz., r. 17) vgl. Meissner, *Beiträge zum assyrischen Wörterbuch,* I, N° 17.

N° 203: Deze lange lijst van geneeskundige planten in drie kolommen (in col. 3 de toepassing als geneesmiddel) verdient bij gelegenheid een afzonderlijke behandeling; vgl. voorloopig Thompson, *The Assyrian Herbary.* Wij vertalen het slot van het onderschrift (p. 100, r. 32—36): ᶜWie deze oorkonde weghaalt, diens oogen zal Šamaš (de zonnegod)

uitrukken; wie haar steelt of met behulp van een ladder (*ina labbāni*) rooft of iemand, van wien hij dit vraagt, laat wegnemen, diens leven zal de god Nebo, die op Mummu(!) troont (vgl. Tallquist, *Götterepitheta*, p. 92) als water uitstorten!'

De groote tekst N° 212 (over de 'beteekenis der dagen') behoort feitelijk tot de Menologieën of Hemerologieën (N° 147, 176—179) en zou in dit verband moeten worden behandeld. Evenwel behoort deze tekst, wat de vorm en de inhoud betreft, tot de *omina*-litteratuur. Het gaat hier om de gunstige of ongunstige gevolgen van bepaalde handelingen of gebeurtenissen op bepaalde dagen van de maand. Waarschijnlijk is deze tekst slechts een uittreksel uit de groote verzameling van *omina* (voorteekens), waarin bijeengebracht was hetgeen op bepaalde maanden en dagen betrekking had. Inderdaad vindt men bepaalde stukken uit dezen tekst N° 212 terug in de groote serie van *omina* met de beginwoorden 'indien een stad op een helling ligt', die door F. Nötscher bewerkt werd.

Zoo is KAR N° 212, Vz. I, r. 37—48 (de gevolgen van het verrichten van een ritueel door den koning) zoo goed als identiek met CT 40, pl. 9a (Sm. 772, Vz.) en behoorde wellicht tot *tafel* 9 van de groote *omina*-serie. Hier heeft Nötscher (*Orientalia* 39—42, p. 42 v.) trouwens de eerste regel (= Sm. 772, Vz., r. 4), en daardoor de geheele passage, verkeerd begrepen. De juiste vertaling luidt: „Als de koning in de maand Nisan een ritueel verricht (*parṣa ilqi*), zal hij loon wegdragen (lees: *šumam iliqqi*, eigenlijk: hij zal een naam verkrijgen)". Vgl. hierover reeds mijn *Fürstenspiegel* (MAOG XI/3, 1937), p. 25, noot 1. In bepaalde maanden (Nisan, Ijjar, Sivan, Tebet enz.) heeft het verrichten van het ritueel door den koning voor hem en zijn volk gunstige gevolgen; in andere maanden (zelfs in Tišri) is het gevaarlijk.

Op dezelfde wijze is KAR N° 212, Az. III, r. 8—23 een uittreksel uit CT XXXVIII, pl. 34, r. 21 vv. (vertaald door Nötscher, *a.w.*, p. 112 v.). Hier gaat het om het geval, dat op bepaalde dagen of in de eerste helft der opeenvolgende maanden „een slang een mensch in het oog krijgt" (lees: *ṣirru amēla îmur*!). Dit is altijd uiterst gevaarlijk, vooral op den Nieuwjaarsdag. Wien dit dan overkomt, die zal nog binnen het jaar moeten sterven.

Maar in plaats van deze stukken, die reeds door Nötscher vertaald zijn, willen wij liever enkele stukken vertalen, die, voor zoover wij konden nagaan, in het groote *omina*-werk (en dus ook bij Nötscher) niet worden teruggevonden. Dit zijn dus voorbeelden van de „*Tagewählerei*": de voorkeur voor bepaalde dagen of maanden voor het verrichten van bepaalde handelingen, waaromtrent reeds Meissner, *Babylonien*, II, p. 278 vlg. gegevens verzameld heeft. De namen van de maanden komen vrijwel overeen met de namen, die nog thans bij de Joden gebruikelijk zijn (Nisan, Ijjar, Sivan, enz.). Voor het gemak vervangen wij deze namen door de onze, en vertalen dus (al is dit onnauwkeurig) de eerste maand Nisan met April, de Ijjar met Mei, enz.

In N° 212, Vz. I, r. 63 vv, nu gaat het om de vraag, in welke maanden het geschikt is om een grafkelder (familiegraf, *kimaḫḫu*) te doen aanleggen. Van de bepalingen betreffende de maanden April tot Augustus is bijna niets over. Pas met Vz. II, r. 1 wordt de tekst weer leesbaar. Wij plaatsen de cijfers der regels tusschen haakjes:

'(1) Als iemand in September een grafkelder aanlegt, zal zijn huisvrouw als geschenk(?) van den god of beschermgod (2) een hoogen leeftijd (bereiken). (3) Doet hij het in October, dan zal deze man in dit graf niet begraven worden. (4) Doet hij het in November, dan zal zijn zoon zijn vaderhuis te gronde richten. (5) Doet hij het in December, dan zal een ander zijn bezit wegdragen (var.: winst verkrijgen). (6) Doet hij het in Januari, dan zal hij in ellende (de stad) moeten uittrekken. (7) Doet hij het in Februari, dan zal zijn god hem zijn huis bereiden. (8) Doet hij het in Maart, dan zal hij al wat hij wenscht bereiken. (9) Doet hij het in de schrikkelmaand, dan zal hem een vrouwelijke schim (spook) verschijnen.'

In het vervolg worden dan de enkele dagen behandeld. Onze oorkonde is slechts een uittreksel; van daar de tegenspraak in r. 10; in bepaalde maanden is het aanleggen van een grafkelder op den eersten dag gunstig, in andere ongunstig: '(10) Als iemand in de maanden van het jaar op den eersten dag een grafkelder aanlegt, zullen zijn dagen verkort worden, resp. lang zijn. (11) Doet hij het op den tweeden dag, zal hij vóór zijn tijd (lees: *ina lā [ûmi]-šú*) moeten sterven. (12) Doet hij het op den derden dag, zal zijn zoon sterven....', enz.

Op deze wijze gaat de tekst door, gedurende dertig dagen, waarvan eigenlijk slechts de 11de, 14de, 26ste, 28ste en 29ste dag (behalve dan in de maanden, die als geheel ongunstig zijn) voor het aanleggen van een grafstede als geschikt kunnen worden geacht.

In r. 44—55 vindt men soortgelijke voorspellingen of waarschuwingen voor het graven ('openen') van een put (*būru*). In April zal hij er ergernis van hebben (lees in r. 44 *ina-an-ziq*, ondanks de eigenaardige spelling met het ideogram voor de hiërodoule, Deimel, ŠL 190,8?), in Mei zal hij gebrek aan koren hebben, in Juni koren verkrijgen, in Juli zal zijn vrouw sterven, in Augustus zal hij dienstpersoneel krijgen, in September sterft zijn zoon, in October gaat alles goed...... en in Maart zal hij zegevieren over zijn tegenstander.

Het stuk over brand en brandschade, Az. III, r. 25 vv., munt evenmin uit door logica. Als in April in iemands huis brand uitbreekt, zal zijn huis voor alle toekomst verwoest en vervallen blijven. Gebeurt het in Mei, zal zijn zoon sterven; in Juni sterft zijn vrouw; in Augustus zal hem ongeluk (*amāt tušši*, wellicht beter: laster) overkomen, of ook: hij zal binnen de drie maanden moeten [sterven];.... in Januari zal de heer van dit huis niet in zijn huis begraven worden; in Februari zal hij sterven en zijn huis tenietgaan, enz.

In r. 45—51 wordt het geval besproken, dat de brand 's nachts uitbreekt; en in r. 52 vv. de gevolgen van het uitbreken van een brand in het paleis. Gebeurt dit in April (Nisan), dan zullen de goden het land minder maken (*māta umaṭṭū*) en het leven van den koning wordt verkort. Gebeurt het in Mei, dan zal de koning niet oud worden, en het land zal ongeluk (*dibiru*, zie: Meissner, *Beitr. z. assyr. Wörterb.*, I, N° 34) overkomen. In Juni zal de koning van het land tenietgaan en het land zal [ellende] zien. In Juli zullen de goden aan het land vijandschap schenken en wat aan het paleis behoort minder maken. In Augustus zullen de goden de weelde van het paleis weghalen, en het land zal zich voor altijd bezwaard voelen(?). Gebeurt het in September, zoo zal de koning binnen de vijf jaar sterven en het paleis zal met den grond gelijk gemaakt worden (*ilabin*, ideogr. Deimel, ŠL 482, 16). In October zullen de goden (tot straf) voor den koning het land in brand steken, enz.

Van Az. IV, r. 10 af wordt dit dan weer afzonderlijk toegepast op de dertig dagen der maand. De volgende passage begon met de woorden: 'Indien [in April] van boven vuur op het paleis valt' (dus door de bliksem). Hier heeft den schrijver blijkbaar de moed begeven. De rest van de tafel is onbeschreven. Misschien was het juist een ongunstige dag om zulke dingen te boek te stellen [1]).

Voor N° 213 ('magische steenen') vgl. voorloopig onze aanteekening bij N° 185. Opgenoemd worden de 'steenen der goedgunstigheid' (s i l i m, Akkadisch: *salīmu*) der goden Anu, Enlil, Ea, Gula, Šamaš en Ištar, voorts o.a. de steenen, die dienen om een vertoornden god weer met den mensch te verzoenen (Vz. I, r. 19), of om den god zich weer over den

1) Misschien moet Az. IV, r. 47 echter als 'catch-line' (eerste regel van een volgende tafel) worden opgevat. In dit geval behoorde KAR N° 212 tot een eigen serie met de beginwoorden: ...*ḫu iqqur eppuš* (r. 48), die men als volgt zou kunnen aanvullen: „[Indien iemand in Nisan (April) een muur (*kir*]-*ḫu*) afbreekt, resp. bouwt...".

mensch te doen ontfermen (r. 25), of ook om booze droomen schoon te maken (r. 29); of tot afwering van verschillende booze geesten b.v. Vz. II, r. 27) en het verschijnen van afgestorvenen (Az. III, ra. 9). De steenen zijn dus amuletten of talismans.

Uitvoeriger willen wij nog slechts N° 214 (VAT 10126) bespreken. Deze tekst behoort evenals de volgende (N° 215, 216, 217) tot het Assyrische k r o n i n g s - r i t u e e l, waarvan de belangrijkste overige teksten (KAR N° 135 + 137 + 216 en N° 217) door K. Fr. Müller (*Das assyrische Ritual,* MVAeG 41/3, 1937) bewerkt zijn. Daarnaast bestaat de mogelijkheid aan het Nieuwjaarsfeest te denken, vooral sedert wij weten, dat het feesthuis buiten de stad Assur (het *Bît akītu*) ook een banket-zaal bevatte. Dit gebouw is niet ouder dan het tijdperk van Sanherib. In ieder geval moet de maaltijd (*tākultu*), die in dezen tekst bedoeld is, onderscheiden worden van den eigenlijken kroningsmaaltijd, die in K 8669 (vgl. Müller, *a.w.*, p. 59 vv.) beschreven wordt. Het is een g o d e n m a a l, waartoe het geheele Assyrische godendom en alle goddelijke krachten en machten worden uitgenoodigd, en wel waarschijnlijk door den god Assur (wiens naam anders in dit verband zou ontbreken) als gastheer. Dat de Babyloniërs en Assyriërs zich hun goden geenszins als geheelonthouders hebben voorgesteld, wisten wij onder andere reeds door de beschrijving van den godenmaaltijd in het wereldscheppingsepos (*Enuma eliš,* eind van tafel 3).

De god Assur noodigt de overige goden uit tot het drinkgelag. Het moet een belangrijke en indrukwekkende plechtigheid geweest zijn, waarvan wij den weerklank zelfs terugvinden in het O u d e T e s t a m e n t. Want van KAR N° 214 uit valt op bijbelplaatsen als Jeremia 25,15; 51,7; Jezaja 51,17; Zacharja 12,2 nieuw licht. Niet Assur, maar Jahwe, de God van Israël zelf, zal volgens deze plaatsen alle volken uitnoodigen en hen den gouden beker, gevuld met wijn, aanbieden, totdat zij dronken worden. Doch geen vreugdebeker zal het zijn, maar een ˹beker der grimmigheid˺ en een ˹drinkschaal) der zwijmeling˺, die zij tot den bodem toe moeten ledigen. Maar daarna zal Jahwe zich ontfermen, en op den heiligen berg voor alle volken een maaltijd van reinen wijn aanrichten (Jezaja 25,6)!

Daar wij hier slechts een indruk van dezen eigenaardigen tekst KAR N° 124 willen geven, doen wij geen poging om de ontbrekende of slecht bewaarde passages aan te vullen. De cijfers der enkele regels plaatsen wij weer tusschen haakjes. De goden en al wat als bovenaardsch gedacht is (zelfs de stadspoorten en de rivieren) worden uitgenoodigd om aan te zitten bij het sacrale drinkgelag:

(Vz. I, r. l) Drink, ʾEnlil, drink! Anu, drink! (2) Koning Ea, drink! Gebiedster der goden drink toch! (3) Sin, drink! Šamaš, drink! Adad, drink! (4) Ištar, drink toch! (5) Gij groote goden, de Zeven-godheid, de godin Narudi (Panth. 2275, vgl. Jaarbericht 1/4, blz. 204 beneden) mogen drinken (6) Bēr (Panth. 354), drinkt! gij Assyrische Ištar, drink toch! (7) Gij Igigi en Annunaki, (8) Ereškigal, gij goden der onderwereld, (9) Redster (^{d}eṭirtu)..., (10) Šerū'a..., (11) Nusku, god „Ring van het land" (^{d}*Kippat māti,* zie Müller, *a.w.*, p. 24)..., (12) gij Rechters, gij Beelden..., (14) (goddelijk) Net..., (15) Ea..., (16) Mālik (Panth. 2036, vgl. Müller, *a.w.*, p. 44, 19)...

(17) Gij tempel van Aššur (?)....., (18).... Beschermgod, Era, god „Riet van Magan", (19) gij beelden der vorsten en der grooten. (20) beelden der onderdanen (*ḫubšē*), god „Buig, u, trotsaard! (^{d}*Kunuš-katri,* Panth. 1701), (21) gij (goddelijke) deur van cornalijn, deuren van goud, (22) deuren van zilver en brons, (23)...., gij „verdreven goden" (? vgl. Müller, *a.w.*, p. 24 v.), (24) Zū, de (goddelijke) Wacht van den troon, (goddelijke) Stier, zoon van Šamaš (Panth. 572), (25) Waarheid en Recht (vgl. Van Proosdij, Jaarbericht I,

blz. XXXII), Wacht van het heiligdom, (26) Verhoorer (^{d}*Bēl-uzni?*) Beschermgod, (27) (goddelijke) Eed bij de goden van het land...., (28) god der overstrooming, zonnegod.... der Oostelijke poort, (29) Nusku, (goddelijke) Stier, zoon van Šamaš, de Rechters aan de achterzijde, (30) goden van het heiligdom, beelden van den Aššur-tempel, (31) groot vertrek (*papaḫu*) van de Schatkamer, (32) Voorhof (*kisal*) van Apsū met toebehooren, (33) Voorhof van Ninlil met toebehooren, (34) Voorhof van den Schitterende met toebehooren.

(35) Gij vier poorten met hun deuren, (26) gij goden der vier tempels met toebehooren, (37) drempels en grendels van het „Huis van den berg der landen" (de tempel van Aššur) (38) en gij goden, die daarin wonen, Orakelgod, (39) Offerplaats (? *muḫurtu*), magazijn (? *ḫiburnu*), (goddelijke) stortregens (40) Anu en Antum, gij groote goden, (41) Rubātu, genadige godin; (42) goden van Nippur: (43) Enlil en Ninlil; (44) Šamaš en Nusku, (45) Lugal, Nintu(?), Usumia.

..... (Vz. II, r. 22) Gij godinnen der sterren...., (13) Manungal (Panth. 2046), Troondraagster...., (24) Gebiedster van de steppe..., (25) goddelijke) heldinnen...., (26) Kulittanāti (Panth. 1698)...., (27) de Schoone, Bēl-ibri....

(28) Gula, Pabilsag...., (29) Guširra (Panth. 549), godin „Die vrees inboezemt" (*mupaliḫatu?*) (30) en ˹Die losmaakt˺ en „Die omgeeft", (31) Gebiedster van Akkad, Geëerbiedigde (^{d}*kanîtu*), god van Kîš (?), (33) Bēlat-iāqi (= Bēlat ēqi, zie KAV, p. XIII), Alla (Aanth. 176)...., (34) „Heer van den koning" (^{d}Bēl-šarri, vgl. KAV, p. XIII s. v.), de (goddelijke) banieren (^{d}*daglānu*)...., ((35) de beelden der beschermgoden....., (36) de bovenste en de benedenste Beschermgod....., (37) de "Belhamel".....

(38) De stad Assur, de muur....., (39) stadspoort van Assur, oven (?)....., (40) Zonnepoort....., (41) Ištar-poort....., (42) poort der lieden.....

(47) Šulmanītu....., (Az. III, r. 3) bergen, (4) Tigris, [Euphrat]....., (5) [Boven- en Beneden-] Zāb....., (8) goden der oevers....., (10) goden, die wonen.....

(11) Land Assyrië, vestingen....., (12) sterkten, vaste woonplaats....., (13) zijn wolken, zijn woestenijen....., (14) de (goddelijke) srpeekorganen (*Pû-lišānu,* zie Müller, *a.w.*, p. 28 v.)....., (15) voetstukken der goddelijke symbolen....., (16) binnenvertrek....., (17) gebergten....., (18) rivier de Tigris in zijn geheel..... (19) en de districten rondom..... (20) Boven-zee, Beneden-zee...., (21) de zee in haar geheel..... (22) met de districten rondom..... (23) en de windstreken....., (24) de landen ten Oosten [en ten Westen]..... (25) van Anum en Antum....., (26) de sterren in het Zuiden..... (27) en Oosten.....

(28) Dag en nacht....., (29) de dag en de maand [en het jaar].....;

(30) de goden en godinnen van het land....., (31) de goden en godinnen van de stad, [de goden en godinnen van] (32) den hemel en de aarde..... (33) voltallig..... (34) de opdracht(?)..... (35) de goden.. .. (36) van hemel [en aarde].....

(37) O god Assur....., (48) schenk lang leven, [voortdurende jaren, een sterk zwaard], (Az. IV, r. 1) een lange regeering, (2) jaren van overvloed en weelde, (3).... een roemruchtigen naam (4) boven alle koningen (5) aan Assur-eṭelli-ilāni, (6) schenk het hem toch!

(7) Wil aan dengene, die dezen offermaaltijd (8) bereid en spijs en drank aan de goden gegeven heeft, (10) daarna vele en ruime weldaden (lees: *ma'da rapša*) ter vergelding bewijzen (*ana itapuli dinaniššu*)! (12) Leven en gezondheid mogen hem ten deel vallen! (13) Priesterlijke en koninklijke waardigheid en macht (14) moge hij uitoefenen, een hoogen (15) leeftijd moge hij bereiken! (16) Aan dengene, die dit bedacht heeft (*ana multami annūti*) en die koren, zilver, olie, wol (17) en al de goede gaven van de rivier en van de aarde (19) tot hun spijsoffer (op de offertafel) neerlegt (*ana akālišunu ukiriru*) en voor hun aanschijn (letterlijk: hun licht) uitbreidt (? *lippiši* i.p.v. *lirpiši*?), (21) schenk levenskracht en gezondheid (*bulṭa šēria dimqa*, letterl.: maak schoon de levenskracht van mijn vleesch). (22) Het ritueel der offermaaltijden (23) en van de feestmalen moge in Assyrië (24) altoos worden onderhouden! Den schenker (aanrechter) (25) van dezen maaltijd, (26) n.l. Assur-eṭelli-ilāni, (27) moge de god Assur zegenen!"

Deze oorkonde KAR N° 214 is dus afkomstig uit den regeeringstijd van den zoon en opvolger van den grooten Assurbanipal: koning *Assur-eṭelli-ilāni* (meestal *Assur-eṭil-ilāni* geschreven), 626—621 v. Chr. Reeds in het begin van deze voor Assyrië moeilijke en verwarde jaren had zich Babylon onder Nabopolassar feitelijk onafhankelijk gemaakt, zoodat het wel te begrijpen is, dat de geheele eeredienst (reeds sedert de verwoesting van Babylon in het jaar 648 v. Chr.) weer in het oude nationale centrum van Assur geconcentreerd werd.

Daar de stad Assur reeds in 614 v. Chr. (twee jaar eerder dan Nineve) door de Meden verwoest werd, behoort onze oorkonde tot de jongste uit het groote archief van spijkerschrifttafels uit Assur. Men kan echter aantoonen, dat deze oorkonde KAR N° 214 feitelijk slechts een bewerking (bij wijze van uittreksel) is uit een nog grootere en oudere oorkonde, die niet minder dan twaalf kolommen (elk zes op de voor- en achterzijde) bevatte en die reeds sedert het jaar 1870 bekend is. De inhoud en de strekking van deze grootere oorkonde wordt nu pas begrijpelijk.

Deze oudere oorkonde is in spijkerschrift gepubliceerd in het derde folio-deel van Sir H. C. Rawlinson, *The Cuneiform Inscriptions of Western Asia*: III Rawl. 66. De eenige bewerking hiervan, die ooit verschenen is, moet thans in elk opzicht als verouderd worden beschouwd: F. Hommel, PSBA 1899, p. 117—132. Deze tekst behelst lange lijsten van goden en goddelijke machten. Wat de bedoeling daarvan is, blijkt nu uit het feit, dat III Rawl. 66, Az., col. IV (van rechts), r. 11—34 vrijwel overeenkomt met KAR N° 214, Az., col. IV. In III Rawl. 66 ontbreekt echter de naam van den koning; bovendien ontbreekt er de uitdrukking *tākultu* „offermaaltijd", en ook in de eerste kolommen worden enkel de namen der goden opgenoemd, zonder de eigenaardige opwekking om te drinken. Dus was het vroeger ondanks den omvang van dezen tekst (meer dan 500 korte regels) onmogelijk het karakter en de strekking daarvan nader te bepalen.

De eerste, die de analogie ontdekt heeft, is, naar het schijnt, mijn oud-leermeester wijlen Prof. H. Zimmern geweest, blijkens een aanteekening van zijn hand in het exemplaar van III Rawl. uit zijn nalatenschap. Verdere gegevens hieromtrent, ook over het ritueel van den godenmaaltijd zelf, vindt men dan bij Ebeling, Meissner en Weidner, IAK, p. 109, noot 10. Scherven van albasten vazen, die blijkens hun opschriften bij den derden en bij den vierden offermaaltijd (*tākultu*) tijdens de regeering van koning Adad-nirāri I (1310—1281 v. Chr.) dienst gedaan hebben, zijn in Assur teruggevonden (Schroeder, KAH II, N° 32, vgl. ook Luckenbill, *Ancient Records*, I, § 108). Daar deze koning bijna veertig jaar geregeerd heeft, kan men vermoeden, dat het feest, behalve in het jaar der troonsbeklimming, om de tien jaar herhaald werd. De vazen voor het vijfde feest hadden wellicht juist moeten worden vervaardigd, toen de koning stierf.

Het eigenlijke kroningsfeest had trouwens plaats bij gelegenheid van het eerste nieuwjaarsfeest na de troonsbeklimming, als de nieuwe koning voor het eerst deelgenomen had aan de processie der godenbeelden, door het beeld van den hoofdgod (in dit geval den god Aššur) bij de hand te vatten. Het ritueel had dus waarschijnlijk plaats in het feesthuis (*Bît-akītu*) bij gelegenheid van het op de troonsbeklimming volgende nieuwjaarsfeest en daarna om de tien jaar bij gelegenheid van plechtige jubilea. Voor Assur-eṭil-ilāni komt natuurlijk slechts het nieuwjaarsfeest 626/5 in aanmerking.

Opzettelijk hebben wij ons voorloopig tot een vertaling van KAR N° 214 beperkt. Thans zou deze tekst nauwkeurig met III Rawl. 66 moeten worden vergeleken. Op grond hiervan zou het stellig gelukken vele lacunes aan te vullen. Ook moeten de godennamen zooveel mogelijk geïdentificeerd worden met de namen en heiligdommen der vele goden, die in de stad Assur vereerd werden. De omvangrijke oorkonde, die hierover inlicht, pleegt men oneerbiedig het „godenadresboek" te noemen: Schroeder, KAV N° 42 en 43; vgl. Scheil, RA XIV, p. 171 vv.

Maar er is meer. Blijkens de aanteekening van Zimmern is ook het (ongepubliceerde) fragment K. 9925 in het Britsch Museum een duplicaat van III Rawl. 66. Blijkens den catalogus (Bezold, *Catalogue*, III, p. 1051) behelst dit brokstuk (van 31 regels) een „list of gods, *etc.*, probably referring to certain images". De beide passages, die door Bezold aangehaald worden, staan ook in III Rawl. 66, Vz., col. VI.

Bovendien verdient vermelding, dat Schroeder, KAV N° 57 een duplicaat is van III Rawl. 66, Vz., vol. II, r. 15—21, en KAV No. 83 een duplicaat van KAR N° 214, Vz., col. I, r. 27—34.

De overige teksten van KAR, vol. II, afl. VI (N° 218—232) hopen wij bij een volgende gelegenheid te bespreken.

Leiden, 28 December 1938 F. M. Th. Böhl

HEMEROLOGIEEN

KAR Nos 177 en 178 (+ 176 en 179)

AFKORTINGEN: c. = corrupt; d. = dag; (d.) = dito-teeken; m. = maand (in de opsommingen weggelaten).

1. N.: *Nisannu* (— half April)	5. Ab.: *Abu* (— half Aug.)	9. K.: *Kisilimu* (— half Dec.)
2. A.: *Ajaru* (— half Mei)	6. U.: *Ululu* (— half Sept.)	10 Te.: *Ṭebetu* (— half Jan.)
3. S.: *Simanu* (— half Juni)	7. T.: *Tišritu* (— half Oct.)	11. Š.: *Šabaṭu* (— half Febr.)
4. D.: *Du'uzu* (— half Juli)	8. Ar.: *Araḫsamna* (— half Nov.)	12. Ad.: *Adaru*

LITTERATUUR: St. Langdon: *Babylonian Menologies*, 1935; B. Landsberger: *Der kultische Kalender*, LSS VI, 1, 2, 1917; P. Jensen: *Texte zur assyrisch-babylonischen Religion*, KB VI, 2, 1915, 8 (Hemerologie van de Schrikkelmaand van Ululu); E. Ebeling: *Aus dem Tagewerk eines assyrischen Zauberpriesters*, MAOG V, 3, 1931, 24.

VERTALING. Wij volgden bij de vertaling de tekst van KAR N° 177 en hebben daarbij met de voornaamste andere lezingen en afwijkingen in N° 147 rekening gehouden (vgl. boven art. Prof. Böhl). Evenzoo vertaalden wij N° 178 onder vergelijking van de tekst van Nos 176 en 179. Voor een vertaling van een deel der teksten konden wij raadplegen het overzicht, dat Langdon geeft van de hemerologie van de maand Nisan en de eerste zeven dagen van de maand Tišri en bovendien aanteekeningen van het Assyrische college van Prof. Böhl, waarop N° 147 grootendeels werd behandeld. Voor de vertaling van het begin van N° 177 kon ik Prof. Böhl vóór zijn vertrek naar Bagdad nog raadplegen; hem dank ik menige opheldering. In de korte notities bij de maanden na Nisan moest ik sommige duistere plaatsen onvertaald laten, zoals uit de noten blijkt.

INLEIDENDE OPMERKING. Deze teksten zijn een interessant studieterrein, in de eerste plaats door de tekstvergelijking, die zij mogelijk maken; dit betreft vooral de teksten in verband met de eerste zeven dagen van Tišri, waarvan we niet minder dan drie (vier) parallelle teksten hebben (zie de inleiding van Prof. Böhl). De korte Akkadische tekst (N° 177 laatste kolom) is zoo heel anders dan de uitvoeriger Assur-teksten (147; 177 Az. 3de en 2de kolom v.l.); dit geldt nog meer van 178 Az. IV, 14 vlgg. Dit geeft ons eenig begrip van een verwerking van bepaald teksten-materiaal in den ouden tijd. Exerpeeren is niet onbekend, een *editio maior* naast een *minor* is niet vreemd. De wijziging in gebruiken is opmerkelijk. Wij meenen, dat dit feit van beteekenis is ook voor een beoordeeling van verschillen bij andere tekstgroepen, ook bij andere volkeren. Het leert, dat we niet te star moeten vast houden voor het oude Oosten aan de idee van de onveranderlijkheid van de schriftelijke traditie.

Van meer belang zijn de teksten uit godsdiensthistorisch oogpunt. Een behandeling vanuit dit gezichtspunt van het heele materiaal zou waardevol zijn. Hierbij zou onderzocht moeten worden het karakter der verboden, en het verband van deze met de ᶜstraffenᵓ (onheilen), waarmee gedreigd wordt; welke goden en demonen een rol spelen; welke dagen gunstig en ongunstig zijn, het karakter van de zevende dagen en de 15de dag door het heele jaar (als de *šabattu* bekend). Tenslotte een vergelijking met wat we uit oud-Israël over bepaalde dagen en feesttijden weten en wat het latere Jodendom daarover biedt.

Zeer belangrijk schijnt de maand Nisan en de eerste week (vooral de 7de dag) van Tišri te zijn geweest. De verboden dragen een sterk magisch karakter: de demonen spelen een groote rol; de idee van ᶜimitatieᵓ schijnt in deze magische voorstellingen invloed te hebben (bij voorbeeld gebraden vleesch eten kan huidziekte te voorschijn roepen; vogelvleesch eten kan de kracht doen afnemen; dadels eten de tanden doen uitvallen en dergelijke). Ook wat men ᶜsympathetische magieᵓ heeft genoemd, komt voor, bij voorbeeld: hij zal niet over een sloot springen *(išaḫid)*: *(šagišu i-ša-gi-su)*: de Moorder zou hem vermoorden, 147 Az. 11.

Het sexueele leven, de reiniging van kleederen en het gaan naar het toilet (vrees voor naaktheid?) zijn ᶜgevaarlijkeᵓ dingen in sommige perioden. Het verbod van bepaalde vleezen draagt een sterk ᶜtoevalligᵓ karakter. Dit is in merkwaardige tegenstelling met het Oude

Testament, waar bepaalde spijsverboden blijvend zijn en blijkbaar een zedelijk-cultische achtergrond hebben. Ondanks sommige flauwe teekenen van overeenkomst van de Babylonisch-Assyrische verbodsdagen en ᶜreinheidwettenᵓ, met de O.T.-ische, blijkt ook in dit opzicht te sterker het verschil in principieele beschouwing: hier zijn de verboden zedelijk-religieus, daar demonologisch-magisch bepaald.

Maar ook uit cultuurhistorisch oogpunt hebben deze soort van teksten een bepaalde waarde. Zij brengen ons toch niet alleen in aanraking met die handelingen uit het volle menschenleven die een bijzonder karakter dragen, maar ook met gewoonten en gebruiken uit het dagelijksch leven. In het eerste stuk van N° 177, dat geredigeerd is naar de ᶜhandelingenᵓ, hebben wij deze cursief laten zetten, terwijl in het tweede gedeelte van N° 177 en in N° 178, waar de redactie volgens maand en dag is, ᶜde dag waaropᵓ cursief gezet is.

Bij het bekijken van de bijgevoegde indeeling der tabletten, bedenke men, dat de Assyrische schrijvers, als de voorzijde vol was, niet van links naar rechts omkeerden, maar zoo dat het onderstuk van de voorzijde, het bovenstuk van de achterzijde werd. Bij het lezen van de achterzijde gaat men dus bij N° 177 bv. terstond naar de 4de kolom van de achterzijde.

KAR N° 177

OVERZICHT VAN DEN INHOUD

Voorzijde

1	2	3	4
rangschikking naar handelingen			

Achterzijde

1	2	3	4
Tišrîtu	*Tišrîtu*	*Nisan*	rangschikking naar handelingen
		Tišrîtu	
// met n⁰ 147	// met n⁰ 147	// met n⁰ 147	*Nisan*

Vz. Kol. I v. links.

1—4 c.; 5—6 begin c. 7—9: *Een paleis zal hij kiezen* 1) in de maanden A., S., Ab., U., Te., Š., Ad.: gunstig.
10—12 *Een terras mag hij opwerpen* 2) in de maanden Ab., U., T., Ar., Te., Ad.: gunstig.
13—14 *Zijn huis mag hij veranderen* in de maanden S., Ab., Ar., Te., Š., Ad.: gunstig.
15—16 *Zijn huis zal ieder veranderen* 3) in de maanden A., S., Te., K., Š., Ad.: gunstig.
17—19 *Zijn huis zal ieder veranderen en opslaan* 4) in de maanden A., S., Ar., Te., Š., Ad.: gunstig.
20—1 *Zijn huis zal hij opslaan* in de maanden A., Ab., U., Te., Š., Ad.: gunstig.
22—4 *Naar zijn huis zal hij weerkeeren* 5) in de maanden N., A., S., T., Ar., Š., Ad.: gunstig.
32—3 *Zijn nieuwe huis zal ieder (?) betreden* in de maanden N., A., S. T., Š., Ad.: gunstig.
27—9 *In zijn nieuwe huis zal hij binnengaan* in de maanden N., A., S., T., Š., Ad.: gunstig.
30—1 *Zijn nieuwe huis zal ieder (?) bouwen (?)* 6a) in de maanden A., S., T., Š., Ad.: gunstig.
32—3 *Zijn nieuwe huis zal ieder (?) betreden* in de maanden N., A., S., T., Š., Ad.: gunstig.
34—40 (alleen maandnamen overig, rest c.).

Vz. Kol. 2 v. links.

1—2 ...... *zal hij veranderen en opslaan* in de maanden N..., T., Te., Š....

1) s u ḫ, ŠL 102,11, *nasâḳu* = verkiezen; of mogen we hier, vanuit de beteekenis s u ḫ = *uššu*, fundament, vertalen: fundeeren?

2) *bît tam-la-a umalli* (d i r); *bît* hier determinatief (Böhl).

3) ᶜIederᵓ, blijkbaar (evenals r. 25/30, 27/32) in tegenstelling tot den koning, die in de andere teksten bedoeld zal zijn; vgl. voor een dergelijke tegenstelling Kolom 2, r. 16/7 en 18/20, waar onderscheid gemaakt wordt tusschen wat een koning mag en de stadsgod mag.

4) K ú r - *ir*, ŠL 60,14 = *nakâru* = anders zijn l a l ŠL 481,40 = *šakânu* (vaak van woning gezegd, HWB s.v. *šakânu*).

5) g u r, ŠL 111,9 = *târu*.

6) Onzekere lezing; misschien t u - *ub* evenals volgende regel.

6a) *man-ma*(?) k i d(?); voor k i d vgl. ŠL 354b, 77 = *ḫarâdu* — bouwen.

3—4 *Het gebondene zal hij losmaken* [7]) in de maanden A., ... Ar., K., Ad...

5—6 *Van de balk* [8]) *mag hij het gebondene losmaken* in de maanden N., A., Ar., T., K., Te., Ad.: gunstig.

7—10 *Het ter tentoonstelling gebondene aan de poort* [9]) mag hij losmaken in de maanden S., Ab., U., Š., Ad.: gunstig.

11—2 *Een huis (?) zal hij vernieuwen* in de maanden N., A., S., U., Š., Ad.: gunstig.

13—15 *Het zij een cultisch bouwwerk* [10]), *hetzij een kamer, hetzij een heiligdom, hetzij een kapel, hetzij een tempeltoren zal hij bouwen,* in de maanden Š., Ad.: gunstig.

16—7 *De koning des lands zal hetzij een godshuis bouwen, hetzij een tempel vernieuwen,* in de maanden S., Ad.: gunstig.

18—20 *Zijn god zal, hetzij* ... een *heiligdom* ... vernieuwen in de maanden N., A., S., U., T., Š., Ad.: gunstig.

21—24 *Hetzij spijze zal hij aan den god geven, hetzij een feesthuis, hetzij een tegellaag* [11]) *mag hij bouwen* in de maanden N., A., S., U., T., Ar., Š., Ad.: gunstig.

25—7 *Zijn kleeding (c.) zal hij reinigen* in de maanden N., A., S., Ab., T., Ar., Š., Ad.: gunstig.

28—9 *Een klaaglied zal hij reciteeren* [12]) in de maanden N., S., Ab., T., Ar., Š., Ad.: gunstig.

30—2 *Zijn spijze legt hij neer* [13]) *voor zijn god* in de maanden N., A., S., D., Ab., U., T., Ar., K., Š., Ad.: gunstig.

33—4 *Koren zal hij geven* in de maanden N., A., S., T., Ar., Š., Ad.: gunstig.

35—6 *De koning zal de koningsmacht nemen* [14]) in de maanden N., A., S., T., Ar., Š., Ad.: gunstig.

37—8 *De goddelijke ordeningen* zal hij aannemen (ontvangen) in de maanden N., A., S., T., Ar., Š., Ad.: gunstig.

39—40 *Een graf* [15]) *zal hij maken* in de maanden D., K., T., Š., Ad.: gunstig.

41—3 *Een begraafplaats zal hij aanleggen voor den doode (?)* [16]) in de maanden A., S., U., T., Ar., Te., Š., Ad.: gunstig.

44—6 *Een put zal hij openen* in de maanden S., Ab., U., T., Ar., K., Š., Ad.: gunstig.

47 *Een boomgaard zal hij* [17]) *planten* in de maanden N., A.

Vz. Kol. 3 v. links.

1—3 c.; 4—5 *Een boomgaard zal hij vernieuwen* [18]) in de maanden ...... (c.) S., D ...

[7]) n i g - l a l, ŠL 597, 386 = *kasû*-gebonden. k u d, ŠL 12,41 *ḳaṣâṣu* = afsnijden.

[8]) Of: bep. landbouwwerktuig, ŠL 255,19: eg (?) of misschien: de dorschslede?

[9]) *bâb kul-lu (?)-mu-ti kasû iḳaṣiṣ; kullumutu* geeft moelijkheden; vgl. volgende kolom r. 40 *ḳulluluti*; de vorm is een abstr. subst., gevormd van de Inf. (?) II., vgl. *zuḳḳurûtu* naast *zuḳḳurtu. kullumu* = ten toon stellen, vgl. HWB 332/3, waar een voorbeeld, waaruit blijkt, dat het hoofd van een vijand tentoongesteld werd bij de hoofdpoort Ook gevangenen werden ᶜin de poort gevangen gezetᵓ. (zie AfO 12, 1938, 153: *ina abulli esêru,* uit de Nuzi-tabletten). Prof. Böhl herinnerde aan: *taklimtu kullumu,* dat Ebeling, *Tod und Leben,* 59 als: ᶜEntscheidung fällen lassenᵓ, wil vertalen. Dan zou er sprake zijn over: de poort der beslissing. Over de poort als gerichtsplaats, zie Weidner AfO 12, 48.

[10]) KUN.SAG.GÉ, zie ŠL-77,15, maar vooral ZA 43, 1936, 143, n. 2: ᶜName eines kultischen Bauwerkesᵓ (Landsberger).

[11]) *urubâtu* ŠL 567,25.

[12]) *ši-gu-u* GÙ-*si* (*išasi*), lett.: weeklacht uitroepen; zie W. Schrank: *Babylonische Sühnriten.* LSS III,1, 1908, 48.

[13]) g a r *-un,* hier praet. i. p.v. praes.; of imp. of perm. I 2?

[14]) g a r z a t i - *ḳ i,* vgl. ŠL 295b, *parṣu* = rite, (heilige) koningsmacht; of ook: de goddelijke instelling, ib. sub. 2.; waarschijnlijk in dezen tweeden zin in de volgende regels bedoeld.

[15]) ŠL 461,48, k i - m a ḫ.

[16]) Zeer onzeker: ᶜki. (ḳi) íb. (tum) ru. ta. nu. úš (bad). ta. badᵓ; de lezing geeft moeilijkheden; wij lazen: *ki-ib-ru-ta* awîl*mîta*ta *ipte,* vooral in verband met de context; maar *kibrutu* is een niet bekend woord; *pitû* (met dubbele acc. (?)) kan: graven, aanleggen, beteekenen, zie HWB, 552. In deze richting zoekt ook Langdon: *Bab. Menologies,* 97 blijkbaar. Prof. Böhl stelde een heel andere lezing voor: *ašru tum-ru nubatta tabāt:* gij moogt op de plaats van de asch de *nubattu* (avond voor 't feest) houden; dan moet het eerste *ta* omgezet worden.

[17]) GIŠ-DU, ŠL 296,77 *zaḳâpu* = planten.

[18]) g i b i l *-eš* = *uddeš,* ŠL 173,2, vgl. r. 10.

6—7 *Een kachel* [19]) *zal hij vegen* [20]) in de maanden A., ... D., K., Š. [Ad. gunstig]

8—9 *Vuur zal hij aanleggen* [21]) *in de maanden* N., A (?) ...... T., Te, Š., [Ad.: gunstig].

10—2 *Vuur zal hij vernieuwen in de maanden* N., U. (?), D., Ab., T., Ar., Š., Ad.: gunstig.

13—4 *Het licht* (het flikkerend vuur?) *zal hij verwisselen* [22]) *in de maanden* N., A., S., K., Š., Ad.: gunstig.

15—7 *Hij mag purgeermiddelen gebruiken* [23]) in de maanden A., S., D., Ab., U., T., Ar., K., Š., Ad.: gunstig.

18—9 *Labaṣu zal hem grijpen* [24]) in de maanden N., A., S., Ar.: gunstig.

20—1 *Van de balk* ('t dak) *zal hij schoonvegen* [25]) (?) in de maanden A., U., Ar.: gunstig.

22 *Den 29sten dag zal hij uit de poort niet gaan* in de 12 maanden: niet gunstig.

23—4 *Een kruik met water vermengd met wijn* [26]) zet hij neer in de maanden Ab., Š.: gunstig.

25—6 *Een vrouw zal hij nemen* in de maanden N., A., S., T., Ar., Š., A[d.: gunstig].

27—9 *Zijn vrouw zal hij in zijn huis* [*brengen*] in de maanden ... A., S..., Ar., Ša....

30—2 *Een kind zal hij verwekken* ... in de maanden S., Ab., T., Ar., K., Š., Ad.: gunstig.

33—9 *Een bruid zal hij naar zijn huis voeren* in de maanden N., A., S., U., T., Ar., Š., Ad.: gunstig. [Daarvoor is de] 1ste d. en 3de d. niet gunstig. De epachomenen [27]) zijn gunstig. De eerste nachtwake [28]) [is] niet gunstig; de morgenwake [29]) is gunstig.

r.40—1 *Neemt* (de koning(?)) *in een toestand van zonde een maaltijd,* dan is dat in geen (enkele) maand gunstig [30]).

Vz. Kol. 4. v. links.

[Bovenstuk afgebroken; bevat waarschijnlijk een volledige opsomming van de gunstige dagen in de verschillende maanden].

2—3 In de maand Ab.: 2...., II, 14... [gunstig] (4—5). In de m. U.: 1, 3, 4, 5, 12... 18, 22, 27, 28, 30 [gunstig].

6—7 In de 2de U. [31]): 3, 5, 7, 11, 13, ... 16, 17, 22, 24, 25 ... [gunstig].

8—10 In de m. T.: 1, 6, 7, 8 (halve d.) 9, 11, 14, ... 22, ... 30 (?) gunstig.

11—2 In de m. Ar.: 1, 5, 9, 11, 13, 15, 16, 17, 20, 22, 25, 27, 30 gunstig. (13—4) In de m. K.: 1, 5... 14, 16, 17, 21... gunstig. [stuk afgebroken]. (22—24) In de Schrikkelmaand [32]) 3, 4, 5,... 15,... 20, 22, 24, 28, 29, 30 [gunstig].

25—32 De goede dagen [33])....

Copy van Sippar, Nippur, Babel, Larsa, Ur, Uruk, Eridu. Vakkundigen hebben het geëxcerpeerd, en een bloemlezing gemaakt. Aan Nazimuru(taš?) hun [34]) koning hebben zij het gegeven.

33 *Om alle voedsel te zoeken,*

[19]) Zie ŠL 461,114.

[20]) *is-bit,* is een Assyrische vorm voor *išbit* (Böhl).

[21]) r u-*di* = *inadi.*

[22]) s i = *nûru,* ŠL 112,34, of 't flikkeren van het vuur, *ib.* 35.

[23]) š á ᵐᵉˢ - *šu* s i - s á - *šu* = *irrêšu ušešeršu*; Langdon: *Bab. Menologies,* 50, verklaart dit als: het mogen nemen van reinigingsmiddelen, ᶜto move the bowels freelyᵓ; dit reeds bij Landsberger MAOG 4, 1929 321.

[24]) ᵈl u g a l - ḫ é - m e, een demon, Labaṣu, zie HWB 370 B.

[25]) r u - *bit* = *išabit* (van *šabâtu,* zie ŠL 68,24).

[26]) *Karpat ṭabâti,* zie ŠL 579, 247, HWB 298.

[27]) *mit-hu-ra-tum* = epachomenen, zie Weidner, *Handbuch der bab. Astronomie,* 82; Langdon, a.w., 50 n. 8 vert. conjunctie van zon en maan.

[28]) *maṣartu lilâti* (ŠL 107,3.4), zie ŠL 99,87; n i - s a g - t e = *rêste*? ŠL 337,2.10.

[29]) (*maṣartu namariti*), zie ŠL 99,93 en 381, 277, 278, lees: *šatturu*; er is een klein verschil in spelling; in deze regel is 't laatste teeken: l i; in ŠL l a.

[30]) Niet zeker; begin der regels corrupt. Wij lezen: [*šarru*?]*ina ḳul-lu-luti ileḳi nap-tan i*[*na kiššati*]*arḫe.* n u - še *ḳullulutu* zou een bijvorm zijn van *kullultu* (zie boven n. 9). Voor de beteekenis van *ḳullultu* e.d., zie Van Selms; *De Babylonische termini voor zonde,* 44 vlg.: een toestand van zonde ontstaan door opzettelijke verwaarloozing der cultische plichten.

[31]) d. i. de schrikkelmaand na Ululu. De hemerologie voor deze maand bij P. Jensen, KB VI 2, 8 vlg.

[32]) d. i. de 2de Adaru, de meest voorkomende schrikkelmaand.

[33]) er volgt nog ka. 7 ...

[34]) lett.: zijn.

Az. Kol. 4 v. links.

1—3 *te zaaien, te graven* 35), *tonnen weg te sleepen* 36), *en alles wat men wil,* [zijn] goed:
4—5 in de m. N.: 1, 4 (halve d.), 6 (halve d.), 9, 10, 11, 14, 15, 22 (halve d.), 26: gunstig.
6—8 in de m. A.: 2, 6, 8, 10, 12, 15, 16, 18, 20, 22, 24, 25, 28, 29, 30: gunstig.
9—11 in de m. S.: 1, 3, 5, 9, 12, 13, 16, 22, 24, 26, 28, 29, 30: gunstig.
12—14 in de m. D.: 1, 3, 6, 9, 11, 12, 13, 17, 19, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30: gunstig.
15—16 in de m. Ab.: 1, 2, 6 (halve d.), 10, 12, 15, 16: gunstig.
17—18 in de m. U.: 2, 4, 8 (halve d.) 14, 15, 17, 22, 27, 28, 30: gunstig.
19—21 in de m. T.: 1, 4, 6, 7 (halve d.), 9, 11, 13 (halve d.), 14, 15, 17, 21, 22, 23, 25, 26, 28, 29: gunstig.
22—24 in de m. Ar.: 1, 2, 6, 7, 9, 11, 13, 15, 18, 19, 20, 22, 24, 26, 27, 28, 30: gunstig.
25—26 in de m. K.: 1, 2, 5, 9, 11, 12, ..., 18, 21, 23, 25, 29, 30: gunstig.
27—29 in de m. Te.: 1, 7, 9, 11 (halve d.) 12, 14, 15 (halve d.) 21, 22, 23, 24 (halve d.) 25, 26, 27 (halve d.), 28, 29: gunstig.
30—32 in de m. Š.: 1, 4, 5, 10, 11, 12, 13, ..., 17, 19, 21, 22, 23, 25, 26, 28, 29: gunstig.
33—35 in de m. Ad.: 1, 2, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 20, 23, 24, 25, 27, 30: gunstig.
36—38 in de schrikkelmaand van Ad.: 1, 2, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 15, 16, 17, 18, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30.
39 Gunstige dagen [naar het] opschrift van Assyrië.
[Uittreksel uit de bepalingen aangaande de maand Nisan].
40—44 **Ritueel (religieuze verplichting) van de maand Nisan:** op de 3de dag zal hij *geen visschen, groente* 37) eten. Het is „tabu"(?) 38). De 5de dag zal *hij een vijand niet bestrijden* 39): *schade* 40) zou er uit voortkomen. De 8ste (?) *zal vijandschap* 41) [rest afgebroken].

Az. Kol. 3 van links.

1—7. De 12de dag zal hij geen *koren geven:* hij zou zijn vat 42) verliezen. Zou hij de 13de dag een vrouw nemen, dan zal het hem niet verblijden: zijn manlijke kracht zou weggenomen worden. De 15de dag zal hij niet zweren: de god zou hem treffen. De 16de dag als een except over de eerste 7 dagen van Tišri 44). Wij volgen de tekst van 177).

(B e p a l i n g e n a a n g a a n d e d e m a a n d T i š r î t u. Deze tekst is ongeveer gelijk aan KAR N° 147. Wij geven niet de variante lezingen, slechts enkele notities over de verschillen in de inhoud. In N° 147 is er een opschrift, dat de tekst blijkbaar aanduidt als een except over de eerst 7 dagen van Tišri 44). Wij volgden de tekst van 177).

N° 177 Az. *Kol. 3 v. l.* 8—15 = N° 147 Vz. 5—8.
Ritueel van de maand Tisritu: *op de 1ste dag* zal hij zich op een veld niet blootstellen

35) We danken de vertaling dezer regels aan Prof. Böhl; de laatste regel van deze kolom behoort bij de eerste regels van de volgende kolom. Te lezen: *ana mimma bu-bu-ut šuteᶜe* (zie ŠL 538,11), *za-ri-e ḫir-ri-e.*

36) *šabâsu,* òf hier: pachtgeld heffen?

37) g a - r a s - [s a r.], vgl. KAR N°. 176, 1e kol. 11; 178, 1e kol. 8 en overeenk. pl.; ŠL 166,21, omschrijft alleen: bep. groentesoort. HWB 356 B. vermoedt: look.

38) G í g - š i -*ši*; ook op andere plaatsen; te lezen *ikkibu ši*? Vgl. KAR. N° 176 1e kol., 11.16 en 178 1e kol. 9a.22. GÍG: hier = d i m u š? (ŠL 427,13); vgl. ook g i š GIG = *luḫummu,* vuil, ŠL 427,12. Voor de beteekenis van *ikkibu,* zie A. v. Selms: a.w. 15 vlg.

39) Niet geheel leesbaar, maar naar den zin gelijk aan N° 178 kol. I, 39; evenals volgende regel N° 178, I, 40.

40) *i-bi-za* UD.[DU] = è.

41) *da-ṣa-a-tu.*

42) lett.: verlies van zijn vat (*kur-rat-su., kurattu = nisiptu,* ŠL 309,118).

43) Godin van de eed, Mametum.

44) Van 147 zijn de eerste 4 regels. (1) k á m a r a ḫ 7 k á m n i - l a - a n. (2) ... 7 *arḫu na-sa-ḫu.* (3) ... a r a ḫ. *Tišritu,* 7 u dmeš n i - l a - a n (4) ... *arḫu Tišritu 7 umê na-sa-ḫu. na-sa-ḫu* kan misschien zijn inf.-vorm met subst. bet. = uittreksel? n i - l a - a n = 't Sumerische aequivalent, vgl. voor l a Del., *Glossar* 298, ŠL 55,8; n i = verb. praef.?, a n ??. Dan zou de vertaling aldus kunnen luiden: (1/2) Ritueel van de 7 dagen van de 7de maand: een uittreksel (1ste regel Sum. 2de Ass.) (3/4) Ritueel van de maand Tišrîtu (over) 7 dagen: een uittreksel (3de Sum. 4de Ass.).

aan de stormwind: Ḫallule 45) zou hem zien (vinden). Knoflook I 46) zal hij niet eten: een schorpioen zou hem steken. Witte (?) knoflook zal hij niet eten: hartkramp(?) zal hem overvallen. Een „dakmuis" 47) zal hij niet eten, het is een „tabu" van Enlil 48): onheil moge hij zien.

16—26 = N° 147 Vz. 9—14.

Op de 2de dag zal hij geen witte(?) knoflook eten: in zijn familie zou iemand sterven. Mosterdkruid(?) 49) zal hij niet eten: de vijand 50) zou hem overvallen. Gebraden 51) vleesch zal hij niet eten: hij zou met melaatschheid (?) worden overdekt 52). Rund-, geite- 53), varkensvleesch zal hij niet eten: hoofdkramp (?) 54) zou hem overvallen. In een put zal hij niet afdalen; het kwade zou hem zien 55). Op een dak zal hij niet klimmen: Ardat Lili 56) zou hem zien (vinden).

27—33 = N° 147, 15—18.

Op de 3de dag zal hij geen visch eten: de krokodil 57) zou hem aanvallen. Een veld, waar een ezel is rondgegaan (?) 58) zal hij niet betreden: hij zou ischias? krijgen 59). Een sesamveld zal hij niet irrigeeren: de sesamrups 60) zou hem ᶜoverkomenᵓ. Tot een vrouw zal hij niet naderen: die vrouw zou zijn manlijke kracht wegnemen.

34—41 = N° 147, 19—24.

Op de 4de dag zal hij een rivier niet oversteken: zijn krachtvolheid 61) zou hem ontvallen. Vogelvleesch zal hij niet eten: de sterkte 62) houdt zeker op. Naar een buitenplaats zal hij niet gaan; een vijand zou hem bestrijden 63). Dadels zal hij niet eten: zijn tanden zouden los gaan staan 64). Knoflook zal hij niet eten: een scherpioen zou hem steken. Witte (?) knoflook zal hij niet eten: hartkramp (?) zou hem grijpen.

42—49 (gedeeltelijk c.) + Kol. 2 van links, 1—6 = N° 147, 25—31.

Op de 5de dag zal hij geen mosterdkruid (?) eten: Šiḳu 65) zou hem grijpen. Varkensvleesch zal hij niet eten: een proces zou hem overkomen; gebraden vleesch zal hij niet eten: een wapen zou hem raken. Rundvleesch zal hij niet eten: de hand van de eṭimmu 66) zou over hem komen; geite(bokke — 147) — vleesch zal hij niet eten: hoofdkramp (?) zou hem grijpen. Achter een vijzel zal hij niet staan: aan het „vocht" 67) zou hij ziek worden.

45) N° 147: *Ḫa-lu-la-a.* Een demon, die in 't Sum. de naam draagt: m a š k i m - g i g l ú ḫ a r - r a - a n = booze demon van den reiziger, ŠL 295, d 7. Ook een insect, zie ŠL 433, 31.

46) ŠL 164, 45.31.

47) B. Landsberger: *Fauna,* 107.

48) Tekst van N° 147 heeft: Nin-lil.

49) Š i m r a z a g - ḫ i - l i. (z a g - ḫ i - l i = *saḫlu*); r a. niet duidelijk (= òf phon. compl. v.e. Sum. woord, òf = *ša,* zie ŠL 328,26.31; de tekst N° 177 laatste kol. 24 heeft i.p.v. Š i m r a. in deze samenvatting: g a - r a s - s a r., zie boven); ŠL 332,109b vert.: een specerij. G. Meyer: *Die assyrische Beschwörungssamlung Maqlû,* 1937, b.v. V 32 vertaalt: mosterd (?).

50) of: strijd, vgl. ŠL 330,42.

51) k a - i z i. (N° 147 i z i - k a.); de laatste Kol. 177 (een Akkadisch uittreksel) leest r. 7 *šu-me-e* van II van *šamû* = verhitten, branden; vgl. ŠL 15,170.171.

52) *išruba ilabbiš.*

53) N° 177,22: *lalû* of *bulum* = geitje. N° 147,12: *gı-zu* = geitebok, Landsberger AfO 10,159.

54) s a k - k i d i b - b a = lett.: gegrepen zijn van het hoofd, vgl. e m e d i b = stom (ŠL 32,19); zie voor een beschrijving dezer ziekte Meissner: Bab. u. Ass. II, 297 (blijkbaar een zware koorts). Vgl. ŠL 384,214: š a g 4 - d i b - b a. = toorn of razernij.

55) l a l.-*šu,* of: zou hen binden, zie ŠL 481,7.8.

56) k i š - k i - l i - l i. = blijkens de parallel-tekst N° 177 Az, IV 5 Ardat-Lili. (k i š - k i = k i - s i k i l; vgl. N° 177. Az. Kol. 2 v. l. 30, waar omschreven wordt: k i - s i k i l - l i l - l a.)

57) *kušu,* aarzelend B. Landsberger: *Fauna,* 120; krokodil. De parallelle tekst N° 177 Az. 4de Kol. I 10 heeft nog: *sil-la-tu:* 't is een oneerbiedigheid (van Selms, a.w., 48).

58) a n š u - g u r - g u r.; of is hier een bepaalde soort ezel bedoeld?

59) s a - g a l - g i g. (*-uṣ,* N° 147). s a - g a l, groote spier; vgl. ook Meissner; a.w. II, 296, 302.

60) *kur(u)sisu,* Landsberger, a.w., 108: rups, die de sesam opvreet.

61) N° 177, ḫ i - l i *imaḳus-su* N° 147: *ku-zu-ub-šu imaḳut.*

62) *paglutum.*

63) N° 177 met: *la*!

64) N° 177: *i-nu-šá;* N° 147 *i-nu-uš-ša*; *van nâšu* = wankelen.

65) *šiḳu,* vgl. *ŠL 147,21* = (ṣ) i - ṣ i - g i g. ṣ i - ṣ i = *natu* — slaan (ŠL 147,20). Dan kan *šiḳu* zijn: „ᶜdie met ziekte slaatᵓ", een demon.

66) een doodengeest.

67) een blaasziekte of waterzucht (?); de regel in N° 177 afgebroken; in N° 147,28: *ruṭibtu*; dit ook in N° 147 Az, 9 = N° 177 Az. Kol. 2 v. l. 20 = 177 Az. Kol. 1 v. l. 27 waar i.p.v. *ruṭibtu* staat: k i - a. Volgens ŠL 461,281 duidt k i - a.: 't beneden liggende, aan.

Dadels zal hij niet eten: Našuķata [68]) zal hem zien. Naar zijn tuin mag hij niet afdalen: AN.ŠU.RID [69]) zou hem slaan. Een sesamveld zal hij niet irrigeeren: de sesamrups zou hem „overkomen".

N° 177 Az. Kol. 2 van links. 7—17; N° 147 Az. 1—7.

De 6de dag zal hij tot een vrouw niet naderen: die vrouw zou zijn manlijke kracht wegnemen. Op een dak zal hij niet klimmen: Ardat-Lili zou hem zien (vinden). Het toilet zal hij niet binnengaan: AN.ŠU.RID zou hem slaan. In een boomgaard [70]) zal hij niet afdalen: het kwade zou hem zien (binden?). Een akker zal hij niet overschrijden: een ziekte, waaraan hij te gronde gaat [71]), zou hem overkomen. Een plaats, waar een vijzel [72]) is neergezet, zal hij niet betreden: ischias (?) zou hem overkomen. Een veld, waarop een ezel heeft rondgeloopen (?), zal hij niet betreden: een ziekte, waaraan hij te gronde gaat (147: collaps?) zou hem overkomen. (147 voegt hieraan toe, vgl. boven n. 70:) In een boomgaard zal hij niet afdalen: hij zou gebrekkig worden [73]).

N° 177 Az. Kol. 2 van links. 18—40; N° 147 Az. 8—23.

De 7de dag zal hij het vleesch van een dakmuis niet eten: hij zou ziek worden aan de Aḫḫazu [74]). Bij een neergezette vijzel zal hij niet staan: hij zou ziek worden aan het „vocht". Een veld, waar een ezel op heeft rondgeloopen (?) zal hij niet betreden: hij zou aan ischias (?) lijden (lett.: aan de groote spier ziek worden). Hoogwater [75]) moet hij niet doorgaan: een ziekte, waaraan hij te gronde gaat, zou hem overkomen. Een sloot zal hij niet overspringen [76]). Šaķišu (= ᶜMoorderᵓ, demon) zou hem vermoorden. Op een weg zal hij niet loopen: de ᶜRooverᵓ (demon) zal hem berooven. Buitenplaatsen [77]) zal hij niet binnengaan: Mametum [78]) zou hem wegvoeren. In een put zal hij niet afdalen: het kwade zou hem zien. Het toilet zal hij niet binnengaan. AN.ŠU.RID zou hem slaan. Op een dak zal hij niet klimmen: Ardat-Lili zou hem zien (vinden). Naar een boomgaard zal hij niet afdalen: hij zou gebrekkig worden. Een rivier zal hij niet oversteken: zijn krachtvolheid zou vervallen. Naar een rivierbedding zal hij niet gaan: koorts zou hem bevangen (lett.: koortsig maken). Een sesamveld zal hij niet irrigeeren: de sesamrups zou hem overkomen. (Alleen in 147:) Koren [79]) zal hij op het veld niet offeren: Ašratum zou hem vangen. Vijgen zal hij niet eten. (Rest ook weer in 177:) In zijn huis moet hij zijn stem verheffen en moet hij vreezen: (dan) zal Ninlil bij Enlil voorspraak doen. [Het is] een „tabu" [80]) van Ninurta en Ninegal. Hij zal niet zweren, de god zou hem aangrijpen.

N° 177, 41 vlg. = N° 147, 24 vlg.

De 8ste dag is de vreugdedag van Enlil, den Heer, den koning der aarde [81]). Zijn [klee-

[68]) N° 147,29: *Našuķita,* een demon.

[69]) Een demon. Deze naam N° 177, Kol. 2 v. l. r. 4 = N° 147,30; en N° 177, Kol. 2 v. l. 29 = N° 147 Az. 3. In de laatste kolom van N° 177, r. 22 worden de eerste parallelle plaatsen weergegeven door d. i g i - s i g7 - s i g7 (waarop volgt n u - g i š - š a r Enlil); (vgl. ŠL 351,42, waar d. i g i - s i g7 - s i g7 = ᶜdie 't oog geel maakt = geelzucht veroorzaakt?ᵓ, genoemd wordt: n u - g i š - š a r - a n - n a - g e, Deimel: Pantheon 152). In dezelfde laatste kolom van N° 177, r. 30 wordt voor de genoemde tweede parallelle plaatsen de figuur aangeduid als m a š k i m = *rabiṣu,* vgl. ŠL 295 d. Beide benamingen behoeven elkaar niet uit te sluiten.

[70]) N° 147: put.

[71]) *muṛuṣ* d é *ibaššišu.* dé (ŠL 338,2) = *abâtu,* hier te lezen *naᵓbûtu* = Inf. IV 1 = ten ondergaan (?), vgl. dat N° 147 Az. 6 leest: *miķtu,* waar N° 177 Az. Kol. 2 v. l., 17 leest: d é = *miķtu,* ᶜverslagenheidᵓ (zie HWB 424; maar ook met ŠL *s.v.*: sterven; *miķtu* evenals *naᵓbûtu*: ineenstorting, collaps?

[72]) N° 177 leest r. 14 *a-šar ur-ṣu* r u - u (= *nadû*); N° 147: *ekil mazukta* r u (= *nadû*). Voor *urṣu* zie ŠL 332,109a, *mazuktu* ŠL *s.v.*

[73]) *i-sa-la-ᵓa,* van verb. *salû,* ŠL *s.v.* en *siliᵓtu* = gebrekkigheid, HWB, 499.

[74]) Een demon, die (lever?-)ziekte veroorzaakt, zie Meissner: a.w. II, 201, 293.

[75]) *bu-tiķ-tu* = breuk, dijkdoorbraak, vloed.

[76]) N° 177,25 b a l-*it* = *ibbalkit.* N° 147,11 g u d - u d-*id* = *išaḫid* (ŠL 297,82) = hij zal springen. 't Eerste teeken is *iku,* ŠL 60, 56.

[77]) é-a = adurû, buitenplaats, (ŠL 324, 312b).

[78]) N° 177,27 n a m - ḫ a b.; N° 147 *Mametum*: godin van de eed.

[79]) d Nisaba.

[80]) N° 147 Az. 23 heeft de eigenaardige vorm *iķ-ķi-bit* = *iķķibu.*

[81]) We volgen hier de bijna niet corrupte tekst N° 147,24: ᵈ*Bêl, šarru, bêl irṣiti* (b e - l i l (?); l i l, vgl. ŠL 313,2 = *irṣitu*). De tekst N° 177,41 heeft ᵈ *šarru bêlu šarru irṣitim*(?); volgens ŠL 471,18 zou ᵈ *šarru* zijn: òf Adad of Šamaš.

deren] mag hij rein wasschen [en] reinigen [82]). In de tuin van den vizier moet hij vreugde bedrijven, naar de priesteres [83]) moet hij niet gaan. Daarna (?) [84]) doen ze hem binnengaan en moet hij gaan. Dien dag zal hij zijn vrouw bevruchten (?) [85]).

N° 177, 47: Copy van Assyrië.

[Daarna volgt in 177 een laatste copy in excerpt van de eerste dagen van Tišrîtu. In N° 147 volgt nog een zeer verminkt onderschrift: 27—31:]

[Ritueel?] [86]) van de maand Tišrîtu,

[van de] hand van ... k u r . s i g5 (= damiq) den opperpriester [87]) ...... en (?) 't land Assur, zoon van Tappu ... (?) [88]) ...... van Dêr.

N° 177 Az. Kol. 2 van links, r. 48 v. N° 117 Az. Kol. 1 van links, 1—3.

Ritueel van de maand Tisrîtu: *de 1ste dag* zal hij zich op een veld [niet blootstellen aan] de stormwind ...... (c.).

[Knoflo]ok zal hij niet eten: een schorpioen zou hem steken. Witte knoflook zal hij niet eten: hartkramp zou hij krijgen.

4—8 *De 2de dag* zal hij op een dak niet klimmen: Ardat-Lili zou hem zien (vinden). In een put zal hij niet afdalen: het booze zou hem zien (vinden). Gebraden vleesch zal hij niet eten: hij zou met melaatschheid (?) worden overdekt.

9—14 *De 3de dag* zal hij een vrouw niet naderen: die vrouw zou hem zijn manlijke kracht afnemen. Visch zal hij niet eten, het is een oneerbiedigheid: een krokodil zou hem aanvallen. Dadels zal hij niet eten: hij zou aan de maag (?) [89]) ziek worden. Een sesamveld zal hij niet irrigeeren: de sesamrups zou hem ᶜoverkomenᵓ. Een vrouw zal hem niet zoeken (inhalen?): zijn voornemen zou niet gelukken [90]).

15—21 *De 4de dag* zal hij een rivier niet oversteken: zijn krachtvolheid zou hem ontvallen. Naar buitenplaatsen zal hij niet gaan: een vijand zou hem bestrijden [91]). Rund-, bokken-, varkensvleesch zal hij niet eten: hoofdkramp (?) zou hij krijgen. De plaats, waar een ezel heeft rondgeloopen (?) zal hij niet betreden: hij zou ischias (?) krijgen.

22—27 *De 5de dag* zal hij naar een boomgaard niet afdalen: ᵈ I g i - s i g4 - s i g4 [92]), de tuinier van Enlil, zou hem treffen. Mosterdkruid (?) [93]) zal hij niet eten: de Šiķu [94]) zou hem grijpen. De plaats, waar een vijzel is neergezet, zal hij niet betreden: hij zou ziek worden aan het „vocht" (?).

28—31 *De 6de dag* zal hij geen twist maken: ... (c.) ... [95]). Het toilet zal hij niet binnengaan: de Rabiṣu zou hem treffen. Geitenvleesch [96]) zal hij niet eten, Mamitu [97]) zou hem treffen.

32—34 *De 7de dag* zal hij van alles (allerlei?) [98]) niet eten: [het is] een „tabu" van Ninurta [99]) en Ninegal. Hij zal niet zweren: de god zou hem treffen.

[82]) lett.: zijn reine [kleederen]; aanvulling noodig, zooals in andere hemerologiën, vgl. P. Jensen: KB VI 2, 14, r. 16 e.e.

[83]) s a l - b a r-*ti,* vgl. ŠL 74,19.

[84]) *a-na (š)a-at* (?): vgl. HWB 632A: *ina šât* = gedurende.

85) N° 177,46 leest: *u4 -mu šu-a-tum* s a l - b i u š - s a - r i (u š - s a-*ri* of *uš-sa-ri*?); N° 147,16 leest: u d - b i-*a-tum* (? of *du*?; dan a - d u = *adi*) s a l - b i u š - s a - r i. Een moeilijkheid geven de laatste 3 teekens: UŠ. SA. RI; dit zou kunnen zijn u š - s a phon. compl. *ri*; u š - s a-*ridû*; mogen we op grond van het phonetisch complement, een lezing *erû* veronderstellen? Of is: *uš-sa-ri* een onregelmatige schrijfwijze of Assyrische uitspraak voor *uštari* III2 van *erû,* zie HWB 130 en 647 (Böhl)?

[86]) Voorste stuk afgebroken; er staan nog de teekens: šu,ķu.

[87]) De eigennaam niet volledig; daarna volgt: lú *šag-ga-maḫ-ḫu.*

[88]) *mār tap-pu-u*(?).

[89]) *ri-ķi-i-ta.*

[90]) *i-par-šu* (*pâru* = zoeken) of *i-bar-šu* (*bâru* = vangen; inhalen), KU: (lees u m u š) = *pakku* = voornemen. ŠL 536,48.

[91]) Aan het begin van den regel een corrupt (geradeerd?) *la* = niet.

[92]) zie boven n. 69.

[93]) g ạ - r a s - s a r *saḫ-li-e.*

[94]) zie boven n. 65.

[95]) ... g i. t a ... (?).

[96]) m a š-*di-e,* te lezen: *lillidie* (van *lillidu*)?; zie B. Landsberger AfO 10, 156. *lillidu* is het: juist geslachtsrijp geworden dier.

[97]) Ma-mit.

[98]) *ka-la-ma.*

[99]) d IB, hier op grond van de parallelle teksten = Ninurta; zie echter *Pantheon* 1495.

einen Tempel geweiht worden und war für die Kapelle eines Horus bestimmt. Die Art der Aufstellung bleibt unsicher. Vielleicht hat man sie sich in einem Naos im Allerheiligsten vorzustellen. Dann würde der Glanz der Metallflächen, der auf eine Betrachtung aus der Ferne berechnet ist, zu glücklicher Wirkung kommen, die Ornamente an den Seiten des Thrones allerdings für den Beschauer verschwinden.

Der Ort, an dem der Horus angefertigt und wohl auch aufgestellt worden ist, lässt sich aus dem Stück selbst nicht erschliessen. Wenn auch nach der Anbringung der menschlichen Ohren die Anfertigung im Delta wahrscheinlich ist, so gibt es dort doch viele Plätze, an denen ein falkenköpfiger Gott heimisch ist und als Horus verehrt wurde. Es gibt viele Möglichkeiten für einen Tempel des Osiris und der Isis, in dem eine Kapelle des Horus vorhanden gewesen sein mag. So bedauerlich es ist, dass dieses wertvolle Gussstück ohne Fundangabe auf uns gekommen ist, wir müssen uns damit trösten, dass es für die meisten Bronzefiguren nicht besser liegt. Es bleibt uns nichts übrig, als uns an der eindringlichen Wirkung der wundervollen Bronze zu freuen, die dank ihrem ungewöhnlich gutem Zustande die Untersuchung der Einzelheiten erlaubt, und hieraus unsere Schlüsse für ihre kunstgeschichtliche Stellung zu ziehen. Hoffentlich wird ein Fortschritt unserer Kenntnisse uns gesicherte Ergebnisse für die Deutung und Abgrenzung einiger Züge bringen, die hier noch unbestimmt gelassen werden mussten.

Hildesheim, im Dezember 1938 G. ROEDER

EEN LEEUWENJACHT SCARABEE VAN AMONHOTEP III

Zie plaat V

Op de Jubileumtentoonstelling *Uit de Schatkamers der Oudheid*, welke gedurende het afgeloopen najaar in het Stedelijk Museum te Amsterdam gehouden werd, kwam onder de inzendingen een, Dr A. F. Philips te Eindhoven toebehoorende, scarabee voor. Een korte beschrijving van dit fraaie voorwerp moge hier volgen.

Reeds tijdens het Oude Rijk kwamen scarabeeën voor, allereerst als amulet, den heiligen kever voorstellend [1]) en verder als zegel, al of niet in ringen gevat, het grondvlak voorzien met konings- of personennamen, ornamenten, magische voorstellingen, enz. Ook vindt men ze in de bekleeding van mummies, speciaal op de plaats van het hart en dan zijn deze zoogenaamde hartscarabeeën voorzien van een spreuk, veelal ontleend aan één der hoofdstukken van het Doodenboek, waarin het hart gewaarschuwd wordt bij het doodengericht niet tegen zijn eigenaar op te staan.

Tenslotte kan de scarabee, steeds in den vorm van een kever, evenals de gedenkpenningen uit latere tijden, dienst doen om gedenkwaardige feiten en voorvallen vast te leggen en een dergelijke is het hier te beschrijven stuk.

Gedenkscarabeeën komen vooral tijdens de XVIIIde dynastie onder de regeering der koningen Thotmes III (1501—1447 v. Chr.) en Amonhotep III (1411—1375 v. Chr.) voor. Waarschijnlijk schonken deze koningen ze aan hun hovelingen en daar dit in ruime mate geschiedde, zijn nog vele van deze stukken bewaard gebleven en zelfs buiten Egypte gevonden, zoo te Lachisch (zie dit Jrb. blz. 153). De grootste zijn die van den laatstgenoemden koning en de daarop voorkomende teksten geven feiten uit zijn regeering weer. Er bestaat een tekst, gemaakt ter gelegenheid van 's konings huwelijk met Teje, waarbij ook de namen van de ouders der bruid genoemd worden. Een andere scarabee vermeldt, dat de koning een meer voor zijn gemalin heeft laten aanleggen en weer op een andere geeft de koning een relaas van het aantal leeuwen door hem op zijn jachten eigenhandig gedood.

Het is nu deze laatste scarabee, waarvan Dr Philips een exemplaar bezit, welke tot de circa 40 dergelijke ‘leeuwenjachtscarabeeën’ behoort, waarvan het bestaan bekend is [2]). Men vindt deze in musea, zooals die van Amsterdam, Berlijn, Leiden en Londen, terwijl ook de door Flinders Petrie bijeengebrachte verzameling in *University College*, Londen er enkele bevat, maar zoover mij bekend is bevinden zich geen exemplaren ervan in particuliere verzamelingen. Die scarabeeën zijn in faience, kalksteen of steatiet vervaardigd en daarna geglazuurd. Bij de meeste is de glazuur geheel of gedeeltelijk verloren gegaan, doch bij dit exemplaar is ze in een fraaie blauwgroene kleur behouden gebleven. Allen hebben op het grondvlak denzelfden tekst; daar ze stuk voor stuk uit de hand vervaardigd zijn, komen er onderling kleine afwijkingen in de volgorde der schrijfteekens voor [3]).

Zooals men duidelijk op de afbeelding ziet, vertoont de voorzijde van den kever de kop, de borstkas en de vleugelschilden, welke beide met een V teeken gemerkt zijn. Op de achterzijde, welke geheel vlak is, komt de volgende tekst voor:

Horus leeft, de sterke stier, die verschijnt in waarheid, Heer der beide landen handhaver der wetten, die de twee landen in rust houdt. Gouden Horus, groot aan kracht, die de Aziaten verslaat. Heer van Boven- en Beneden Egypte Neb-Maat-Re, Zoon van Re Amonhotep, heerscher van Thebe, dat hem leven gegeven worde, de koninklijke gemalin Teje levend. Lijst van leeuwen, die Zijne Majesteit met zijn eigen schot buitgemaakt [4]) *heeft vanaf het eerste regeeringsjaar tot het tiende jaar, 102 grimmig kijkende leeuwen* [5]).

De scarabee geeft de complete titulatuur van den koning beginnende met die van Horus. Een dergelijke benaming, welke reeds uit het Oude Rijk stamt, komt bijna bij alle koningsnamen voor. De tweede titel toont den koning als machtig heerscher, die orde en rust in zijn land handhaaft. Feitelijk luidt de juiste vertaling van den titel ‘Heer der twee godinnen’, want de hiëroglyphen stellen voor de giergodin Nechbet, de beschermgodin van Boven- en de slanggodin Buto, die van Beneden-Egypte, terwijl onder ieder woord ‘heer’ staat. Zooals Thierry [6]) zegt, is de koning identiek met deze beide godinnen, evenals de eerste reeds genoemde Horustitel den koning met den god der Horus-steden Nechen en Pe identificeert.

De derde titel, waarbij de koning Gouden Horus genoemd wordt, duidt op het eeuwige leven, dat hij als zoodanig heeft. Goud is het metaal van den zonnegod Re, den god die zich eeuwig vernieuwt. Het is onvergankelijk en doordat het op Horus uitstraalt maakt het dezen, dus den koning, eeuwig levend [7]). In tegenstelling met den tweeden titel wordt hier, evenals in de verdere beschrijving, de nadruk gelegd op 's konings eigenschappen als veldheer, als overwinnaar der omliggende volkeren.

De vierde titel geeft opnieuw aan, dat de koning de heer van Boven- en Beneden-Egypte is, maar nu voorgesteld door de plant (nachtschade, riet?) en de bij. Bij dezen titel vindt men tevens één der eigennamen, welke steeds in een cartouche staat, namelijk *Neb Maat Re* (de heer der waarheid is Re). Het is deze naam, welke men altijd op amuletten en inscripties vindt en waaronder de koning bij zijn tijdgenooten en hun afstammelingen beroemd geworden is.

Tenslotte noemt de vijfde en laatste titel den koning als Zoon van Re (Zoon van den Zonnegod of van de Zon) met den naam — eveneens in cartouche — Amonhotep (Grieksch Amenophis) heerscher van Thebe [8]).

[1]) *Scarabaeus aegyptiorum* of *ateuchus sacer*.

[2]) Newberry, *Scarabs*, Londen 1906.

[3]) Ch. Marston, *The Bible comes alive*, New York, 1938, pl. 14; A. Rowe, A *catalogue of Egyptian scarabs*, 1936, N° 537.

[4]) Lett. ‘gehaald’ Breasted in *A history of Egypt* vertaalt hier ‘*brought down*’.

[5]) Voor de uitdrukking ‘grimmig kijken’ zie Blok, *De beide Volksverhalen van Papyrus Harris 500 verso*, blz. 26, Leiden, 1925.

[6]) Thierry, De *religieuze beteekenis van het Aegyptische Koningsschap*, Leiden 1913.

[7]) Moret, *Le rituel du culte divin journalier en Egypte*, Parijs 1902.

[8]) Belangstellenden in de titulatuur der Egyptische Koningen worden verwezen naar het reeds geciteerde boek van Prof. Thierry en naar het onlangs verschenen werk van Müller, *Die formale Entwickelung der Titulatur der Ägyptischen Könige*, Glückstadt 1938.

Het moge hier met vreugde geconstateerd worden, dat een dergelijk fraai en goed bewaard gebleven voorwerp, dat in alle boeken over scarabeeën genoemd wordt, zijn weg naar ons land gevonden heeft en in de op ieder gebied zoo unieke verzameling van Dr Philips terecht gekomen is.

Amsterdam, Januari 1939 — W. A. VAN LEER

GEZELSCHAPSMEDEDEELINGEN

ALGEMEEN OVERZICHT. Het jaar 1938 is voor ons Gezelschap bevredigend verloopen. Het aantal contribuanten steeg van 990 tot 1250, waaronder vele nieuwe begunstigers in het buitenland. De belangstelling der buitenlandsche bibliotheken voor onze publicaties neemt voortdurend toe, zoodat een groot aantal complete sets van het Jaarbericht naar het buitenland verkocht werden. Ook verder blijkt er steeds meer prijs gesteld te worden op het bezit van een complete set, hetgeen vooral tot uiting kwam bij de verschijning van het Supplement op de eerste vijf Jaarberichten. De financieele toestand is gunstig te noemen; wel stelde het in 1938 uitgegeven Jaarbericht en de *Textes mathématiques babyloniens* grootere eischen aan onze vereenigingskas, doch dank zij het hoogere bedrag aan contributies en de vermeerdering van den verkoop onzer publicaties, waren wij in staat aan onze verplichtingen te voldoen. Het stemt voorts tot groote dankbaarheid, dat vrijwel alle begunstigers gevolg hebben gegeven aan ons verzoek hun contributie op *f* 3.— te brengen.

STUDIEKRINGEN EN CORRESPONDENTSCHAPPEN. Bij het begin van den cursus 1938—1939 werd overeenstemming bereikt over de oprichting van den studiekring Utrecht, die onder leiding kwam te staan van de hoogleeraren Dr C. W. Vollgraff en Dr Joh. de Groot, terwijl de heer C. Th. Niemeijer studiekringsecretaris werd. Ook het aantal correspondentschappen werd dit jaar uitgebreid door de benoeming van een correspondent te Alkmaar, Breda, Brugge, Bussum, Doetinchem en Middelburg. De studiekringen organiseerden te zamen 32 lezingen, waarvan 4 in samenwerking met andere vereenigingen. Het bezoek aan de lezingen is goed te noemen.

LEZINGEN. In 1938 werden door de studiekringen de volgende lezingen georganiseerd:

's-Gravenhage	18 Januari	Dr A. H. Edelkoort, *De opgravingen in Palestina en de tijd der koningen van Israël*;
Nijmegen	24 „	Prof. Dr F. M. Th. Böhl, *Koningsgedachte en onsterfelijkheidsgedachte in Babylonië, Israël en Egypte*;
Rotterdam	27 „	Prof. Dr D. Cohen, *Alexander en de Hellenistische Cultuur*;
Amsterdam	2 Februari	A. A. Kampman, *Opgravingen in de hoofdstad van het Hethieten-rijk*;
Groningen	8 „	Dr G. van Hoorn, *Voor-Grieksche godenbeelden*;
's-Gravenhage	22 „	A. A. Kampman, *Opgravingen in de hoofdstad der Hethieten*;
Amsterdam	23 „	Ir R. J. Forbes, *Over bevloeiing in de oudheid*;
Amsterdam	2 Maart	Prof. Dr A. Scharff, *Die Gräber ägyptischer Beambter des Neuen Reiches in Theben*;
Nijmegen	5 „	A. A. Kampman, *Opgravingen in de hoofdstad der Hethieten*;
Leiden	14 „	Prof. Dr G. van der Leeuw, *De begraving in hurkende houding in verband met Aegyptisch materiaal*;
Rotterdam	17 „	Prof. Dr A. W. Bijvanck, *Koptische kunst*;

Amsterdam	2 April	Prof. Dr F. M. Th. Böhl, *Koningsgedachte en onsterfelijkheidsgedachte in Babylonië, Israël en Egypte*;
's-Gravenhage	7 „	Dr. A. de Buck, *De Godsdienstige beteekenis van Egyptische beelden en reliëfs*;
Rotterdam	6 „	A. A. Kampman, *Opgravingen in de hoofdstad der Hethieten*;
Nijmegen	7 „	Dr J. H. Kroeze, *Een en ander over Genesis Veertien*;
Leiden	12 Mei	Prof. Dr H. Frankfort, *Oud-Babylonische monsters*;
Amsterdam	16 „	Prof. Dr H. Frankfort, *Babylonische Monsters in Fransche Kathedralen*;
Amsterdam	4 October	Dr A. de Buck, *Religieuze en andere motieven in de hervorming van Achnaton*;
Nijmegen	12 „	Dr Th. C. Vriezen, *Het Bijbelsche Paradijsverhaal en de Oud-oostersche wereld;*
's-Gravenhage	12 „	Dr J. H. Kramers, *Godsdienst en mythe bij de oude Perzen*;
Rotterdam	27 „	J. Oderwald, *Oceaanreuzen in de oudheid*;
Leiden	2 November	Prof. Dr E. Gjerstad, *Kypros und seine Kulturverbindungen*;
Utrecht	3 „	Dr A. de Buck, *Religieuze en andere motieven in de hervorming van Achnaton*;
's-Gravenhage	9 „	Prof. Dr E. Gjerstad, *Die kyprische Skulptur;*
Amsterdam	9 „	Dr Th. C. Vriezen, *Het Bijbelsch paradijsverhaal en de oud-oostersche wereld;*
Nijmegen	9 „	Ds Mr F. C. M. Boenders, *De God in het voor-Davidisch Jerusalem;*
Utrecht	30 „	A. A. Kampman, *Een archæologische reis door het oude Rijk der Hethieten;*
Amsterdam	7 December	Dr Anna Roes, *De Sumerische beschaving;*
Groningen	9 „	Dr M. A. Beek, *De raadselspreuk mene, mene tekel, upharsen uit Daniël 5;*
's-Gravenhage	14 „	Prof. Dr F. M. Th. Böhl, *Hemelvaart en hellevaart in het oude Mesopotamië;*
Nijmegen	15 „	Prof. Dr A. W. Bijvanck, *Koptische kunst;*
Rotterdam	20 „	Dr A. H. Edelkoort, *Een vorstelijke briefwisseling tijdens Israël's intocht in Kanaän.*

SAMENWERKING MET ANDERE INSTELLINGEN. Het meerendeel dezer lezingen werd door de studiekringen zelf georganiseerd. Bij de volgende bijeenkomsten werkten wij samen met zustervereenigingen: Lezing Prof. Scharff (2-3) met Ver. Nederland-Egypte; Lezing Prof. Frankfort (16-5) met Vereeniging van Vrienden van het Allard Pierson Museum; Lezing Prof. Gjerstad (2-11) met Vereeniging voor wetenschappelijke voordrachten; Lezing Prof. Gjerstad (9-11) met Antieke Beschaving. In het afgeloopen jaar ontving ons gezelschap den zoo gewaardeerden steun van het Oostersch Genootschap in Nederland.

PUBLICATIES. In 1938 verscheen *Jaarbericht N° 5*, terwijl in October het Supplement op de Jaarberichten Nos 1—5 verscheen; een buckram-band werd verkrijgbaar gesteld om het geheel te laten inbinden. In de *Rondschrijvens Nos 44—63* werden de inleidingen tot de lezingen onzer sprekers opgenomen. Het reeds aangekondigde werk van F. Thureau-Dangin, *Textes mathématiques babyloniens*, is in November als eerste deel der serie *Uitgaven* van het Gezelschap gepubliceerd (zie dit Jrb., blz. 96). In deze serie zijn nog meer deelen in voorbereiding. Ook dit jaar konden wij aan onze contribuanten een aantal andere publicaties verkrijgbaar stellen, waarvan door vele contribuanten een veelvuldig gebruik werd gemaakt.

STAAT VAN LEDEN, ENZ.

COMMISSIE VAN ADVIES : Prof. Dr F. M. Th. Böhl, Groenhovenstraat 18, Leiden
Dr A. de Buck, De Mey van Streefkerkstraat 1A, Leiden

BESTUUR : B. A. van Proosdij, voorzitter, Roodborststraat 16, Leiden, telefoon 4294
A. A. Kampman, secretaris-penningmeester, Roodenburgerstraat 41, Leiden, gironummer 229 501.
J. M. A. Janssen, 2de secretaris, Hooigracht 15, Leiden

SECRETARIAAT EN ADMINISTRATIE : Roodenburgerstraat 41, Leiden, telefoon 4190

ASSISTENTEN : Mej. H. M. Bleyie, Mej. H. M. van Weerlee

STUDIEKRINGEN : *Leiden:* o.l.v. Prof. Dr F. M. Th. Böhl, Groenhovenstraat 18, Leiden
Groningen: o.l.v. D. H. Groen, Nieuwe Kerkhof 37, Groningen
Nijmegen: o.l.v. Prof. J. Cools O.P., Driehuizerweg 145, Nijmegen
Amsterdam: o.l.v. Ir R. J. Forbes, Haringvlietstraat 1, Amsterdam-Z.
's-rGavenhage: o.l.v. K. C. A. Collette, van Pabstlaan 36, Voorburg
Rotterdam: o.l.v. Dr F. K. H. Kossmann, Nieuwe Markt 1, Rotterdam-C.
Utrecht: o.l.v. Prof. Dr C. W. Vollgraff, Emmalaan 33, Utrecht

CORRESPONDENTSCHAPPEN : *Alexandrië:* Dr W. Doorenbos, Rue Ekbal 5, Alexandrië
Alkmaar: Dr J. C. Kamerbeek, van Houtenkade 28, Alkmaar
Amsterdam (Sted. Univ.) : A. Sarlouis, Plantage Franschelaan 17, Amsterdam
Amsterdam (Vrije Univ.) : H. H. Grosheide, Amsteldijk 85, Amsterdam
Arnhem: Dr J. J. Koopmans, Boulevard Heuvelink 122, Arnhem
Batavia: Th. A. Busink, Madoeraweg 54, Batavia-C.
Bazel: Dr J. J. Stamm, Oberwilerstrasse 82, Bazel
Bergen-op-Zoom: Dr A. N. Borghouts, Bavelschelaan 93, Ginneken
Breda: Dr J. H. Waszink, Baronielaan 227, Breda
Brugge: Prof. Dr V. Laridon, Groot Seminarie, Brugge
Bussum: W. den Boer, Potgieterlaan 4, Bussum
Doetinchem: Mevr. H. van Gorkom-van Hasselt, Koppelscheweg, Doetinchem
Dordrecht: Dr J. Nat, Cronjéstraat 2 rood, Dordrecht
Haarlem: J. P. Lettinga, Clivialaan 27, Heemstede
Kampen: S. J. Ridderbos, Vloeddijk 61, Kampen
Luik: Prof. Dr G. Dossin, Wandre bij Luik
Maastricht: Ir F. B. J. M. Moubis, Tongerschestraat 8, Maastricht
Middelburg: Dr L. A. J. Burgersdijks Jr., Dam 71, Middelburg
Pretoria: Prof. Dr B. Gemser, Universiteit, Pretoria

LEDEN-MEDEWERKERS :

Alexandrië: Dr W. Doorenbos
Amsterdam: Mej. Dr H. Boas, Ir R. J. Forbes, H. H. Grosheide, I. L. Seeligmann, Mej. Dr C. E. Visser
Amstelveen: Mevr. Dr A. N. Zadoks-Josephus Jitta
Batavia: Th. A. Busink arch.
Blija: Ds Kr. Strijd
Culemborg: Ds K. Roubos
's-Gravenhage: L. G. Leeuwenburg, Prof. Dr C. W. Lunsingh Scheurleer, Dr Th. C. Vriezen
Groningen: Dr M. A. Beek
Haaren: Prof. Dr W. Grossouw
Haarlem: H. de Greeve Pr.
Hooge Zwaluwe: Ds A. R. Hulst
Kairo: B. H. Stricker
Leiden: Prof. Dr P. A. H. de Boer, Th. Folkers, J. M. A. Janssen Pr., A. A. Kampman, B. A. van Proosdij
Nijmegen: Prof. J. Cools O. P.
Oxford: Prof. Dr E. van der Meer O. P.
Parijs: Mej. L. R. van den Bergh
Pretoria: Dr A. van Selms
Rome: Prof. Dr J. Simons S. J.
Voorburg: K. C. A. Collette
Weerselo: Ds H. A. Brongers
Wichmond: Ds J. M. Gerritsen
Zeist: J. G. Guttling Jr, Mej. Dr A. Roes

LEDEN-BEGUNSTIGERS :
Amsterdam: G. A. Dunlop, H. van den Eerenbeemt, R. Kan, W. J. G. van Meurs, M. Odewald, Capt. J. Oderwald, W. Redelmeier, A. M. van der Zanden
Arnhem: Dr J. J. Koopmans
Baarn: J. L. Pierson
Batavia: J. F. L. Blankenberg, Prof. Dr C. P. Wolff Schoemaker
Bronkhorstspruit: Ds E. S. Mulder
Bussum: Mevr. A. G. de Meester-Kollewijn
Dordrecht: Ds A. J. W. van Ingen
Ginneken: A. N. Borghouts, V. C. H. J. Baron de Constant Rebecque
's-Gravenhage: Vrijzinnig Christelijk Lyceum — Dr O. Dreher, I. Hartog, Mr Dr C. Huysman, L. Levisson, C. C. van Slooten, W. G. Stroband
Groningen: Rijksuniversiteitsbibliotheek
Heerde: Ds J. L. Kleintjes
Heilo: P. A. de Lange
Hilversum: E. Hecht, Prof. P. van der Wielen
Leiden: Rijksuniversiteitsbibliotheek — Jhr. Prof. Dr W. J. M. van Eijsinga, Prof. Dr Jan de Vries
Manchester: Professor T. Fish
Naarden: Ir H. Eilers
Oss: Ds Mr F. C. M. Boenders
Oxford: Griffith Library
Potchefstroom: Professor S. du Toit
Rotterdam: R. K. Lyceum voor Meisjes — W. C. Hudig, Mr G. H. Lambert
Schiedam: N. C. Eijsbergen
Schoonhoven: Ir A. N. Nolst Trenité
Tzummarum: Ds Joh. van Veen
Utrecht: Mevr. Jhr R. Schorer-van Eijsinga

CORRESPONDEERENDE LEDEN :
Ankara: Prof. Dr B. Landsberger
Berlijn: Prof. Mr Dr Paul Koschaker
Leipzig: Prof. Dr Johannes Friedrich
Parijs: F. Thureau-Dangin
Praag: Prof. Dr Bedřich Hrozný
Utrecht: Henri Asselberghs

DONATEURS :
Amsterdam: D. H. van Dam, W. A. van Leer, Edwin vom Rath
Bennebroek: Mevr. C. Bar.esse von Pannwitz
Brussel: Fondation Egyptologique *Reine Elisabeth*
Doorn: Hofmarschallamt Haus Doorn
Eindhoven: Dr A. F. Philips
's-Gravenhage: Z.Exc. Nikolas G. Khalil Bey, Mevr. H. van den Bergh-Ornstein, Jhr Mr C. H. J. van Haeften, G. M. Johannes, N. Kersbergen, Koninklijke Luchtvaart Maatschappij
Leiden: Assyriologische Werkkamer, Prof. Dr F. M. Th. Böhl, Dr A. de Buck
London: Prof. Dr H. Frankfort
Monaco: Dr A. Bredius
Parijs: Dr S. van den Bergh
Pretoria: Universiteits-bibliotheek
Rotterdam: Mr K. P. van der Mandele
Uithoorn: Dr G. A. H. IJsselmuiden
Wassenaar: S. van den Bergh Jr

CONTRIBUANTEN :

Buitenland

Alexandrië: Dr W. Doorenbos (*lid*)
Ankara: Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi, Prof. Dr B. Landsberger (*corr.-lid*)
Antwerpen: Hoofdbibliotheek, Dr W. Couvreur
Ascona: Mevr. Anna Ekker
Athene: Archäologisches Institut des Deutschen Reiches
Bazel: Oeffentliche und Universitäts-Bibliothek, Schriftleitung der Ciba-Rundschau — Prof. Dr W. Baumgartner, Mr J. W. Beijen, Dr J. J. Stamm
Beograd: Gesandtschaftsrat Dr G. P. Feine
Berlijn: Bibliothek der Staatlichen Museen, Preussische Staatsbibliothek, Universitäts-Bibliothek — A. C. Bakels, Prof. Dr Paul Koschaker (*corr.-lid*), Prof. Dr Max Freiherr von Oppenheim, Prof. Dr W. Schubart, Dr Ernst F. Weidner
Bonn a. Rh.: Orientalisches Seminar — Prof. Dr A. Baumstark
Bourgh-la-Reine: Ir J. Jannette Walen
Bratislava: Knihovna univerzity Komenshého
Breslau: Prof. Dr Theo Bauer
Břno: Zemská u universitní knihovna
Bronkhorstspruit: Ds E. S. Mulder (*lid-beg.*)
Brugge: Prof. Dr Valère Laridon, Dr J. Buysschaert
Brussel: Fondation Egyptologique „Reine Elisabeth (*don.*), Koninklijke Bibliotheek van België, Redactie van de Chronique d'Egypte, L. J. Elferink, Z.Exc. Mr B. P. Baron van Harinxma thoe Slooten, W. M. Staring, Prof. Dr B. van de Walle
Budapest: Fövárosì Nyilvános Könyvtár, Dr Antal David
Cambridge (Mass.) : Harvard University Library
Chicago: The University of Chicago Libraries, The Oriental Institute, Prof. Dr. H. Frankfort (*don.*), Dr Thorkild Jacobsen
Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana
Clarens: Dr Th. G. van Vogelpoel
Davos-Platz: Dr J. K. de Cock
Debreczen: Prof. Dr Kállay Kálmán
Djeddah: Mr C. Adriaanse
Dresden: Prof. Dr Peter Thomsen
Facous: Pater Jacob Muijser
Florence: Dr B. Jasink
Frankfurt a. M.: Bibliothek der Sankt-Georgen
Freiburg i. Br.: Universitäts-Bibliothek
Fribourg: P. Prof. Dr F. M. Braun O.P., P. Prof. Dr M. van den Oudenrijn O.P.
Gent: Kunsthistorisch Instituut der Universiteit, Prof. Dr J. Bidez
Giessen: Orientalisches Seminar — Prof. Dr Wilhelm Rudolph
Göttingen: Orientalisches Seminar, Universitäts-Bibliothek
Halle: Bibliothek der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Bibliothek des Theologischen Seminars
Heidelberg: Universitäts-Bibliothek, Seminar für Alte Geschichte
Hildesheim: Pelizaeus-Museum
Istanbul: Archäologisches Institut des Deutschen Reiches, Türk Tarih Kurumu — Prof. Dr Helmuth Th. Bossert
Jena: Archäologisches Seminar der Universität
Jeruzalem: Department of Antiquities
Kaïro: Société d'Archéologie Copte — Mr W. F. L. Graaf van Bylandt, B. H. Stricker (*lid*)
Kassel: Ds K. Maass
Kopenhagen: Dr Otto Koefoed-Petersen
Laken: H. de Vis
Lausanne: Prof. Dr A. Noordtzij
Leipzig: Bibliothek des Deutschen Palästina-Vereins, Orientalisches Seminar, Universitäts-Bibliothek — Prof. Dr Johannes Friedrich (*corr.-lid*)
Leuven: Redactie van de Nouvelle Revue Théologique, Universiteitsbibliotheek — Prof. Dr J. Coppens, Dr C. van den Eijnde O.P., Prof. Dr B. L. van Helmond O.P., Dr W. Peremans, Prof. Dr G. Rijckmans, Dr J. Vergote
Londen: The British Museum Library — Mr C. J. Gadd FSA, Dr Alan H. Gardiner, Professor S. R. K. Glanville, Dr Ir G. Martiny
Luik: Institut Supérieur d'Histoire de l'art et d'archéologie de l'Université — Mlle Dr Hélène Danthine, Prof. Dr G. Dossin
Luxemburg: Prof. Dr N. Schneider
Manchester: Professor T. Fish (*lid-beg.*)
Marburg a. d. L.: Orientalisches Seminar, Seminar für Vorderasiatische Kunst und für Bauforschung, Prof. Dr Carl Frank
Monaco: Dr A. Bredius (*don.*)
München: Ägyptologisches Seminar, Seminar für Semitistik, Universitäts-Bibliothek
New York: The Brooklyn Museum Library
Nice: Prof. Dr B. D. Eerdmans
Oxford: Griffith Library (*lid-beg.*) Prof. Dr E. van der meer O.P. (*lid*)
Parijs: Collège de France — Mej. L. R. van den Bergh (*lid*), Dr S. van den Bergh (*don.*), F. Thureau-Dangin (*corr.-lid*)
Potchefstroom: Prof. S. du Toit (*lid-beg.*)
Praag: National- und Universitätsbibliothek, Orientální Ustáv v Praze, Seminar für Semitische Philologie und Islamkunde der Deutschen Universität — Prof. Dr Bedřich Hrozný (*corr.-lid*)
Pretoria: Universiteits-Bibliotheek (*don.*) — Prof. Dr B. Gemser, Dr A. van Selms (*lid*), Ds P. I. D. Weiss
Rome: Svenska Institutet i Rom — Prof. Dr F. Ceuppens O.P., Prof. Dr G. Duncker O.P., Prof. Dr H. M. R. Leopold, Prof. Dr J. Simons S.J. (*lid*)
Soissy-sur-Seine: Le Rév. Père A.G. Barrois
Tübingen: Universitäts-Bibliothek — Geh. Prof. Dr E. Littmann
Ukkel: Dr J. W. Bierma
Uppsala: Kungl. Universitetets-Biblitek
Warschau: Prof. Dr Stefan Przeworski
Weenen: Ägyptologisches Institut der Universität, National-Bibliothek, Orientalisches Seminar — Dr F. W. König
Würzburg: Prof. Dr M. Streck
Zürich: Prof. Dr J. G. Lautner

BEGUNSTIGERS:

Nederland

Aalsmeer: Ds H. van der Linde
Abcoude: Ds G. G. J. Bleeker
Achel: St. Benedictus Abdij der Paters Trappisten
Achlum: Ds H. Bogers
Achterveld: Dr A. van de Born
Aerdenhout: A. de Bijll Nachenius, J. Göbel, Mevr. Dr M. Hudig-Frey, H. A. Robbé Groskamp
Alkmaar: S. P. Groen, Dr J. C. Kamerbeek
Almelo: Mr G. D. B. ter Braake, Ds W. G. Boon
Almen: Ir J. Th. Joosting w.i.
Amersfoort: Ds K. J. van den Berg, Dr R. Miedema, Ds J. Pannebakker, Dr F. C. Unger
Amstelveen: Ds J. van Kuiken
Amsterdam: Allard Pierson Stichting, Het Amsterdamsch Lyceum, Bibliotheek der Universiteit, Bibliotheek der Vrije Universiteit, Bibliotheek van het St. Ignatiuscollege, Bijbelsch Museum, Rijksakademie van Beeldende Kunsten, Afdeeling Volkenkunde van het Koloniaal Instituut, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, R.K. Lyceum voor Meisjes, Vereeniging van Vrienden der Aziatische Kunst — Dr L. Alma, J. Alving, A. Andriesse, Mej. J. H. C. van Antwerpen, A. Ariëns Kappers, Prof. Dr C. U. Ariëns Kappers, Mej. Thérèse Asser, P. Auerbach, Prof. Dr H. A. van Bakel, J. A. Bank, A. G. von Baumhauer, A. M. Bent, E. Besse, Dr J. C. J. Bierens de Haan, Mr A. J. B. Blaisse, J. Blokker, J. F. Blom, J. H. Boerlijst, H. Boezeman, W. C. Bonebakker, T. de Boone, S. J. Bouma, Mevr. E. J. Bouten-Klinkhamer, H. M. Braaksma, P. Brandt, F. J. C. Bredschneyder, S. Breemer, W. C. Brezisinska Smithuyzen, Prof. Dr D. Cohen, J. Coops, Mr. D. Crena de Jongh, Ds H. Dekker, Mej. St. E. van Dorp, N. Douwes, Dr J. D. Dozy, M. J. Dresden, Mevr. W. J. de Dreu-van Lierop, Ds J. F. van Duyne, D. C. H. van Dijk, Ds F. Dijkema, Ds H. Dijkstra, Dr A. H. Edelkoort, Mej. C. Eitje, M. I. van Engelen, E. Estié, H. F. Eijhuisen, P. van Eijk, Ds T. Ferwerda, Dr A. de Fouw, J. W. A. Geel, Prof. Dr C. van Gelderen, A. C. van Geijtenbeek, Ella Goldstein, D. J. Graaf, Mej. J. Groneman, Mej. A. Hartkamp, Mevr. J. Hartogh-Fuld, Dr E. Heldring, J. C. Herpel Jr., C. Hillen Jr., Dr J. D. Hintzen, Mevr. M. A. Höweler-de Bruijn, D. A. Hoogendijk, Mr H. J. Hülsman, Dr B. Israël Ricardo, Mej. H. Jolles, A. de Jong, Dr I. de Iongh, Ds W. M. A. Kalkman, R. Kan, Ds J. Kapteijn Dzn, B. M. Keizer, Mr R. E. Kielstra, F. S. Kloosterman, J. Knoef, H. K. van der Kolk, C. W. Krings, Jacques Kruyn, Dr N. D. van Leeuwen, Mr J. Loonstijn, F. L. W. Maandag, J. Melkman, Mej. M. Meulman, L. Mirandolle, Dr K. H. Miskotte, Ds W. H. A. Nelck, F. L. van Nierop, Dr D. R. Nijk, Mevr. B. L. Odewald-Binger, Mej. J. Ooijman, Ir L. L. E. Ornstein, Mr P. Otten, Mej. A. H. van der Paauw, Prof. Dr J. L. Palache, Jan Peppink, L. Polak, Jenny Premsela, Meyer J. Premsela, J. Prins, J. D. D. Pruissen, W. Redelmeier, P. J. Reimer, Mej. C. M. Ribbink, Mevr. A. C. Roodenburg-Joosten, Ir S. F. van Royen, Mr A. E. von Saher, Mr G. J. Salm, A. Sarlouis, A. Scheltema Beduin, K. Scheltens, Dr J. C. Schippers, Dr H. C. Schnur, S. Seeligmann, Prof. Dr A. Sizoo, Jhr C. C. Th. Six, Jonkvr. H. M. Six, Dr Bodo Slingenberg, W. Spijer, Mr R. van Steeden, Prof. Dr P. Stegenga, Mej. H. van den Stempel, Albert Stern, W. Stern, Ir A. de Stoubendorff, J. Tas, Joh. de Tempe, Dr W. J. Vetter, J. A. Visser, Prof. Dr D. H. Th. van Vollenhoven, Dr A. B. de Vries, Mevr. R. de Vries-Brandon, G. Warnink, Dr J. C. Went, Dr A. J. Westerman Holstijn, Dr Alfred Wiener, Jhr Dr P. J. van Winter, Prof. Dr R. H. Woltjer, H. J. B. Wöstman, Dr I. A. Wijsenbeek, Ir E. J. IJzerman, Prof. Dr. W. P. C. Zeeman, K. Koopmans
Ankeveen: Ds N. Oosterveen
Apeldoorn: Bibliotheek van de Theol. School der Chr. Geref. Kerken, Stedelijk Gymnasium — Dr P. de Koning, Mr A. R. P. Mees, Ds L. H. v. d. Meiden, Dr K. J. Popma
Appingedam: Ds A. N. Tonsbeek
Arnhem: Dr C. Albers, Dr R. van Deemter, Dr H. C. Funke, Dr J H. Goedhart, F W. van der Haagen, F. H. Janssen, E. Menthen, Ds H. Snijder, J. Vredenburg, Dr P. J. Waardenburg
Assen: Ds G. J. Sanders
Austerlitz: Ds M. Barendrecht
Baarn: Baarns Lyceum — Mevr. E. Boas-Kogel, Ds I. Kievit, A. Pierson, Prof. Dr J. Wille
Beemster: Ds J. M. Doorenbos
Bemmel: Ds Th. J. H. Israël
Bennebroek: D. Lekkerkerker, H. Meijer
Bentveld: Dr S. Simons
Bergen (N.-H.): Dr J. Hemelrijk, W. van Os
Bergen-op-Zoom: Mr F. Heeris, Ir A. J. L. Juten, Ds P. Prins van Wijngaarden
Berkel-Enschot: A. Kerssemakers
Berlicum: Ds E. J. B. Janzen
Beusichem: Ds A. de Wilde
Biervliet: Ds A. Vrijlandt
De Bilt: Dr H. G. Beijen, Dr H. E. G. van de Meene, W. M. van de Pas
Bilthoven: Prof. Dr J. G. van Appeldoorn, H. J. Oldemans, B. H. Slicker van Bath
Blaricum: Prof. Dr G. van Rijnberk
Bloemendaal: Prof. Dr G. A. van den Bergh-van Eijsinga, Ir W. L. Brocades Zaalberg, Ds J. C. van Dijk, Dr W. H. Chr. v. Esveld, N. van Gelder, W. van der Mandele, E. A. Veltman
Boskoop: Dr D. Jacobs
Boxtel: Pater Wijnhoven
Breda: Dr Ph. G. Gunning, Mej. Dr P. W. Moens, Dr J. H. Waszink
Breskens: I. Streefkerk
Broekhem: E. Wintjens Pr.
Broek in Waterland: Ds J. J. T. Spaargaren
Broek op Langedijk: Ds J. van der Heide
Brummen: E. Gravin van Bijlandt-van Rechteren Limpurg
Buitenpost: Dr C. J. Goslinga
Den Burg: Dr A. Vis
Burgh: Ds P. P. Saraber
Bussum: F. J. Berg, W. den Boer, Ds Th. A. Hoen, J. H. Jongkees, J. C. M. Krook, G. H. van Leeuwen, O. D. ter Meulen, Mej. Dr Em. Schelts van Kloosterhuis, C. Wesseling Jr.
Culemborg: Dr C. J. Bleeker, Pater Dr A. J. Roos
Cuijck: Bibliotheek v.h. Klooster St. Agatha der Kruisheeren
Dalem bij Gorichem: Ds D. B. Kagenaar
Dedemsvaart: Ds P. van der Sluijs
Delden: Ds J. P. Enklaar
Delft: Prof. Dr Ir J. Boeseken, Ds J. Fokkema, Dr W. H. Gispen, Dr L. J. Lammerink, Mevr. I. C. E. Peelen, L. A. Snijders, C. Spoor, Ir H. Tutein Nolthenius, Prof. Dr Ir H. J. Waterman, Prof. C. Wijker
Delfzijl: Ds H. A. ten Hove
Dieren: Ds G. Chr. Plantagie
Dinxperlo: Ds J. Steenhuizen
Doetichem: Mevr. E. Blokhuis-Both, Dr P. C. van der Horst, Mevr. H. van Gorkom-van Hasselt, J. A. van Velze
Dokkum: Dr J. H. Kroeze

Den Dolder: Ir C. H. van Rhijn
Domburg: P. J. v. d. Feen
Dordrecht: H. van Dalen, A. Heijboer, B. J. Katan, B. J. van Linden van den Hoevell, Dr J. Nat, Mej. P. A. L. Snouck Hurgronje, Kapelaan I. Veerman, J. van Waalwijk van Doorn, W. de Zwart
Driebergen: Prof. Dr Bern Alfrink, H. Bardeloos, M. van Notten, Dr J. A. Rust
Driehuis-Velsen: Missiehuis der Missionarissen van het H. Hart
Edam: Ds E. Smilde
Egmond-Binnen: Boekerij der St. Adelberts Priorij
Eindhoven: Th. H. M. van den Donk, Dr J. C. B. Eijckman, Dr H. J. J. Höppener, Mevr. A. M. Mulder-Swanenburg de Veije
Ellekom: Mevr. E. Massink, Ds M. A. J. de Zwaan
Elspeet: Ds J. H. van Paddenburgh
Enschede: Openbare Leeszaal en Bibliotheek — J. H. van Heek, C. Jongejan, Harry ter Kuile
Enter bij Almelo: Ds P. van der Staaij
Epe: Ds W. F. H. ter Braak, Dr G. Vrind
Ermelo: J. van den Berg
Finsterwolde: Ds P. J. Israël
Garijp: Ds K. Minnema
Geesteren: Ds J. P. J. Palmboom
Geleen: Studiehuis der Paters Ongeschoeide Carmelieten
Gemert: J. B. Meekers
Gendringen: Dr J. van Dorp
Gennep: C. de Wit
Ginneken: H. J. Voskuil
Gorinchem: Dr L. Rank
Gouda: Dr A. A. W. M. Lievegoed, Ds E. E. de Looze
Goutum: Ds K. J. Quast
's-Graveland: G. Leonhardt
's-Gravenhage: Bibliotheek der Nieuwe of Litteraire Sociëteit, St. Aloysius College, Eerw. Broeders der St. Vincentius-School, Gemeentemuseum, Vereeniging tot bevordering van de kennis der Antieke Beschaving — R. van Aken, S. Anholt, Mr J. F. C. Belinfante, Dr W. van Bemmelen, Mr G. F. W. van Berckel, A. Boerma, Dr A. de Bondt, Jhr G. Bosch van Drakestein, Mevr. R. G. C. van den Broek-van Beyma thoe Kingma, Mej. Dr N. A. Bruining, Mevr. Mr L. J. Brugmans-Martens, Ir A. J. P. van den Burgh, J. Burgij, Mej. C. van Diggelen, Mej. H. J. Dolk, Ir E. J. van Doorn, Ds D. Drijver, Mej. M. A. van Dijk, P. H. L. Eggermont, H. W. Engelbrecht, Th. van Erp, Luit. Kol b. d., Mevr. A. van Essen-van Tienhoven van den Bogaard, Mej. D. H. M. Feber, M. Ferguson, G. Franssen, Dr M. H. H. Franssen, J. van Gelder, Mej. J. M. van Goor, Mr C. Greve, J. J. Grobben, F. C. Grondel Jr., Prof. Dr Ir H. F. Grondijs, Mr P. G. van Harpen Kuijper, Dr M. M. den Hertog, J. B. van Heutsz, K. Chr Hoekstein, S. L. Hof, Dr J. Hofker, D. van Hoijtema, A. J. Jansen, Dr K. H. E. de Jong, W. M. K. Kalis, M. B Keezer, Y. Kooistra, Ir N. Koomans, Dr P. v. d. Kooij S.C.J., Alfred Koppel, Dr Alb. C. Kruijt, Dr J. H. Kuijper, W. Lans Jr, A. Leemans, Th. B. Lelyveldt, C. Liefferring, F. Lugt, I. Maarsen, Mej. A. Macke, A. J. de Mare, Hans Martin, P. van der Meer, Dr C. J. A. Meerdink, Dr J. Mellema, Mej. A. Mesters, Ant. H. J. Molkenboer, H. A. D. Nelemans, Dr Ir F J. Nellesteijn, Ds Jac. van Nes, Ir E. L. Oberg, H. Offerhaus, Mr F. D. E. van Ossenbruggen, Mej. F. H. A. van den Oudendijk Pieterse, M. C. Perk, H. W. van Pesch, A. C. J. van der Poel, Overste W. van der Poel, Ds J. Ravesloot, Mevr. H. Rueb-van Dorp, F. J. P. Sachse, Gen. Maj. b. d., Mr C. J. M. Schaepman, Georg Schneider, A. Schoenlicht, Fr. Schrandt, Mr J. J. ten Siethoff, M. Speijer, Mr B. Spier, G. Taverne, J. W. Teillers, Mr T. M. E. Baron Testa, Dr B. J. Q. van Tilburg, C. R. Tybout, G. F. Tydeman, Vice-admiraal b.d., C. F. Ph. D. van der Vecht, Majoor K.N.I.L., b.d., D. Vels, Mr J. D. Verbroek, Th. A. Verdenius, Mevr. H. Veth-Boon, Mevr. C. Vis-Janssen van Raaij, Mr Dr L. E. Visser, A. W. Volz, N. D. G. van der Werff, Maj. der Art. b.d., Dr W. J. de Wilde, H. van Wijck, I M. van Wijhe, Dr J. van IJzeren, Dr F. W. Zeijlmans v. Emmichoven, Dr W. Zwier Wzn
's-Gravenmoer: Dr J. C. van de Roest
Groesbeek: Ds J. A. Visscher
Groningen: Chr. Hoogere Burger School, Kweekschool met den Bijbel — Prof. Dr L. H. K. Bleeker, D. Cohen, Mevr. L. M. Coster-Wijsman, S. Dasberg, A. van Dokkum, F. J. Drent, Dr M. Engers, Dr A. E. van Giffen, D. H. Groen, H. W. Hielkema, Prof. Dr G. van der Leeuw, Prof. Dr A. G. Roos, A. Scholtens, Dr J. Schoneveld, Prof. Dr J. H. Semmelink, Dr S. Tromp de Ruiter, Prof. Dr J. Th. Ubbink, K. Weert, Dr A. A. Weinberg
Groot-Ammers: Ds A. Barendrecht
Haaren: Bibliotheek van het Groot Seminarie
Haarlem: Stads Bibliotheek en Leeszaal, Stedelijk Gymnasium, R.K. Lyceum — Ph. Beek, G. K. Beute, Dr Hermann Burg, Zr Dr Christina, Mr M. A. van Eck, Pastoor F. Filbry, Mej. C. H. Klinkenberg, Dr F. C. Kuipers, P. C. Loof, H. Nijboer, E. E. van Offeren, Mevr. Wed. M. R. Robbers-ten Oever, S. Simons, Prof. Dr J. H. Thiel, Ds C. Veenhof, S. Ph. de Vries Mzn, Ds G. J. Waardenburg
Haastrecht: Bibliotheek der Paters Passionisten
Harderwijk: Dr J. W. van den Bosch
Hattem: J. Jaspers
Haulerwijk: Ds J. Groot
Hedel: D. J. Baarslag Dzn, Ds E. J. Beens
Heemstede: Bibliotheek van het Seminarie „Hageveld" — J. P. Lettinga, Ir L. W. Nijboer
Heerjansdam: Ds J. H. Huygens
Heerlen: Openbare Leeszaal, R.K. Gymnasium „St. Bernardinus van Siena"
Heeswijk: Pater C. A. van Liemd C.O.P.
Heilo: Ds H. W. Bloemhoff, Mr F. A. Josephus Jitta, G. H. von Meijenfeldt
Den Helder: M. J. Top
Hellendoorn: Ds R. Bijlsma
Hengeloo: Mr M. G. ten Cate, Mej. Dr M. A. Koops
s-Hertogenbosch: Pater Dr Anacletus, S. Heertjes, Mej. A. Hoedemakers, Dr W. Theunissen
Herwen bij Lobith: Ds F. C. Kleinman
Herwijnen: Ds J. Heemskerk
Hillegersberg: W. J. C. van Prooijen, C. W. Streef
Hilversum: Chr. Openbare Leeszaal en Bibliotheek — Prof. Dr G. Chr. Aalders, P. F. Th. Aalders, Dr O. Damsté, Prof. Dr J. H. Gunning Wzn, Dr J. van der Hoeven Leonhard, Mr W. F. Leemans, E. Loeber, W. P. J. Osinga, Dr F. W. C. L. Schulte, J. M. Smorenburg, Mevr. A. Swets-Tadema
Hoenderloo: Ds D. van Maanen
Hoogezand: Ds G. Oldeman
Hoorn: Prof. Dr J. C. V. van Bemmel
Huizen (N.-H.): Ds G. Lans
Ilpendam: Ds M. Foeken
De Kaag: Ds W. Th. van der Windt
Kaatsheuvel: Ds L. Vroegindeweij
Kampen: Bibliotheek der Theologische School — T. J. A. Delhaas, Prof. Dr S. Greijdanus, Dr J. J. Itjeshorst, Prof. Dr J. Ridderbos
Katwijk aan Zee: Ds F. J. Broeyer
Kerkdriel: Ds J. J. van Oosterzee

Kollum: Ds P. E. C. Boonstra
Koog a. d. Zaan: Ds G. Hornstein
Kruisland: Ds D. Douma
Laag-Keppel: Ds M. W. J. van Linschooten
Landsmeer: Mevr. E. C. J. Odinot-Prins
Laren (G): Dr O. Noordmans
Leersum: Mevr. H. F. Wisboom van Giessendam
Leeuwarden: Buma Bibliotheek — Mej. A. Boerema, Dr H. R. Gerbrandy, G. Kaastra, A. S. Levisson, Nanne Ottema, H. Plantinga, Dr J. N. Sevenster, Prof. Dr C. G. Wagenaar
Leiden: Instituut Kern, Handelswetenschappelijke Bibliotheek, Oostersch Genootschap in Nederland, Leidsch Historisch Dispuut „Robert Fruin", Rijksmuseum van Oudheden — Dr J. van Alphen, Mevr. Prof. Dr S. Antoniades, Dr C. van Arendonk, Mej. Dr M. M. Assmann, A. Baan, Th. Beukers, R. Blaauw, Mej. Jessy Blom, Mej. J. S. B. Böhl, Dr D. E. Bosselaar, A. C. Bouwman, Mej. Ch. van Braam Houckgeest, H. Brander, P. H. de Bres, Dr J. R. de Bruïne Groeneveldt, Mej. H. Bruining, Mej. C. L. D. C. Bruins, T. Bruinsma, Dr H. E. Buiskool, Prof. Dr A. W. Bijvanck, Mevr. G. C. du Croix, A. H. Dalmeyer, Prof. Dr M. David, Mej. E. P. Dietz, Prof. Dr G. J. W. Drewes, Mej. E. C. Fontein, Dr D. Friedman, J. Ginsberg, J. J. Granpré Molière, Mej. W. A. V. de Haze Winkelman, A. G. Heij, Deken A. H. M. J. Homulle, Mr W. van Iterson, R. A. Kern, J. H. C. Kern, J. C. Kist, Prof. Dr H. Kraemer, Ir A. Krantz, W. A. Kriest, Prof. Dr W. B. Kristensen, Prof. Dr N. J. Krom, Ds D. Kuilman, Mej. J. E. de Leeuw, E. S. de Lint, Mej. Dr C. E. te Lintum, Mej. M. J. van Lohuizen, H. M. Markusse, Mej. H. Mohr, Prof. Dr Fred. Muller, H. de Nie Jr, Prof. Dr A. W. Nieuwenhuis, J. A. van Nieuwenhuijzen, Ir Hugo van Oerle, Prof. Mr J. C. van Oven, Curt Peters, G. Quispel, Prof. Dr J. Rahder, T. Reidsma, Dr. J. Riemens, Prof. Dr Ph. S. van Ronkel, B. L. Sanson, Mej. C. J. M. Schulten, A. A. C. Sier, Mej. V. R. Spatkova, W. H. Stenfert Kroese, Prof. Dr G. J. Thierry, W. A. Versteeg, R. Visser, Prof. Dr J. Ph. Vogel, Dr J. A. Vollgraff, C. J. J. G. Vosmaer, N. van der Wal, J. J. van der Wall, Dr H. J. Westerink, Mej. T. G. Wybenga, Dr C. J. Wijnaendts Francken, J. Zandee, W. Zondervan
Leiderdorp: Dr J. Koopmans
Leimuiden: Ds J. G. Aalders
Lekkum: Dr S. Cuperus
Leusden: Dr P. Hofstede
Loosduinen: A. Endtz
Lutten a. d. Dedemsvaart: Ds L. H. W. Theunissen
Maarn: Ds J. H. Schuurmans Stekhoven
Maarssen: K. Daverschot, Ds A. van der Kooij
Maartensdijk: Ds N. C. Bakker
Maassluis: D. J. Verboom
Maastricht: Centrale Bibliotheek, Collegium Maximum der Paters Jezuieten — Dr E. G. Courrech Staal, Dr J. J. de Jong, Dr A. Kessen, Ir F. B. J. M. Moubis, Dr L. de Vreese
St Michielgestel: Dr C. J. M. J. van Beek
Middelburg: Dr L. A. J. Burgersdijk Jr, Mej. M. G. A. de Man
Midwolda: Ds S. J. Hoekstra
Mierlo-Hout: A. H. J. Schouten
Monnikendam: Ds J. W. van der Does
Mook: Bibliotheek van het Klooster der Paters Passionisten Mater Dolorosa — O. A. E. Baron van Verschuer
Muiden: Ds G. C. Severijn
Muiderberg: Ds W. Willemse
Musselkanaal: Ds J. C. P. van Erkel
Naarden: C. P. H. Groenendaal, Dr Mr K. Kuypers, Dr R. N. J. Saal, Ir H. W. Slotboom, Dr J. de Wit
Neuzen: Dr L. J. Cazemier
Nieuwerkerk a. d. IJsel: Ds A. C. H. Vollenweider
Nieuw Loosdrecht: Ds P. Moerman
Nijkerk: Ds A. Hoeneveld, G. Huls
Nijmegen: Bibliotheek van het St. Alfonsusseminarie, Eerw. Broeders van de Onbevlekte Ontvangenis — Prof. Dr L. Bellon, Mevr. M. R. S. Bleckman-Hoogstraaten, Pater A. Brenninkmeijer, Dr J. Brinkhoff, Dr H. Diepen, Pater J. Eijckler, Prof. Dr Desiderius Franses O.F.M,. Piet Gerrits, Pater Dr A. van der Griendt, Prof. Dr P. Heinisch, P. Dr E. Hendrikx O.E.S.A., Dr J. H. Holwerda, Mej. Chr. Hurkens, A. Jansen, Prof. Dr R. L. Jansen O.P., Mej. G. Jansen, Prof. Dr G. Kreling O.P., Mevr. M. L. J. Leeuwenberg-de Sonnaville, Mej. E. G. Loos, E. F. J. Lücker, A. de Marcas, Eerw. Zr Maria Jozefa, Huize Nieuwland, J. B. Oosterdijk, Dr F. J. Peljak, Mevr. Dr F. J. Peljak, Pater Dr J. van der Ploeg O.P., J. H. W. Rutgers, A. Salomons, J. Schiphorst, Pater A. Schooneman, Mej. W. Schreuder, Mgr A. Suijs, Prof. Dr H. Visscher, Mevr. C. Voss-Lampe, Prof. Dr F. J. de Waele, Pater St. Wevers
Nijverdal: Ds A. Hijmans
Noordwijk: Dr F. C. Wieder
Noordwijkerhout: L. O. Wenckebach
Odoorn: Ds H. van Lunzen
Oegstgeest: Prof. Dr H. P. Blok, H. D. Buurman, Luit.-Kol. der Inf., H. T. Damsté, Prof. Dr J. J. L. Duijvendak, Dr F. J. Fokkema, C. van der Graaf, Mevr. J. J. Irish Stephenson-Hagen, Ds T. J. Jansen Schoonhoven, Dr H. C. Jelgersma, Prof. Dr J. P. B. de Josselin de Jong, Dr J. H. Kramers, M. J. F. Robijns, Ds J. Verkuyl
Oisterwijk: Dr E. J. Dijksterhuis, D. A. M. G. Plancken Maj. der Inf. b.d.
Oldeholtpade: Ds H. Hofstee
Oosterbeek: Dr E. D. Baumann, W. Bijlsma, Dr E. J. Jonkers, Mr J. Klein, J. J. Talsma, Ds A. van de Weg
Oosterhout: Bibliotheek van de St. Paulus Abdij
Oosterland: Dr. W. H. Weeda
Oostkappelle: Ds F. Don
Oss: J. Cunen, J. C. Leuring
Overschie: D. L. van Wingerden
Oudenbosch: Ds G. C. Postma
Ouderkerk a. d. IJssel: Ds J. G. Woelderink
Oud-Vossemeer: Ds H. van Elst
Overveen: Mr Th. F. Raedt
Papendrecht: Ir A. Visser
Peij-Echt: Cisterciënser-Abdij
Poeldijk: J. J. Kerbert
Poortugaal: Ds T. A. van der Vlies
Putten: Ds C. B. Holland
Pijnacker: Ds G. J. van Dingstee, Mr P. H. W. G. van der Helm
Renswoude: Ds H. S. J. Kalf
Rheden: Ds J. K. Buinink
Rhenen: W. J. Meister
Roermond: W. L. A. C. M. Arts, Mr C. A. Duynstee, Mgr Dr P. J. M. van Gils
Rolduc: Mgr A. J. M. H. van der Venne
Roodeschool: Ds H. Boiten
Roosendaal: Father A. Bisschop
Rotterdam: Rotterdamsch Leeskabinet, Gymnasium Erasmianum, Bibliotheek en Leeszalen der Gemeente, Het Rotterdamsch Lyceum — G. H.

Blanken, Dr G. W. van Bleek, J. Blom, Prof. Mr M. H. Bregstein, Mej. F. Bremer, Mr F. J. Brevet, Dr D. Burger, A. E. Cohen, Mr J. Cohen, G. von Collani, A. B. N. Davids, J. van Dijk, G. E. de Groot, Ir M. Hannik, Mr J. Havelaar, Mej. W. van Herpen, Ds A. C. G. den Hertog, Ir W. F. van Hoogstraten, Mevr. A. Hudig, Dr R. Jacobsen, T. ten Kate, A. van Kersen, Ds A. T. W. de Kluis, Pater Dr B. Kruitwagen O.F.M., Mr Martin Levie, Ir M. C. A. Meischke B.I., Dr H. D. E. Milders, Mej. C. C. de Monchy, Mr J. Muiderman, Ds A. Rutgers, M. Schneider, L. Ph. Spildooren, Dr E. Stein, P. T. Stenstra, J. C. Trimp, L. J. Vorst, J. van Waardhuyzen, Ir G. C. van Wageningen, Dr S. Wijnberg
Rouveen: Ds H. G. van den Hoek
Ruurlo: Ds C. Ph. F. Abbing
Rijswijk: I. Snoek
Santpoort: J. P. Buwalda, K. Oud Gzn
Sassenheim: Ds W. G. Krijkamp, Mej. E. Pijpers
Scheemda: Dr P. Glas
Schiedam: Openbare Leeszaal en Bibliotheek Stedelijk Gymnasium — Ds J. W. Tonsbeek
Schoonhoven: Ds D. J. van de Graaf
Schoorl: Ds A. J. P. Boeke
Serooskerke: Ds W. F. M. Lindeboom
Simonshaven: Ds H. Stegenga
Sittard: R.K. Openbare Leeszaal en Bibliotheek
Sluis: Ds M. J. Beukenhorst
Sneek: Ds H. Veldkamp, Dr H. de Vos, T. Wielenga Hzn
Soest: Ds E. Groeneveld
Soestdijk: H. A. Bakker, J. D. van den Bank, A. Jekel, C. Molenaar Jr
Soesterberg: Missiehuis St. Jan der Paters van het Godd. Woord
Spijkenisse: Ds C. J. Gall
Stadskanaal: Dr K. Sonies
Standaardbuiten: Ds W. A. Eerdbeek
Staphorst: Ds D. Th Keck
De Steeg: Dr G. Keizer
Steenwijk: Ds J. P. van Leusden
Steenwijkerwold: Ds M. E. van der Ven
Stein: Pater Dr Adr. Drubbel M.S.C.
Stevensbeek: Pater Dr H. Warmerdam
Stolwijk: Ds B. J. Kanis
Strijen: Ds A. J. van Rennes
Termunten: Ds E. A. A. Snijdelaar
Terwinselen: Dr. C. L. Tuinstra
Terwolde: Ds H. van Ewijck
Tiel: Dr J. R. Buisman
Tienhoven: Ds D. van Heijst
Tzummarum: Dr J. Schelhaas Hzn
Uden: Bibliotheek van het College H. Kruis der Kruisheeren
Udenhout: Pater Fidentius
Uithoorn: Ds Th. H. Tonsbeek
Uithuizen: Ds J. Hoogenraad
Uitwierde: Ds L. van Dijk
Ukswerd: Ds H. de Groot
Utrecht: Bibliotheek der Rijksuniversiteit — J. M. Bloemkolk Jr, Prof. Dr H. Bolkestein, Ds H. C. Briët, C. H. Burgemeister, K. Czegledy, C. B. Th. Enklaar, Mevr. E. M. Fraenkel-Nieuwstraten, Mej. Dr J. M. van Gelder, Prof. Dr J. Gonda, Prof. Dr Joh. de Groot, J. C. de Groot, M. W. Hamer, Mej. J. M. W. van Hilten, D. J. Hoens A. Jzn, Dr G. van Hoorn, Prof. Dr M. Th. Houtsma, C. D. Israël, A. M. C. Jacobs, D. M. Jalink, Prof. Mr Dr Th. W. Juijnboll, Dr W. J. Kernkamp, G. Klein Nagelvoort, Mej. A.M.C. Kronenberg, G. W. Kwant, B. Maarsingh, C. Th. Niemeyer, J. de Nooy J. Fzn, A. M. Nortier, Dr H. W. Obbink, T. den Oudsten, A. H. R. E. Paap, J. C. E. Pik, I. Ravenek, Dr Th. W. L. van Ravesteijn, Jhr Mr D. Rutgers van Rozenburg, Dr E. Slijper, G. Strookappe, G. C. Tromp, H. O. R. Baron van Tuyl van Serooskerken, W. L. A. Vermeulen, Prof. Dr W. Vogelsang, Prof. Dr C. W. Vollgraff, Prof. Dr H. Wagenvoort, H. van der Wal, G. J. Walboom, Mevr. H. Waller-Pierson, W. Weener Jr., Mej. C. de Witte, G. van Wijngaarden, A. de Zeeuw.
Vaals: Mr F. M. J. H. van Oppen
Valkenburg: Paters der H.H. Harten
Veen: Dr G. Tjalma
Veendam: Dr H. Schreuder
Veessen: Ds L. Buenk
Velsen: Dr D. J. van Katwijk
Velp: S. J. F. Bosch
Venlo: C. ter Haar
Vlaardingen: Ir R. van Hoogstraten, J. J. Siezen
Vlissingen: Ds J. J. Hietkamp, Ds L. J. C. Visbeek, Ds D. J. Vossers
Voorburg: C. J. M. Collette, Gen. Maj. der Art. b. d. O L. Helfrich, Ds J Roodenburg, Mevr. L. Trienekens-von Meijere
Vorden: Mej. C. M. Cremers
Vreeland: Dr J. Leunis Koole
Vries: W. C. F. Metz
Waalwijk: Ds D. W. O. Mühlnickel
Waarde: Ds A. E. V. Hoogenraad
Wadenoyen: Ds J. de Vlieger
Wageningen: Bibliotheek der Landbouwhoogeschool — Prof. Dr C. H. Edelman m. i., Dr J. M. van der Hoogt, Ds J. H. van der Wal
Warmond: H Akersloot, Prof. Dr N. Th. Greitemann
Wassenaar: Sodalicium Clio — J. Boon, M. G. Dozy, Ir P. L. Dubourcq, Mr A. Hijman, A. A. Kampman, Jhr Ir H. Loudon, Mej. H. C. Mansveld, Mevr. Wed. Mr Dr J. C. Overvoorde, Dr A. Pit, Dr W. H. Rassers, D. Riezebos, W. Roessingh, Mej. C. Snouck Hurgronje, P. C. Veltman, Mej. H. M. Vroom, Mr. Dr A. L. Wurfbain
Watergang: Ds C J. van Roijen
Weert: Bibliotheek v. h. Klooster St. Hieronymus der Paters Franciscanen
Wemeldinge: Ds A. de Bruyn
Werkendam: Ds H. de Lange
Westwoud: Ds D. Mulder
Wildervank: Ds J. N. van Druten
Wilhelminadorp: Ds J. de Vries
Wittem: Prof. H. Boddeke
Woerden: F. van der Grift, E. B. Kamperman
Wijngaarden: Dr M. H. A. L. H van der Valk
IJlst: Dr N. J. Hommes
IJmuiden: Mr Dr A. van der Flier G. Jzn
IJsselstein: M. H. H. Doesburg
Zaamslag: Ds G. W. Korevaar
Zaandam: Ds J. Chr. Fritzsche
Zaltbommel: Ds J. J. H. Visch
Zandvoort: A. E. Thierens, Ds N. A. Waaning
Zeist: Prof. Dr A. M. Brouwer, Mevr. M. A. L. J. Cohen-Cuijpers, Mr N. C. Kist, Dr J. Lammerts van Bueren, Dr C. A. Mees, Dr H. Postma, Dr A. Samson, Mej. J. Schurink, Dr G. Smit, Ds B. Tuinstra
Zoeterwoude: Bibliotheek der Kruisheeren
Zutphen: Stedelijk Gymnasium — Dr J. van der Hoeven, Dr J. J. van Manen
Zwartsluis: Ds J. A. Raabe
Zwolle: Bibliotheek van het Dominicanenklooster — Dr J. Jansen, Dr A. van Lokhorst, Dr C. Pauwels O.P.

Nederlandsch Indië

Bandoeng: J. Schneider
Batavia: Bibliotheek van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap — Prof. Dr C. C. Berg, Dr A. J. Bernet Kempers, J. F. L. Blankenberg (*lid-beg.*), Th. A. Busink (*lid*), Dr H. K. J. Cowan, Dr K. C. Crucq, Ir C. P. H. Jagtman, C. Los, P. Tromp, Ir P. J. Willekes Macdonald, Prof. Dr C. P. Wolff Schoemaker (*lid-beg.*)
Boven Digoel: A. C. Salim
Djokjakarta: Djåwå-Instituut
Karoeni: Dr H. Bergema
Masamba: Dr J. R. van Blom
Pladjoe: Ir H. C. Jansen
Soerabaia: G. Bruyn, Ds H. A. C. Hildering
Solo: Dr H. J. de Graaf
Waingapoe: Ds P. J. Lambooij

Afgesloten 15 Januari 1939. In totaal 1250 contribuanten

Winst- en Verliesrekening over het vereenigingsjaar 1 September 1937—31 Augustus 1938

Verliezen

1.	Contributie aan het O.G.	*f* 250.—
2.	Publicatie Jaarberichten	- 2 387.15
3.	Verzending Jaarbericht nº 5	- 123.13
4.	Bindwerk Jaarbericht nº 5	- 208.23
5.	Organisatie der lezingen	- 556.35
6.	Abonnementen en lidmaatschappen	- 70 35
7.	Administratie	- 123.25
8.	Salarissen en sociale lasten.	- 121.23
9.	Bureau-inrichting en schrijfbehoeften.	- 165.25
10.	Porti	- 268.79
11.	Propaganda	- 261.97
12.	Drukwerk.	- 118.05
13.	Reiskosten.	- 54.50
14.	Onkosten der redactie	- 44.45
15.	Voorschotten.	- 100.—
16.	Afdracht Reservefonds	- 654.97
17.	Restitutie aan Reservefonds	- 500.—
18.	Aankoop van publicaties	- 646.07
19.	Afdracht publicaties	- 232.—
20.	Diversen	- 28.91
21.	Voordeelig saldo	- 12.24
		f 6 926.89

Winsten

22.	Subsidie van het O.G.		*f* 225.—
23.	Contributies 1937—1938:		
	a. Leden	*f* 548.—	
	b. Donateurs	- 205.—	
	c. Begunstigers	- 2 823.18	
			- 3 576.18
24.	Contributies 1938—1939		- 615.—
25.	Advertenties.		- 119.75
26.	Verkoop publicaties:		
	a. Jaarberichten, enz.	*f* 571.77	
	b. Supplementen	- 269.—	
	c. Publicaties	- 905.06	
			- 1 745.83
27.	Overboeking uit Reservefonds		- 500.—
28.	Restitutie voorschotten		- 100.—
29.	Rente kapitaal		- 35.59
30.	Saldo vorig vereenigingsjaar		- 9.54
			f 6 926.89

Balans per 31 December 1938

Debet

1.	Ontvangsten sinds 1-9-1938	*f* 4 948.07
2.	Reservefonds	- 2200.—
3.	Debiteuren	- 2 391.34
4.	Voorraad publicaties	- 2 375.—
5.	Bibliotheek	- 100.—
		f 12 114.41

Credit

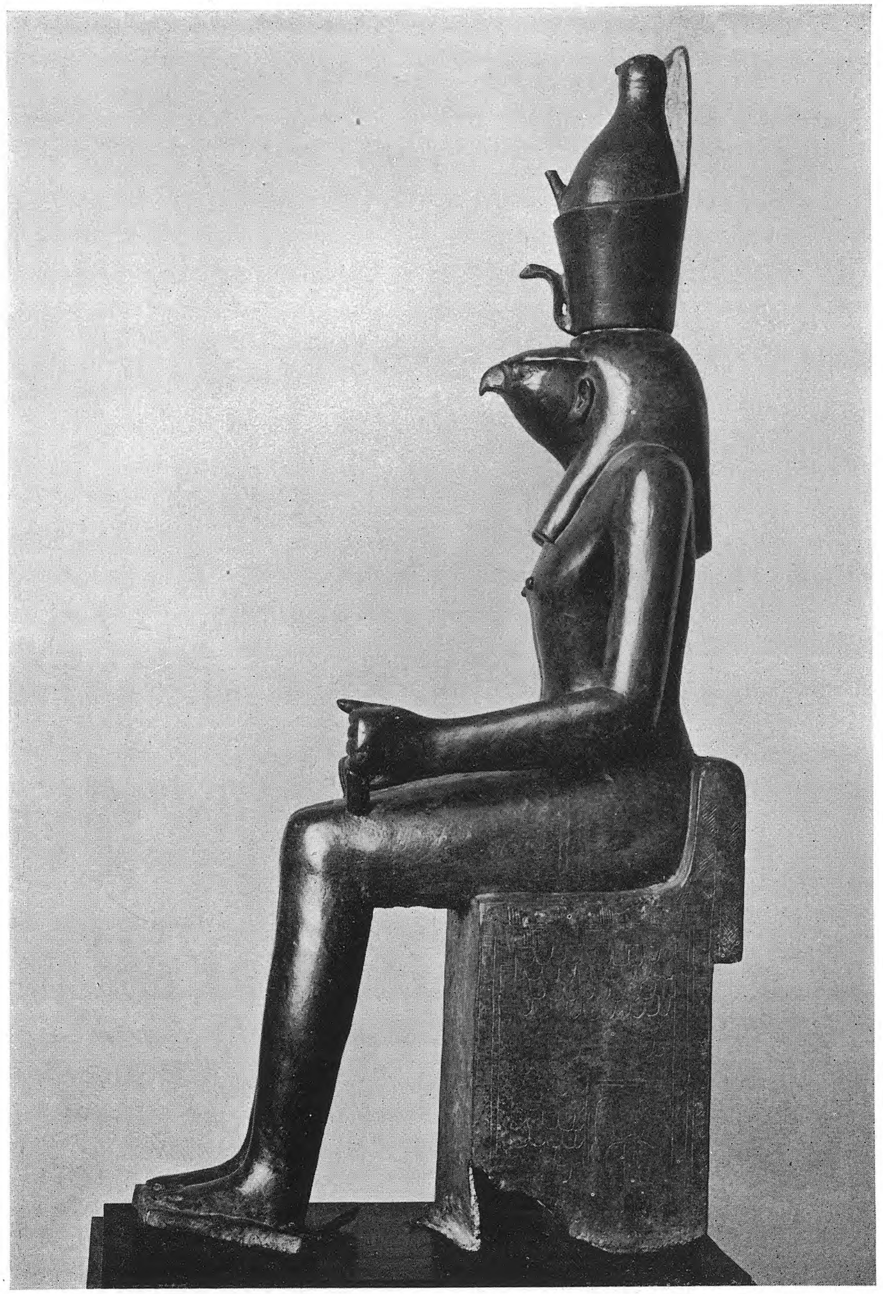
6.	Uitgaven sinds 1-9-1938	*f* 4 386.29
7.	Crediteuren	- 1 636.37
8.	Kapitaal	- 6 091.75
		f 12 114.41

De kas-commissie:
(w. g.) R. J. Forbes
(w. g.) J. Janssen

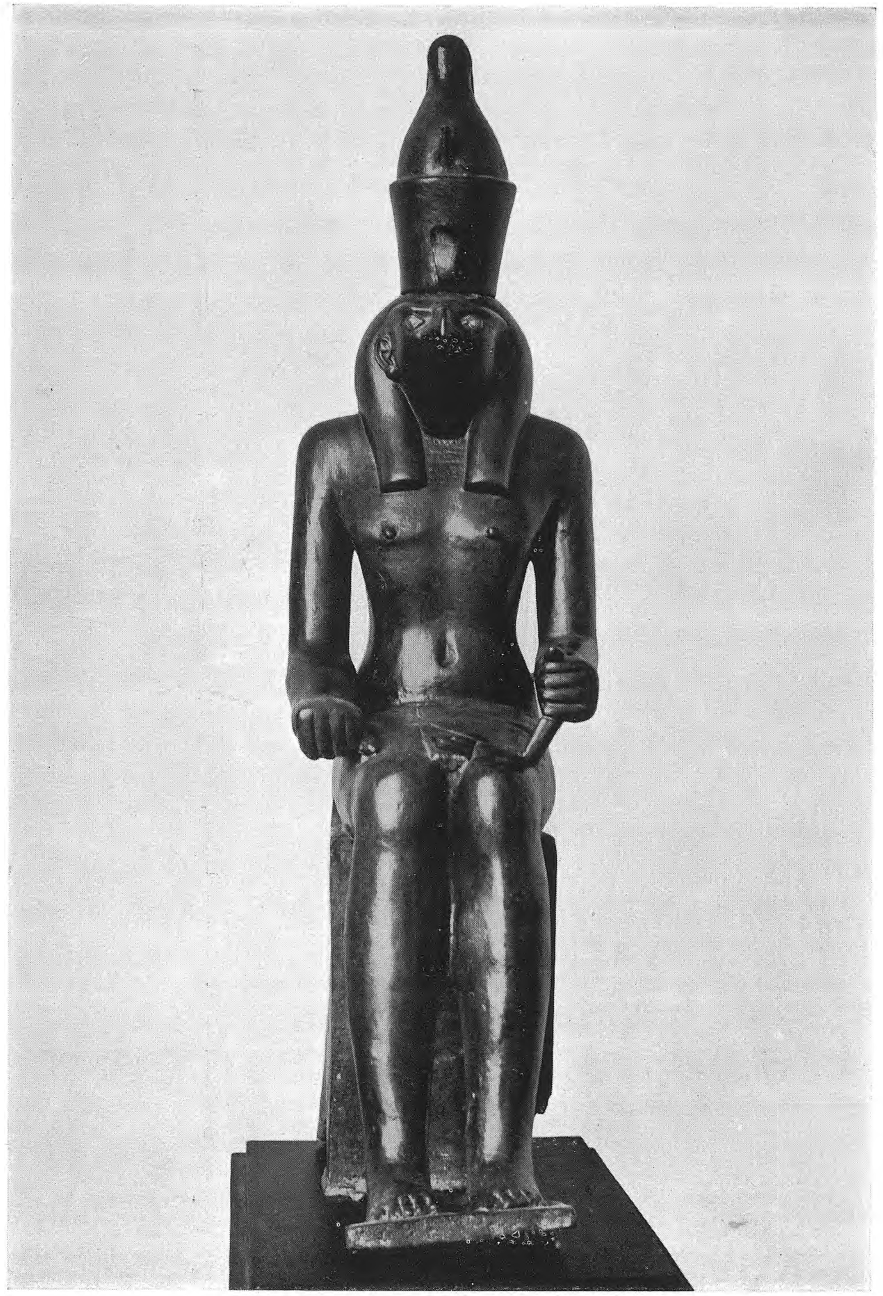
Leiden, 18 Januari 1939
De secretaris-penningmeester:
(w. g.) A. A. Kampman

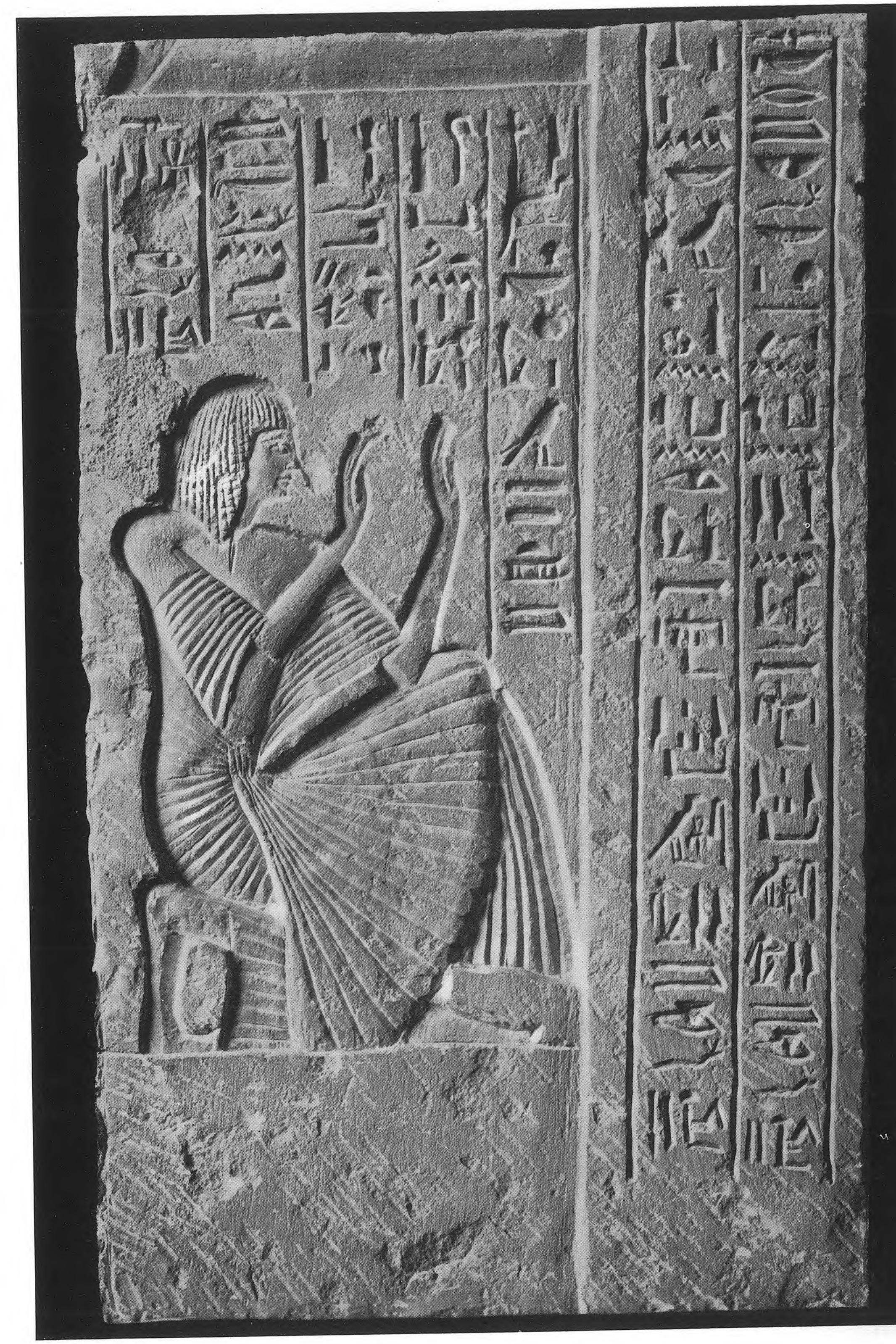
Thronender Horus mit Falkenkopf und Doppelkrone
Bronze, Höhe 72 cm
Verzameling Dr A. F. Philips, Eindhoven
zie blz. 265

Thronender Horus mit Falkenkopf und Doppelkrone
Bronze, Höhe 72 cm
Verzameling Dr A. F. Philips, Eindhoven
zie blz. 265

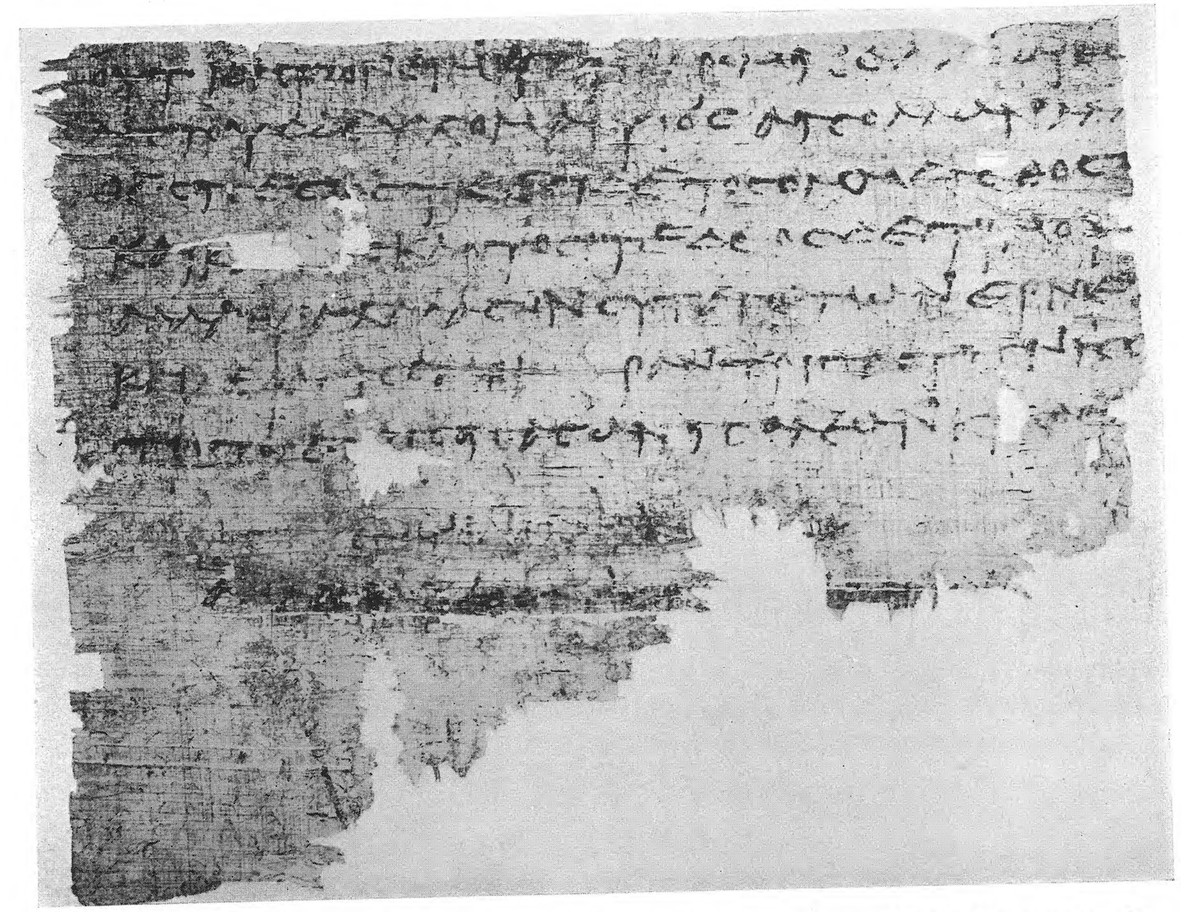

Thronender Horus mit Falkenkopf und Doppelkrone
Bronze, Höhe 72 cm
Verzameling Dr A. F. Philips, Eindhoven
zie blz. 265

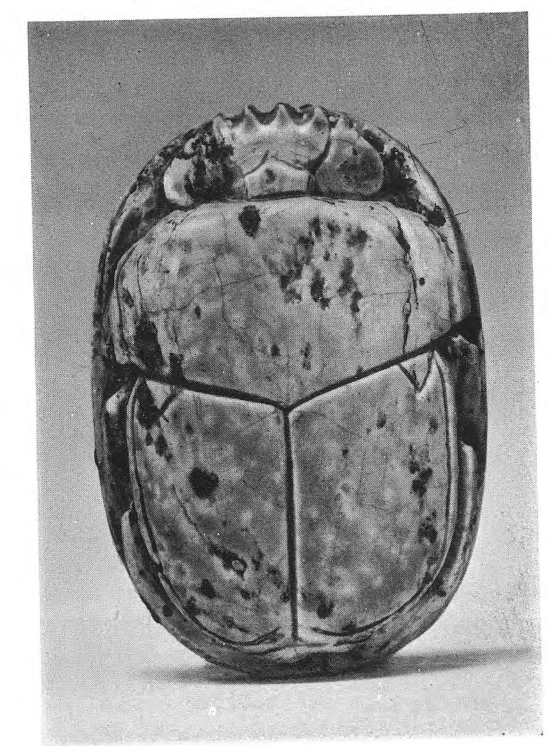
Reliëf uit het graf van Sai-em-petref, Kalksteen, hoog 60 cm
Verzameling Dr H. C. Jelgersma, Oegstgeest

zie blz. 264

a. Papyrus losgemaakt uit zgn. papyruscartonage, *Staatliches Museum, Inv. nr. 16352*, Berlijn, zie blz. 60

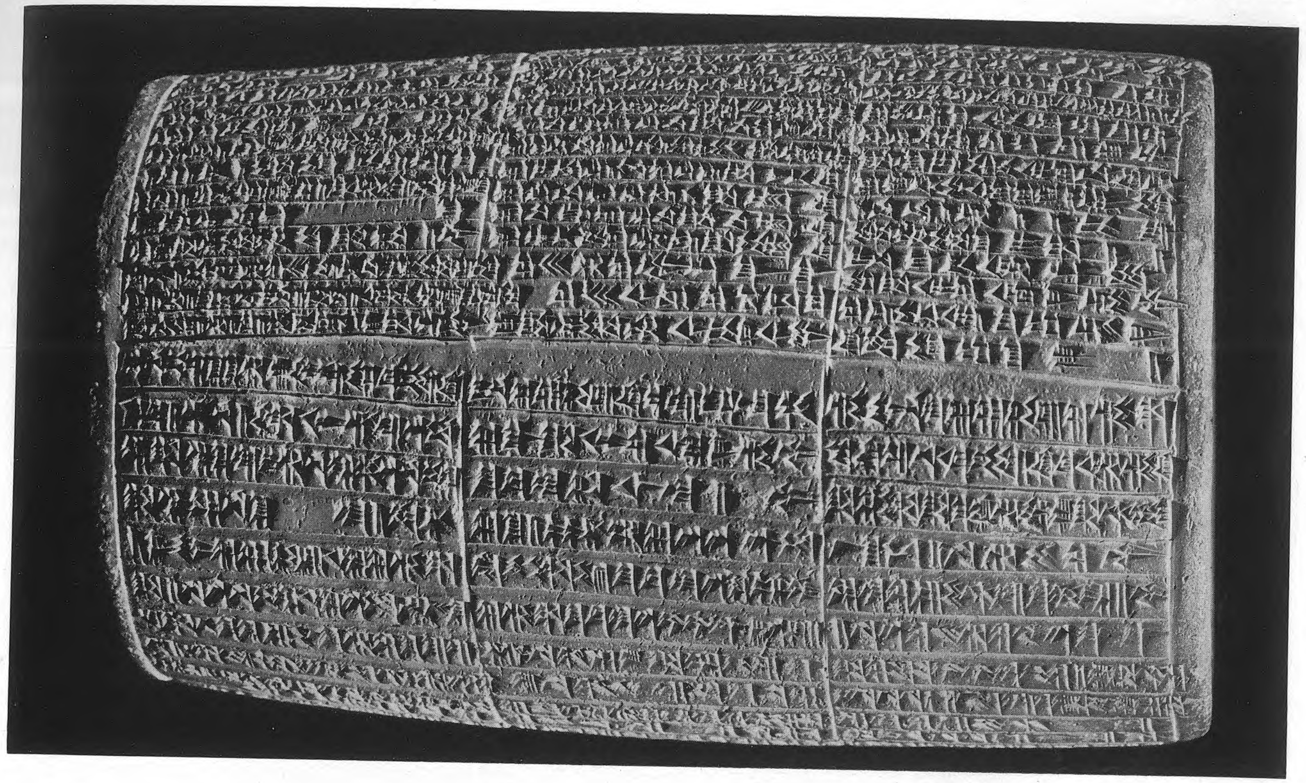

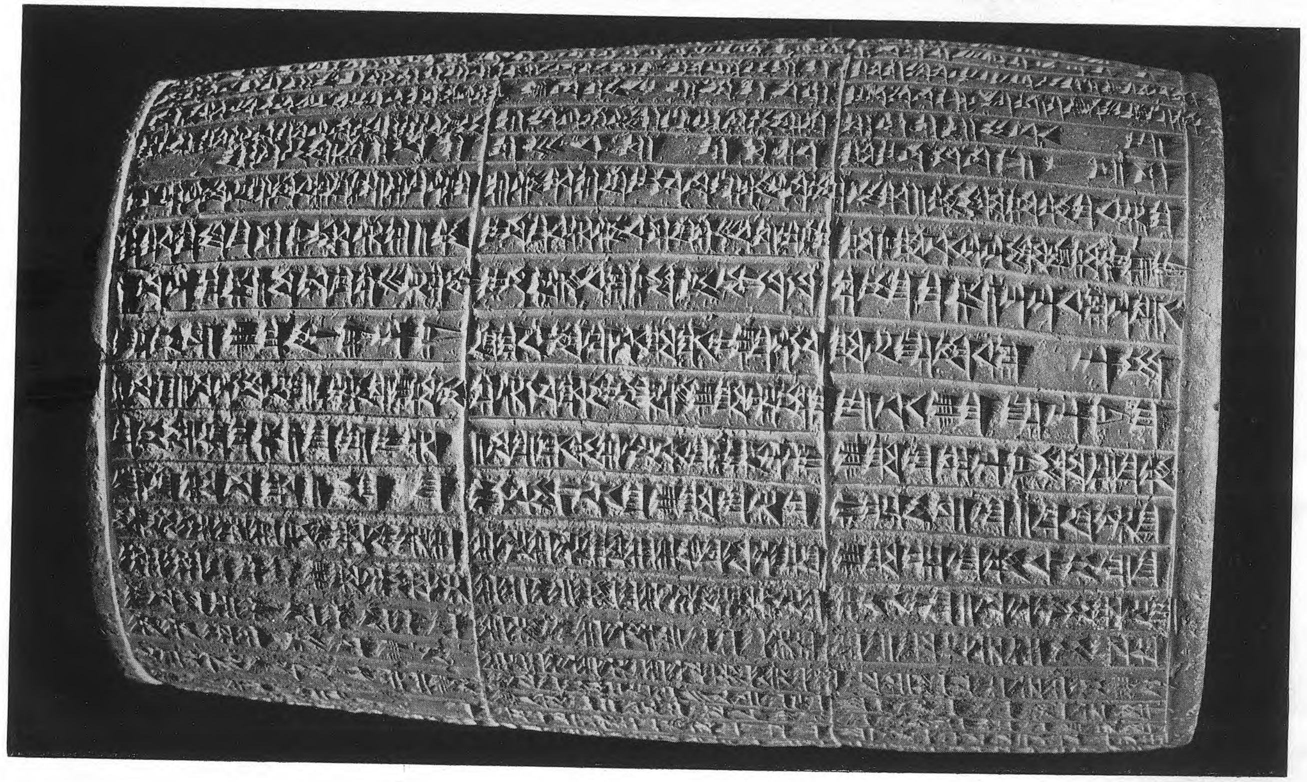

b. Leeuwenjachtscarabee van Amenophis III, *Verzameling Dr A. F. Philips*, Eindhoven, zie blz. 278

Relief aan de Koningspoort te Ḫattušaš-Boğazköy
Ethnographisch Museum, Ankhara
naar WVDOG, 60, 1937
zie blz. 176

Gebakken Cylinder met inschrift betreffende Nebukadnezar's tempelbouw te Marad
Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, Catalogus No. B 1938/7, 1

zie blz. 257

Terracotta reliëf uit Oud-Babylonischen tijd, den koning(?) voorstellend, een offerdier dragend
Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
Catalogus No. 1932/7, 70
zie blz. 261

HET TEMPELCOMPLEX BIJ MEDINET HABOE

TOELICHTING BIJ KAART 1. (Schaal 1 : 2000)

AFMETINGEN. Oppervlak van den temenos in zijn grootsten omvang: 200 × 320 m.
Oppervlak van den binnensten temenos: 135 × 168 m.
„ „ „ tempel: 50 × 141 m.
„ „ „ grooten pylon: 13 × 68 m.
Afstand voormuur tot buitenmuur: 12 m.
Dikte buitenmuur: 10 m.
Hoogte buitenmuur: 18 m + onder den grond: 3 m.
Dikte binnenmuur: 6 m.
Hoogte binnenmuur: 12 m.
Torens binnenmuur steken 2.50 m buiten het muurprofiel uit. Zij zijn hooger dan de binnenmuur; afstand tot elkaar: ± 40 m.

MATERIAAL. Natuursteen: groote en kleine tempel, dragende architectuurdeelen van het paleis, de naar den binnentreder toegekeerde zijden der beide poorten, Oostzijde van den voormuur. Voor de rest: ongebakken tegels.

OPMERKING. De voormuur heeft zgn. ruitertorens gehad (misschien ook de buitenmuur) en was versierd met reliëfs. De buitenmuur is aan buiten- èn binnenkant hellend, de binnenmuur slechts aan den buitenkant.

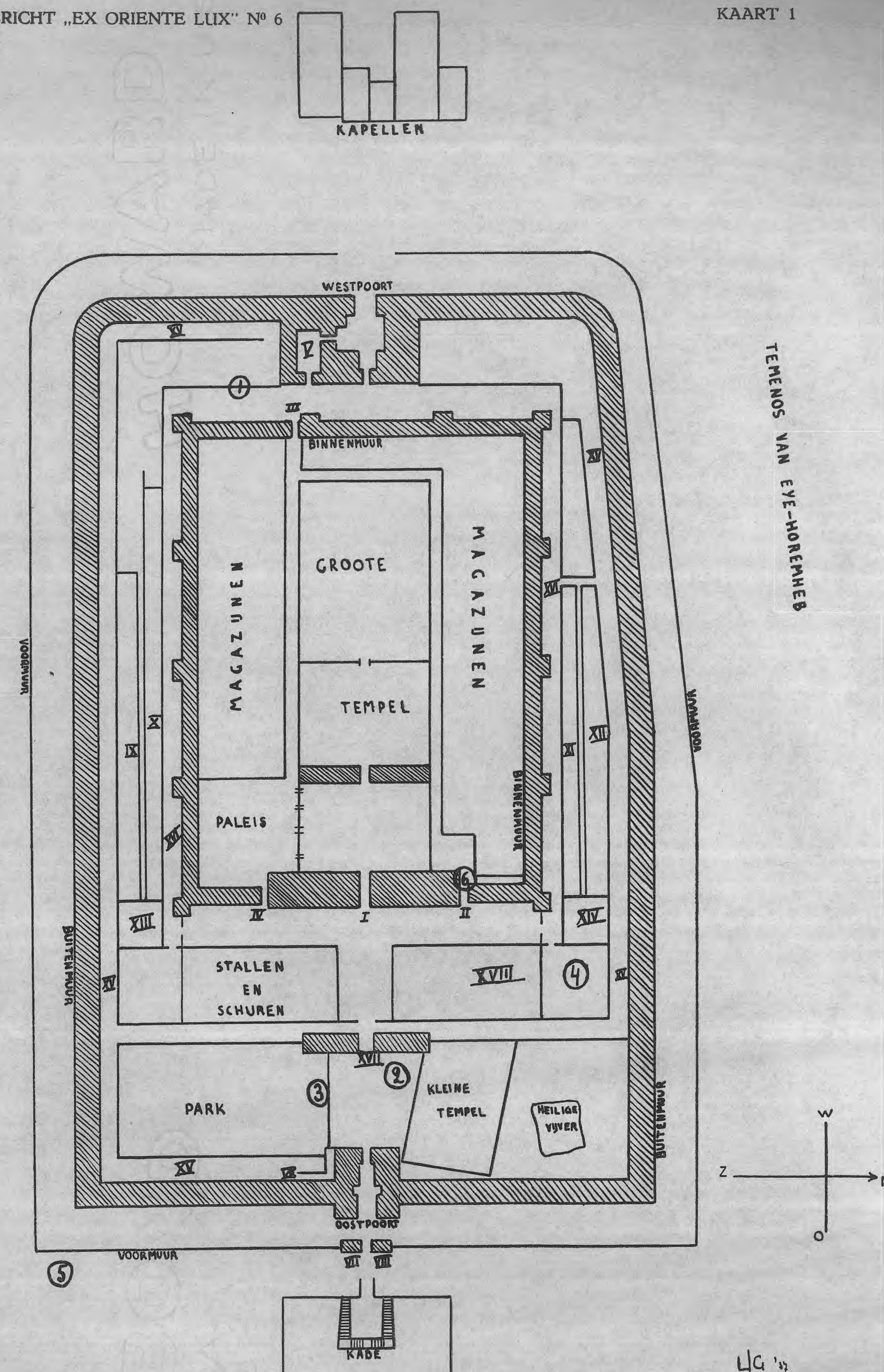
BETEEKENIS DER NUMMERS. De volgende Romeinsche cijfers geven uitsluitend Ramessidische werken aan:

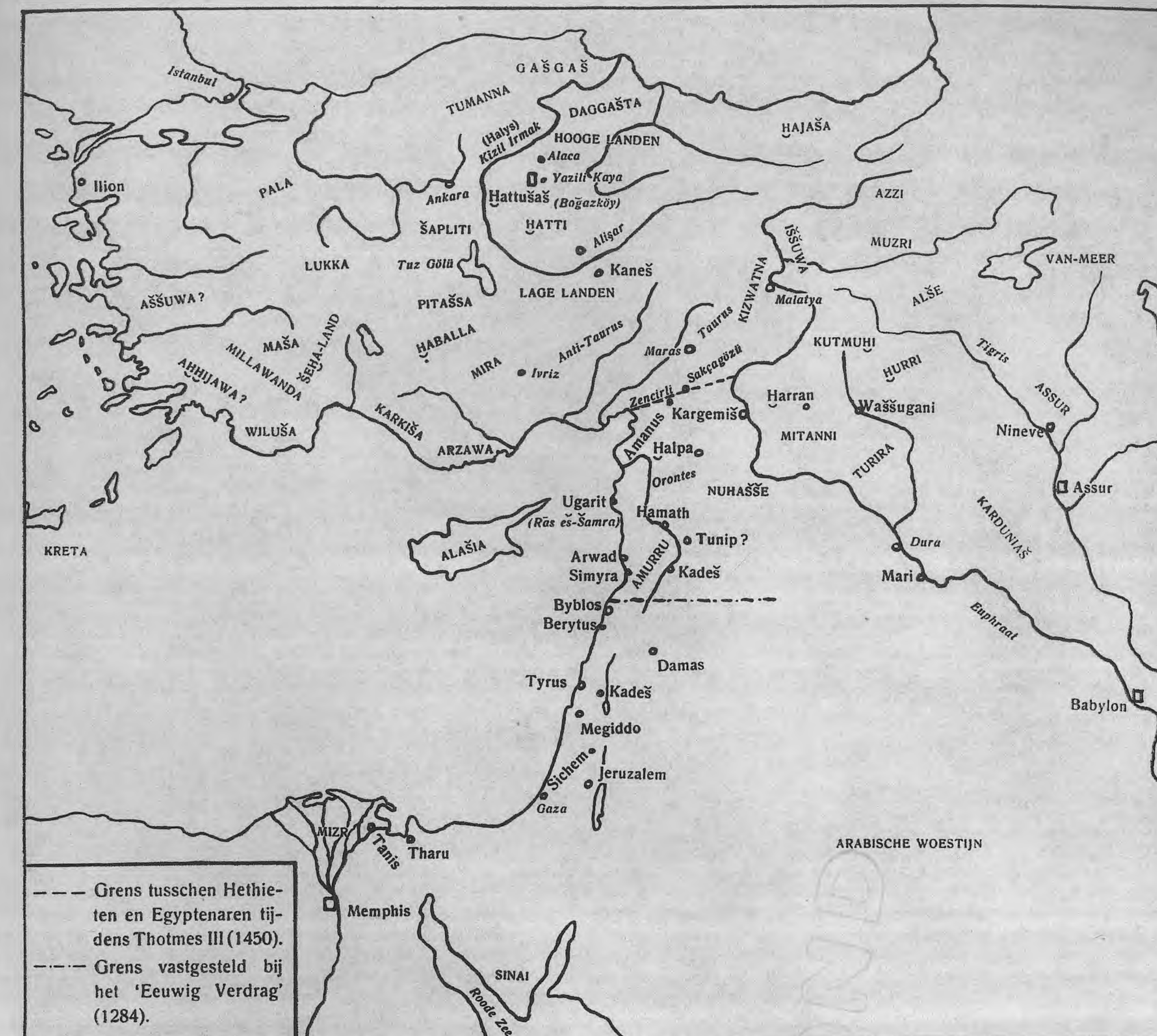
I—IV	toegangswegen tot binnensten temenos;
V	trappenruimte Westpoort;
VI	helling Oostpoort;
VII—VIII	wachthuisjes;
IX—XII	rijen huizen;
XIII—XIV	administratiegebouwen;
XV	weg, ± 4 m breed, ± 2 m boven den temenos opgehoogd met een hellenden steunmuur, oploopend naar het Oosten;
XVI	weg, buiten om den binnenmuur loopend, waarop de huizen uit rijen X en XI uitkomen;
XVII	tegelpylon;
XVIII	ommuurde ruimte, later boomgaard.

De volgende nummers geven de post-Ramessidische werken aan:

(1) Huis van Boethamoen;
(2) graf van Horsiese;
(3) kapellen der ʿgodsvrouwenʾ;
(4) put van Nectanebo II;
(5) poort van Tiberius;
(6) „ „ Domitianus.

zie blz. 43 en vlg.

Het Hethietische Imperium in Azië en Syrië (15de en 14de eeuw v. Chr.)

B. **Mededeelingen en Verhandelingen n⁰ 1:** *Voordrachten gehouden op het 7e congres van het Oostersch Genootschap,* 13—15 September 1933 te Leiden. 1934, 4⁰, 66 pgg. (gestencilde tekst) *f* 1.50, voor begunstigers *f* 1.—.

Mededeelingen en Verhandelingen n⁰ 2: *Drie Honderd Jaren Egyptologie in Nederland.* Van Heurnius tot Boeser (1620—1935) door Dr W. D. VAN WIJNGAARDEN, 1935, 4⁰, 26 pgg., 4 photo's en 1 plaat, met uitvoerige bibliographie, *f* 1.50, voor begunstigers *f* 1.—.

Mededeelingen en Verhandelingen n⁰ 3 en **Supplement:** *Egyptische oudheden, verzameld en beschreven door* W. A. VAN LEER, met een voorwoord van Dr W. D. VAN WIJNGAARDEN, Conservator aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 4⁰, 24 pp., XVII platen, 10 fig., registers *f* 2.—, voor begunstigers *f* 1.50.

C. **Uitgave n⁰ 1:** *Textes Mathématiques Babyloniens,* transcrits et traduits par F. THUREAU-DANGIN, 293 blz., 4to. Prijs gebonden in buckram-stempelband *f* 25.—, voor contribuanten *f* 20.—.

Inhoud: Introduction — I. Textes du Musée Britannique — II. Textes du Musée du Louvre — III. Textes de l'Université de Strasbourg — IV. Textes du Musée de Berlin — V. Textes de la Collection babylonienne de l'Université de Yale — Appendice. Lexique: Termes mathématiques accadiens — Noms de nombre écrits phonétiquement — Idéogrammes.

In bewerking:

Uitgave n⁰ 2: J. FRIEDRICH und P. KOSCHAKER, *Hethitische Gesetze* mit philologischem und juridischem Kommentar.

Uitgave n⁰ 3: A. DE BUCK, *Texts of the Egyptian Wisdom Literature.*

Uitgave n⁰ 4: K. BITTEL, *Corpus der Hethitischen Monumental-Denkmäler.*

D. **Overzichten van de geschiedenis en opgravingen in het Nabije Oosten:**

I. *Ras Šamra en Minet el-Beida,* uitverkocht, nieuwe druk in voorbereiding.
II. *Ur en Tell el ᶜObeid,* 10 pgg., 1 kaart, *f* 0.50.
III. Medinet Habu, 1e afl. 17 blz., 1 kaart en 3 fig.

E. **Inleidingen en Verslagen der lezingen** o.a. in Rondschrijven:

n⁰ 10: Prof. Dr D. COHEN, *Alexander in de Siwa-Oase,* 2 pgg., *f* 0.10.
n⁰ 11: Dr A. DE BUCK, *De prophetische litteratuur der Egyptenaren en haar verhouding tot de propheten van Israël,* 2 pgg., *f* 0.10.
n⁰ 13: Prof. Dr F. M. TH. BÖHL, *Babylonische Prae- en Protohistorie,* 3 pgg., *f* 0.15.
n⁰ 16: Prof Dr B. HROZNÝ, *Über die hethischen Hieroglyphen,* 2 pgg., *f* 0.10.
n⁰ 18: Prof. Dr F. M. TH. BÖHL, *Schets der Mesopotamische Cultuurgeschiedenis* 4 pgg., *f* 0.20.
n⁰ 19: Prof. Dr J. SIMONS S. J., *Palestijnsche steden op Egyptische tempelmuren,* 2 pgg., *f* 0.10.
n⁰ 22: Dr J. H. KRAMERS, *Iran in geschiedenis en sage,* 3 pgg., *f* 0.15.
n⁰ 23: Ds J. M. GERRITSEN, *Egyptisch tempelritueel,* 1 pg., *f* 0.05.
n⁰ 25: Prof. Dr A. W. BIJVANCK, *Koptische kunst,* 1 pg., *f* 0.05.
n⁰ 30: Dr A. DE BUCK, *Egyptische Praehistorie,* 2 pgg. *f* 0.10.
n⁰ 33: Prof. S. R. K. GLANVILLE, *The Development of Building in Ancient Egypt,* 1 pg., *f* 0.05.
n⁰ 34: Dr A. H. EDELKOORT, *De opgravingen in Palestina en de tijd der koningen van Israël,* 1 pg., *f* 0.05.
n⁰ 36: Prof. Dr. F. M. TH. BÖHL, *Opgravingen in Mesopotamië,* 2 pgg., *f* 0.10.
n⁰ 37: Ir R. J. FORBES, *Antieke geologie en aardolieindustrie,* 2 pgg., *f* 0.10.
n⁰ 40: Dr A. DE BUCK, *Het Egyptische Doodenboek,* 1 pg., *f* 0.05.
n⁰ 42: Prof. Dr C. U. ARIËNS KAPPERS, *De anthropologie van het Nabije Oosten* 2de druk, 2 pgg., *f* 0.10.
n⁰ 44: Dr J. H. KRAMERS, *Godsdienst en Mythe bij de oude Perzen,* 1 pg., *f* 0.05.
n⁰ 47: Prof. Dr F. M. TH. BÖHL, *Koningsgedachte en Onsterfelijkheidsgedachte,* 1 pg., *f* 0.05.
n⁰ 50: A. A. KAMPMAN, *Opgravingen in de hoofdstad van het Hethietenrijk,* 2 pgg., *f* 0.10.
n⁰ 53: Dr A. DE BUCK, *Godsdienstige beteekenis van Egyptische beelden,* 1 pg., *f* 0.05.
n⁰ 56: Dr A. DE BUCK, *Religieuze motieven in de hervorming van Achnaton,* 1 pg., *f* 0.05.
n⁰ 57: Dr TH. C. VRIEZEN, *Het Bijbelsch Paradijsverhaal,* 1 pg., *f* 0.05.
n⁰ 60: Ds Mr F. C. M. BOENDERS, *De God in het Voor-Davidisch Jerusalem,* 1 pg., *f* 0.05.
n⁰ 61: A. A. KAMPMAN, *De ruïnen van Ḫattušaš-Boğazköy,* 3 pg., *f* 0.10.
n⁰ 62: Dr A. ROES, *De Sumerische beschaving,* 1 pg., *f* 0.05.
n⁰ 63: Prof. Dr F. M. TH. BÖHL, *Hemelvaart en Hellevaart in het oude Mesopotamië,* 1 pg., *f* 0.05.
n⁰ 65: Ir R. J. FORBES, *Archaeologie en exacte wetenschappen,* 7 pgg., *f* 0.25.

PRINTED IN THE NETHERLANDS — GEDRUKT BIJ E. J. BRILL TE LEIDEN